

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ ARAP MİLLİYETÇİ CEMİYETLERİ VE FAALİYETLERİ

Ali BİLGENOĞLU

Danışman
Yrd. Doç. Dr. Nedim YALANSIZ

2006

Yemin Metni

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “II. Meşrutiyet Dönemi Arap Milliyetçi Cemiyetleri ve Faaliyetleri” adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih

30/06/2006

Adı SOYADI

Ali BİLGENOĞLU

TUTANAK

Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü' nün/...../..... tarih vesayılı toplantısında oluşturulan jüri, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'ninmaddesine göreAnabilim Dalı Yüksek Lisans /Doktora öğrencisi' ninkonulu tezi/projesi incelenmiş ve aday/...../..... tarihinde, saat' da jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini/projesini savunmasından sonra dakikalık süre içinde gerek tez konusu, gerekse tezin dayanağı olan anabilim dallarından jüri üyelerine sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin/projeninolduğuna oy.....ile karar verildi.

BAŞKAN

ÜYE

ÜYE

YÜKSEKÖĞRETİM KURULU DOKÜMANTASYON MERKEZİ
TEZ/PROJE VERİ FORMU

Tez/Proje No: Konu Kodu: Üniv. Kodu

- Not: Bu bölüm merkezimiz tarafından doldurulacaktır.

Tez/Proje Yazarının
Soyadı: **BİLGENOĞLU**

Adı: **Ali**

Tezin/Projenin Türkçe Adı: **II. Meşrutiyet Dönemi Arap Milliyetçi Cemiyetleri
Ve Faaliyetleri**

Tezin/Projenin Yabancı Dildeki Adı: **Arab Nationalist Societies and their Activities
during the Second Constitutional Period**

Tezin/Projenin Yapıldığı
Üniversitesi: **Dokuz Eylül**

Enstitü: **Sosyal Bilimler Ens.**

Yıl: **2006**

Diğer Kuruluşlar:

Tezin/Projenin Türü:

Yüksek Lisans:

Dili: **Türkçe**

Doktora:

Sayfa Sayısı: **149**

Tıpta Uzmanlık:

Referans Sayısı: **166**

Sanatta Yeterlilik:

Tez/Proje Danışmanlarının

Ünvanı: **Yrd. Doç. Dr.**

Adı: **Nedim**

Soyadı: **YALANSIZ**

Ünvanı:

Adı:

Soyadı

Türkçe Anahtar Kelimeler:

- 1- **Arap Milliyetçiliği**
- 2- **Milliyetçilik**
- 3- **Osmanlı Ortadoğusu**
- 4- **II. Meşrutiyet Dönemi**
- 5- **Arap Milliyetçi Cemiyetleri**

İngilizce Anahtar Kelimeler:

- 1- **Arab Nationalism**
- 2- **Nationalism**
- 3- **Ottoman Middle East**
- 4- **The Second Constitutional Period**
- 5- **Arab Nationalist Societies**

Tarih: **30.06.2006**

İmza:

Tezimin Erişim Sayfasında Yayınlanmasını İstiyorum

Evet

Hayır

ÖNSÖZ

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki diğer uluslar gibi Araplar da milletleşme sürecine girmişlerdir. Bu süreç, Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarına kadar artan bir şiddette devam etmiş; 1916'da gerçekleştirilen isyanla son bulmuştur. Bu zaman dilimi içinde Arap milliyetçiliği siyasi anlamda giderek ayrılıkçı bir kimliğe bürünmüştür. II. Meşrutiyet Dönemi'nde kurulmuş olan gizli ve resmi Arap milliyetçi cemiyetleri faaliyetleriyle hem Arap Milliyetçiliği'nin ayrılıkçı bir kimlik kazanmasında hem de milliyetçi düşüncenin Araplar arasında yayılmasında önemli rol oynamışlardır. Bu sebeple, öncelikle Arap ayrılıkçı hareketini, sonra da imparatorluğun önde gelen Müslüman unsurlarından olan Arapların Osmanlı çatısı altından ayrılmalarına giden yolu aydınlatmak için başvurulabilecek en sağlıklı yöntemlerden birisi söz konusu Arap milliyetçi cemiyetlerini, kurucularını ve faaliyetlerini incelemektir. Buradaki incelemelerden varılacak en küçük, objektif sonuçlar dahi tarihimizin bu kritik dönemeçlerinden birinin aydınlığa kavuşmasına katkıda bulunmuş olacaktır.

Çalışmanın giriş bölümünde milliyetçilik bir ideoloji olarak kısaca anlatılmış ardından Arap Milliyetçiliği teorik anlamda değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu aşamada, Arap Milliyetçiliğinin İslamiyet ile olan yakın ilişkisine dikkat çekilmiş; bu iki kavram arasındaki yoğun etkileşimin analizi yapılmıştır.

Birinci bölümde Arap Milliyetçiliği'nin tarihsel gelişimi, Ortadoğu tarihi içindeki yerine değinilerek anlatılmıştır. Arap Milliyetçiliği aynı zamanda Ortadoğu'nun modernleşme süreci ile paralel bir seyir izlemiştir. Bu kapsamda Mısır'ın 1798'de Fransa tarafından işgal edilmesiyle başlayan Ortadoğu'nun modernleşme tarihi aynı zamanda Arap Milliyetçiliği'nin doğuş sürecini de içine almaktadır. Bu bölümde ayrıca Arap Milliyetçiliği'nin düşünsel altyapısına önemli katkıları olan İslami Uyanış ve İslam Modernizmi hareketlerine detaylı olarak değinilmiştir.

İkinci bölümde ise çalışmanın ana konusu olan II. Meşrutiyet Dönemi Arap Milliyetçi cemiyetlerine ve bu cemiyetlerin faaliyetlerine yer verilmiştir. Gizli ve resmi olarak örgütlenen bu cemiyetlerin Arap Milliyetçiliği'nin 1908 sonrası dönemine olan katkıları bu bölümde geniş bir biçimde değerlendirilmiştir.

Üçüncü bölümde, II. Meşrutiyet Dönemi içinde Arap milliyetçilerinin düzenledikleri en önemli toplantı olan 1913 Paris Kongresi'ne yer verilmiştir. Kongre, Arapların Osmanlı merkezi idaresinden hayata geçirilmesini istedikleri taleplerini tek ses halinde dile getirmiş olmaları nedeniyle oldukça önemlidir. Bu aynı zamanda Arapların âdem-i merkeziyet taleplerinin de resmen dile getirildiği bir kongre olması sebebiyle, bu bölümde âdem-i merkeziyet tartışmalarının üzerinde durulmuştur.

Dördüncü bölümde ise Osmanlı İmparatorluğu ile Arapların yollarını tamamen birbirinden ayıran, 1916 Arap İsyanı'na ayrılmıştır. Hicaz'da Şerif Hüseyin ve oğulları tarafından İngiltere'nin desteği altında başlatılan ayaklanmanın sonucunda Araplar, kendilerinden önce diğer ulusların yaptığı gibi, Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmışlardır. İki taraf arasındaki bağları tamamen koparan bu olaya detaylarına girilmeden bu bölümde değinilmiştir.

Bu çalışma sırasında, araştırmalarda bulunduğum Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde, Arap milliyetçi cemiyetlerinin faaliyetleri ile ilgili olarak arşiv belgesi bulmakta oldukça zorlandığımı belirtmeliyim. Araplar hakkında daha fazla arşiv belgesi bulunmasına rağmen, milliyetçi cemiyetler ve faaliyetleri hakkında son derece sınırlı vesikalara ulaşılmış olmak oldukça şaşırtıcıdır. Arşiv taramasının yanı sıra dönemin önde gelen iki gazetesi olan Tanin ve Tasvir-i Efkâr'ın 1908 sonrası döneme ait nüshaları taranmış, önemli görülen haberler çalışmaya dâhil edilmiştir.

Çalışma sırasında en fazla başvurulan kaynak, Eliezer Tauber'in **The Emergence of the Arab Movements** adlı eseri olmuştur. Tauber'in bu eseri Arap Milliyetçiliği, II. Meşrutiyet dönemi öncesi ve sonrası kurulan Arap milliyetçi cemiyetleri ve faaliyetleri hakkında detaylı bilgilere sahip, önemli bir kaynaktır. Böyle bir kaynağın, 1993'te yayımlanmasına rağmen bu alanda çalışanlar tarafından, birkaç örnek dışında, kullanılmamış olması hayli ilginçtir. Bu kaynağa ek olarak, çalışmanın özgünlüğü açısından önemli diğer kaynaklardan ilki anılar olmuştur. Özellikle Arap gazeteci Muhammed Kürd Ali'nin **Bir Osmanlı- Arap Gazetecinin Anıları** ve eski Beyrut Şhremini Selim Ali Selam'ın **Beyrut Şhremininin Anıları (1908- 1918)** adlı hatıraları, sahip oldukları ve diğer kaynaklarda pek rastlanmayan bilgiler sayesinde çalışmanın hazırlandığı dönemde oldukça ufuk açıcı olmuştur. Bunların yanı sıra sıkça başvurduğumuz, International Journal of Middle East

Studies vb. dergilerde yayımlanmış olan makaleler çalışmaya zenginlik katmışlardır. Bütün bunların dışında konuyla ilgili yerli ve yabancı akademisyen ve araştırmacıların kitap ve makaleleri çalışma dâhilinde değerlendirilmiştir.

Bu çalışma sırasında araştırma imkânı elde ettiğim Başbakanlık Osmanlı Arşivi M¼d¼rl¼ę¼ ve çalışanlarına, Ahmet Piriştina İzmir Kent Arşivi M¼zesi M¼d¼rl¼ę¼ ve çalışanlarına teřekk¼rlerimi sunarım.

Son olarak, ilk başta bana bu konuyu öneren, daha sonra da çalışma sırasında eksiklerimi gidermemde bana yardımcı olan değerli hocam Yrd. Doç. Dr. Nedim Yalansız'a teřekk¼rlerimi sunarım.

ÖZET

Arap Milliyetçiliği, Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılış sürecinde rol oynayan en önemli faktörler arasında yer almıştır.1800'lü yılların ortalarında doğan ve gelişim sürecine giren Arap Milliyetçiliği, İmparatorluğun son dönemlerine ayrılıkçı bir siyasi hareket olarak damgasını vurmuştur.

Arap Milliyetçiliği'nin, Ortadoğu tarihinde modernizasyon süreci ile paralel bir ilerleme göstermesi, hareketin hem yakınçağ Osmanlı tarihi hem de Ortadoğu tarihi açısından önemini ortaya koymaktadır.

Bu çalışmada, II. Meşrutiyet Dönemi'nde kurulmuş olan Arap milliyetçi cemiyetleri ve bu cemiyetlerin Osmanlı Devleti sınırları içinde ve dışındaki faaliyetleri değerlendirilmiştir. Bu amaçla, öncelikle Arap Milliyetçiliği'nin II. Meşrutiyet Dönemi öncesi tarihsel gelişimi kısaca ele alınmış; ardından da kurulmuş olan cemiyetlerin çalışmalarına yer verilmiştir. Çalışmanın ana amacı, Arap milliyetçi cemiyetlerinin, Arap Milliyetçiliği'nin Osmanlı İmparatorluğu'na karşı bir ayrılık hareketi haline dönüşmesi sürecine yaptıkları katkıları ortaya çıkarmaktır. Bu amaçla, II. Meşrutiyet Dönemi'nde kurulmuş olan gizli ve resmi önde gelen Arap Milliyetçi cemiyetleri kapsamlı bir şekilde incelenmiştir.

ABSTRACT

Arab Nationalism played an important role during the disintegration process of the Ottoman Empire. Born and started to progress in the mid 18th century, the Arab Nationalism, appeared as a political movement demanding fully separation of the Arabs from the Ottoman Empire.

Arab Nationalism is an important topic in the history of the Middle East because it was produced by the modernisation process of the region. This also makes Arab Nationalism important for the last decades of the Ottoman history.

In this study, the Arab nationalist societies, founded in the Second Constitutional Period, and their activities both inside and the outside of the Empire, have been evaluated. In order to do this, initially the historical background of the Arab Nationalism has been dealt; secondly, the activities of the nationalist societies have been explained. The aim of this study is to research the contributions of the Arab societies to the Arab nationalist movement against the Ottoman Empire. With this aim, the secret and official Arab nationalist societies of the Second Constitutional Period have been examined comprehensively within this study.

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ ARAP MİLLİYETÇİ CEMİYETLERİ VE FAALİYETLERİ

YEMİN METNİ	II
TUTANAK	III
Y.Ö.K. DOKÜMANTASYON MERKEZİ TEZ VERİ FORMU	IV
ÖNSÖZ	V
ÖZET	VIII
ABSTRACT	IX
İÇİNDEKİLER	X
KISALTMALAR	XII
GİRİŞ	
BİR İDEOLOJİ OLARAK MİLLİYETÇİLİK VE ARAP MİLLİYETÇİLİĞİ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1.ARAP MİLLİYETÇİLİĞİNİN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ	8
1.1.MODERNİZMİN ORTADOĞUYA GİRİŞİ	8
1.1.1. Napolyon'un Mısır'ı İşgali	8
1.1.2. Kavalalı Mehmet Ali Paşa Dönemi	11
1.1.3. Rifa'a Rafi El-Tahtavi	15
1.1.4. İslami Uyanış Hareketi	18
1.1.4.1. İslam Modernizmi	18
1.1.4.2. Vehhabilik	26
1.2. 1860- 1908 ARASI ARAP MİLLİYETÇİLİĞİNİN SEYRİ	28

İKİNCİ BÖLÜM

2. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ ARAP MİLLİYETÇİ CEMİYETLERİ VE FAALİYETLERİ	38
2.1. GİZLİ CEMİYETLER	38
2.1.1. El-Kahtaniyye Cemiyeti	38
2.1.2. El-Ahd Cemiyeti	45
(Yemin Cemiyeti)	

2.1.3. El-Fetat Cemiyeti (Genç Araplar Cemiyeti)	60
2.2. RESMÎ CEMİYETLER	67
2.2.1. İha El-Arabi El-Osmani (Osmanlı-Arap Kardeşliği Cemiyeti)	67
2.2.2. El- Münteda El-Edebi El-Arabi (Arap Edebiyatçılar Kulübü)	74
2.2.3. Hizb El-Lamerkeziye El-İdari El-Osmani (Osmanlı İdaresi Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti)	80
2.2.4. El- Cemiyetü'l-Umumiyetü'l- Islahiyye (Umumi Islahat Cemiyeti)	94
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
3. 1913 PARİS ARAP KONGRESİ	109
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	
4. 1916 ARAP İSYANI	124
SONUÇ	132
KAYNAKLAR	135
EKLER	146

KISALTMALAR

AÜSBF	Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi
a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen metin
bkz.	Bakınız
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Der.	Derleyen
DH-SYS	Dâhiliye Siyasi Evrakı
Ed.	Editör
MAZC	Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi
MMZC	Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi
s.	Sayfa
TTK	Türk Tarih Kurumu
vb.	ve benzeri
vol.	Volume

GİRİŞ

BİR İDEOLOJİ OLARAK MİLLİYETÇİLİK VE ARAP MİLLİYETÇİLİĞİ

1789 Fransız Devrimi sonrasında gündeme gelen ve hızla yayılma eğilimi gösteren milliyetçilik, modern çağın en önemli ideolojilerinden birisi halini almıştır. Milliyetçilik, gerek pek çok ülkenin siyasi haritalarını alt üst etmesi gerekse çeşitli olaylar aracılığıyla bugüne dek ulaşabilen uzun soluklu yapısıyla, siyasi tarihin seyrini değiştiren önde gelen düşünce sistemleri arasında yer almaktadır.

Muhtelif tanımları şimdiye dek yapılmış olmakla birlikte kısaca, “bir millete ait olma bilinci” olarak tanımlayabileceğimiz milliyetçilik, değişik yöntemlerle incelenmiştir. Bunlardan bir tanesi, milletlerin ilk çağlardan bu yana var oldukları tezini savunan “ilkçi yaklaşım”dır. Bu yaklaşıma göre milletler doğaldır; eski çağlardan beri var olan yapılardır.¹ Bu konuda bir diğer yaklaşım ise milletleri ve milliyetçiliği modern çağın ürünü olarak sunma eğiliminde olan “modernist yaklaşımdır”. Buna göre milletler ve milliyetçilik endüstrileşmenin, modernleşmenin ve kapitalizmin yayılmasının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.² “ *Ulusların, tarihinin gözündeki nesnel modernliği karşısında milliyetçilerin gözünde sahip oldukları öznel kadimlik*” milliyetçilik teorisyenlerinin karşılaştığı temel paradokslardan bir tanesidir.³ Milliyetçiliğe bakış konusunda üçüncü metodun sahipleri ise “etno-sembolcüler” olarak tanınmaktadır. Anthony Smith’in öncülüğündeki etno-sembolcülere göre, milletleri ilk çağlardan beri var kabul eden ilkçi yaklaşım geçersizdir; milliyetçiliği modern çağın bir icadı olarak sunan modernist yaklaşım ise yetersizdir. Bu yüzden etno-sembolcüler bir “sentez” yapmak amacıyla yola çıkmışlardır.⁴

Milliyetçilik teorileri içinde daha çok modernist yaklaşıma uygun düşen bir bakış açısıyla yapılan değerlendirmeler sonucu milliyetçiliğin Fransız Devrimi sonrasında ortaya çıkan bir ideoloji olduğu tezi genel kabul görmektedir.

¹ Umut Özkırmı, **Milliyetçilik Kuramları, Eleştirel Bir Bakış**, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1999, s. 75.

² A.g.e., s. 98. Endüstrileşmenin milliyetçilik kavramı içindeki yeri için bkz. Ernest Gellner, **Nationalism**, Phoenix, London, 1998, ss. 25- 31; Gellner’in milliyetçilik hakkındaki bir eseri de Türkçeye çevrilmiştir; Bkz. Ernest Gellner, **Milliyetçiliğe Bakmak**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.

³ Benedict Anderson, **Hayali Cemaatler, Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması**, Metis Yayınları, İstanbul, 1995, s. 19. Anderson’un da sözünün ettiği kadimlik- modernlik çatışması bir anlamda ilkçi yaklaşımla modernist yaklaşımında bu noktada karşı karşıya gelmeleri anlamına gelmektedir.

⁴ Özkırmı, a.g.e., s. 194.

Milliyetçilik hakkındaki genel değerlendirmelerin ardından konuyu daha spesifik bir alana indirgediğimizde, ele aldığımız konunun sahip olduğu tarihi gerçeklik bizi başka noktalara taşıyabilmektedir. Buna en güzel örnek olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda milliyetçi akımların yayılmasını, özelde de, bu akımlar içinde Arap milliyetçiliğini göstermek mümkündür. Arap milliyetçiliğinin kendine has olan en önemli özelliği hiç kuşku yok ki, oluşum ve gelişim aşamalarında, dönemin, bölgenin ve bizzat Arapların içinde bulunduğu kültürel ve sosyal şartların kendiliğinden bu milliyetçiliğin içine İslamiyet'i eklemlenmiş olmasıdır. Kısaca söylemek gerekirse Arap milliyetçiliği, ilk başlarda Lübnanlı Hıristiyan Arapların laik bir milliyetçilik getirmek istemelerine rağmen, sonuçta İslamiyet ile iç içe geçmiştir; biri diğerinden ayrı düşünülemez hale gelmiştir. Bu yüzden, Arap milliyetçiliği üzerinde bulunan güçlü din vurgusu nedeniyle Batılı milliyetçi oluşumlardan ayrılır; Batı dışı oluşumlar içinde de özel bir yere sahiptir. Bu konuya ileride ayrıntılı olarak değineceğiz.

Anthony Smith, bir etnik grubun ayırt edilmesi için gereken başlıca altı maddeyi şöyle sıralamaktadır:

- a) Kollektif bir özel ad
- b) Ortak bir soy miti
- c) Paylaşılan tarihi anılar
- d) Ortak kültürü farklı kılan bir ya da daha fazla unsur
- e) Özel bir yurtla bağ
- f) Nüfusun önemli kesimleri arasında dayanışma duygusu⁵

Smith'in herhangi bir etnik grubu tanımlamak için ayırt edici ölçütler olarak belirlediği bu başlıklarla Arapları bir arada değerlendirdiğimizde, Araplığın var olan bir etnik yapıyı temsil eden bir kavram olduğunu görürüz. Kollektif bir özel ada (Arap) tarihin ilk dönemlerinden beri sahip olan, "Ben-i Kahtan"⁶dan geldiklerine inanan Araplar⁶, diğer özellikleriyle de, Smith'in ortaya attığı şemaya uyum göstermektedir.

⁵ Anthony D. Smith, **Milli Kimlik**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 42.

⁶ "(...) Bu isim, Arapların kendilerine verdikleri ve insanlığın ilk malum tarihindeki adları olan Ben-i Kahtan'dan ilham alıyordu". Bkz. Cemal Kutay, **Tarihte Türkler, Araplar ve Hilafet Meselesi**, İklim Yayıncılık, İstanbul, 2004, s.163.

Arapların milliyetçilik tarihine bakıldığında dikkatimizi çeken ilk nokta hareketin ilk dönemlerinde Hıristiyan Arapların oynadıkları öncü rol olmuştur. 1850’li yıllarda Lübnan ve çevre bölgede yaşayan Hıristiyan Araplar gerek ticaret gerekse eğitim vasıtasıyla diğer Araplara göre çok daha fazla oranda Batı ile ilişki içine girmişlerdi. Bu grubun Batı ile arasında oluşan organik bağlar bu kişilerin milliyetçi düşünce ile tanışmalarına sebep olmuştur. Bu kişiler zaman içinde Osmanlı İmparatorluğu’nun Arap topraklarında milliyetçi fikirlerin yayılmasına, kısmen kitleselleşmesine katkıda bulunmuşlardır. Kısaca söylemek gerekirse Arap milliyetçiliğinin ilk dönemlerinde Hıristiyan Araplar bu fikrin taşıyıcısı işlevini görmüşlerdir.⁷ İleriki dönemlerde ise bu harekete Müslüman Arapların desteği küçük küçük de olsa gelmeye başlayacaktır. Ancak hareketin kitleselleşmesi epey uzun zaman alacaktır. Buna en büyük sebep hiç kuşkusuz, Müslüman Araplarla Osmanlı Devleti’ni ya da Türkleri birbirine bağlı tutan en önemli bağ olan İslamiyet’tir. Hıristiyan Araplar, Türklerle aralarında böyle bir bağ söz konusu olmadığı için çok rahat bu milliyetçi akıma kapılabilirlerken, aynı durum Müslüman Araplar için geçerli değildir. Çünkü bu dönemde Müslüman Arap bir kişi, kendisini kimlik olarak Araplıktan önce Müslümanlıkla tanımlamaktadır. Bu sebeple aynı ümmetten olduğu, hilafetin sahibi Türklere karşı Müslüman Arapların kitleler halinde, Araplıklarını Müslümanlıklarının önüne geçirmeleri, 1916’yı bulacaktır.⁸

Bu noktada, tekrar Arap milliyetçiliği ile İslamiyet’in karşılıklı durumlarına dönmeliyiz. Daha önce de belirttiğimiz gibi bu iki kavram arasındaki yakın ilişki Arap milliyetçiliğini Batı dışı milliyetçiliklerin içinde farklı bir katmanda değerlendirmemize yol açmaktadır. Arap milliyetçiliği de diğer Batı dışı milliyetçilikleri gibi, milliyetçiliğin yayılmasını takiben oluşmuştur.⁹

⁷ Bessam Tibi, kitabında John Kautsky’nin sömürge ülkelerinde milliyetçilik fikrinin taşıyıcıları olarak Batı eğitimi almış aydınları gösteren tezine yer vermektedir. Bu tez de Arap milliyetçiliğinin gelişim sürecinde orta vadede geçerli olacaktır; Bkz. Bessam Tibi, **Arap Milliyetçiliği**, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1998, s. 45.

⁸ Fuad Köprülü’ye göre 19. yüzyılda Hıristiyan Müslüman fark etmeksizin, milliyetçiliğin etkisi altına giren Araplar, din farklılığının önemini yitirmeye başlamasıyla Osmanlı’ya karşı birlikte mücadele vermişlerdir; Bkz. Fuad Köprülü; W. Barthold, **İslam Medeniyeti Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1973, s. 103. Kitabında bu noktaya ayrıntısına girmeden, sadece değinip geçen Köprülü’nün bahsettiği Osmanlı’ya karşı 19. yüzyıldaki Hıristiyan Müslüman ortak hareketi aydınlar ve siyasetçiler için geçerli olabilir. Kitleler halinde ve dini farklılıkları arka planda bırakan bir hareket için 19. yüzyıl erken bir tarihtir. *“1914 yılında bilinçli milliyetçilik hala Arap dünyasının birkaç bölgesi ile ve bazı toplumsal kesimlerle (subaylar ve entelektüeller) ile sınırlıydı. Ancak Osmanlı’ya duyulan huzursuzluk yaygındı.”*; Bkz. M. S. Anderson, **Doğu Sorunu 1774 – 1923**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001, s. 345; Anderson’ın da net olarak ifade ettiği üzere 1914 tarihi, kitleler halinde, dini farklılıkların geride bırakılarak hareket edilmesinin söz konusu olamayacağı kadar erken bir tarihtir. Buradan da Köprülü’nün değindiği ortak hareket durumu 19. yüzyılda geniş kitleler için geçerli değildir.

⁹ Smith, a.g.e., s. 158.

İlk başta şunu hemen belirtmemiz gerekir ki, milliyetçilik, ırkçılık gibi akımlar İslam toplumlarının icatları değildir.¹⁰ Çünkü İslam'da etnik kimlikten ziyade ümmet kimliği ön plandadır. Ümmeti zayıflatacak ya da parçalayabilecek yegâne tehdit unsuru olarak da milliyetçilik görülmüştür. Milliyetçilik ile tanışan ümmet üyesi bir kavmin, ümmetin kendisine verdiği kimliği, kendi etnik kimliği ile değiştirmesi olasılığı vardır. Bu olasılık ümmetin birliğini tehdit edebilecek bir durum yaratacağından, bu tip milliyetçi oluşumlar aslında reddedilmiştir.¹¹

İslam'ın milliyetçiliğe karşı olan bu olumsuz bakışını Arap milliyetçiliği bağlamında düşündüğümüzde farklı yorumlarla karşılaşmaktayız. Örneğin, Abdurrahman el- Bazzaz'a göre, İslam'ın karşı olduğu milliyetçilik ırkçı, şoven milliyetçiliktir. Oysa Arap milliyetçiliği, Arap etnik kimliğine dayanmasına karşın ırkçılık yapan bir milliyetçilik değil, kaynaklarını tamamen dilde, tarihte ve kültürde bulan bir milliyetçiliktir. Bu sebeple Arap milliyetçiliği İslam'a bir tezat teşkil etmez; aksine İslam'la uyum içinde bir yapı arz eder.¹²

Arap milliyetçiliği Bazzaz'ın da belirttiği gibi aslında ırkçı bir temele oturmuş değildir. Modern milliyetçiliğin önemli unsurları olan dil, tarih ve kültür gibi bir etnik kimliğin inşasında başrolü oynayan elemanlar, aynı rolü Arap milliyetçiliğinin inşasında da oynamışlardır. Dil konusu gerek Araplığın bir kimlik olarak yeniden gündeme taşınmasında gerekse İslamiyet'in Arap milliyetçiliğine eklemlenmesinde öncülük görevi üstlenmiştir. Arapça, Araplar için sadece bir dil olmaktan ötede bir değere sahiptir. Öncelikle Arapça, bütün Arapların eksiksiz bir şekilde buluştukları ortak noktadır. Araplar arasındaki en kuvvetli bağıdır. Bu yüzden Arap kimliğinin en büyük parçasıdır. İkinci olarak Arapça, İslamiyet'in kutsal kitabı Kuran-ı Kerim'in dilidir. Kuran Arapça vahyolunmuştur ve Arap toplumuna gönderilmiştir. Kısacası, Arapçanın kutsal bir yönü de bulunmaktadır. Dil bakımından, kısaca özetlediğimiz gibi, Arapçanın Arap milliyetçiliğinin gelişiminde ve İslam ile bir araya gelişindeki işlevselliği son derece önemlidir.¹³

¹⁰ Orhan Koloğlu, "Arap Milliyetçiliğinin Sunuluşundaki Çelişkiye Örnek", **Tarih ve Milliyetçilik**, I. Ulusal Tarih Kongresi, Bildiriler, Mersin, 1997, s. 225.

¹¹ Masami Arai, **Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 108.

¹² Abd Ar- Rahman Al- Bazzaz; Sylvia Haim, "Islam and Arab Nationalism", **Die Welt Des Islams**, vol.3, 1954, s. 204; Bazzaz İslam'dan ayrı düşen bir Arap milliyetçiliğini, ruhsuz vücuda benzetmektedir; Bkz. a.g.m., s. 201.

¹³ Araplar için dillerinin önemi çok büyüktür. Albert Hourani **Çağdaş Arap Düşüncesi** adlı eserinde, Arapların dillerini ortak malları gibi gördüklerini ve bu yüzden dillerine diğer milletlerden daha fazla önem verdiklerini ifade etmiştir; Bkz. Albert Hourani, **Çağdaş Arap Düşüncesi**, İnsan Yayınları, İstanbul, 2000, s. 17.

Arap milliyetçiliğinin İslam ile özdeşleşmesinin ikinci bir kaynağı tarihsel geçmiştir. Kuran'ın Arapça olması, İslam dininin peygamberi olan Hz. Muhammed'in bizzat bir Arap olması gibi nedenlerle, İslam dininin kendilerine ait olduğuna dair bir inanca sahip olan Araplar tarihi de bu bakış açısından okumaya başlamışlardır. Gerek İslamiyet öncesi gerekse sonrası Araplar tarafından milliyetçiliklerinin inşası sürecinde gururla yâd edilmiştir. Sıkça Asr-ı Saadet döneminden ve İslamiyet'in büyük bir medeniyet olduğu dönemler, bu dönemlerde Avrupa'nın içinde bulunduğu perişan haller de eklenerek, gündeme taşınmış; gurur vesilesi haline getirilmiştir. Hatta Arap milliyetçiliğinin güçlenmesi ile birlikte 13 asırdır "İslam medeniyeti" olarak adlandırılan medeniyet, milliyetçi bakış açısıyla "Arap medeniyetine" dönüştürülmüştür.¹⁴ Aynı durum "kültürel" açıdan da geçerlidir. Burada tekrar şahit olduğumuz gibi, Arap milliyetçiliği kendisini etnik bir kökene yani Araplığa dayandırmakla beraber, tarihin, kültürün ve Arapçanın katkılarıyla İslamiyet'i de kendisine ikinci bir dayanak olarak almıştır. Kısacası, Arap milliyetçiliğinin teorik altyapısında Araplığın olduğu kadar İslamiyet'in harcı da bulunmaktadır. Ele aldığımız konu hakkındaki sayılı yetkin isimden biri olan siyaset bilimci Hamid İnayet'in şu sözleri herhalde şimdiye dek anlatmaya çalıştıklarımızı açık bir şekilde özetler niteliktedir: *"Arapçılıkla İslam arasında deruni, içten içe bir ilişki vardı. Araplar, aynı zamanda en esaslı övünç kaynakları olan kimliklerinin çağlardan beri en güçlü muharriki olan İslam'ı da yüceltmeden kendi varlıklarını yüceltmezlerdi. Öte yandan İslam'ın ilk kez Araplara kendi dillerinde vahyedilmiş olması bazı Arap ulusçularını her şeyden önce bir Arap dini olarak İslam'ı sahiplenmeye itiyordu."*¹⁵

Yukarıda anlatmaya çalıştığımız unsurların yanı sıra Arap milliyetçiliğini, Arap halklarının içinde buldukları durumlar da etkilemiştir. Örneğin, 1798'de Napolyon'un Mısır'ı işgal etmesiyle bölgede başlayan Batılı etkinliği git gide saldırgan bir kimliğe bürünmüş, Osmanlı Devleti'nin son yıllarına kadar bölge toprakları Batılı sömürgeci güçlerin göz hapsinde tutulmuştur. Bu süreç içinde yaşanan olaylar, Osmanlı Devleti'nin bölgenin hâkimi olarak gün geçtikçe zayıflaması, Arap topraklarını koruyamaz hale gelmesi, artan Batılı emperyalist

¹⁴ Rashid Khalidi, "Arab Nationalism: Historical Problems in the Literature", *The American Historical Review*, vol. 96, 1991, s. 1365.

¹⁵ Hamid İnayet, *Çağdaş İslami Siyasi Düşünce*, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1988, s. 210.

baskılar ve topraklarının bir yabancı güç tarafından işgal edileceği korkusu, Araplar da bir savunma mekanizması halinde milliyetçi reflekslerin gün ışığına çıkmasına yol açmıştır. Bu durumdan kurtulmak için çeşitli öneriler ortaya atılmış; en fazla rağbet göreni, İslam'ı özünden sapmadan, reforma tabi tutarak, akıl ve bilimle buluşturarak, İslam'ın eski ihtişamına ulaşarak Batılı tecavüzlere karşı koymayı öneren İslam Modernizmi almıştır. İslam dünyasının Batı medeniyetinin gerisine düşmüşlüğüünün nedenlerinin sorgulanmasını¹⁶ beraberinde getiren Cemaleddin Afgani liderliğindeki bu hareket, İslam'ın ilk haline dönülmesi konusuna sıkça vurgu yapmış, bu yolla kaçınılmaz bir biçimde Araplığın, Arapçanın ve İslam'ı savunan millet olarak Arap milleti tarihinin yüceltilmesini de beraberinde getirmiştir.¹⁷ Bu sebeple, İslam Modernizmi'nin Arap milliyetçiliğinin düşünsel altyapısına olan katkıları oldukça önemlidir.

Tarihsel süreç içinde ikinci bir olay olarak da Osmanlı Devleti'nin son döneminde iktidarı elinde bulunduran İttihat ve Terakki'nin Türk milliyetçiliği politikasının Arap milliyetçiliğine olan etkisi gündeme getirilmektedir.¹⁸ Elbette ki, Türkçü uygulamalar, imparatorluğun ikinci büyük Müslüman unsuru olan Arapları olumsuz etkilemiştir. Rashid Khalidi'nin belirttiği gibi Ortadoğu milliyetçilikleri tamamen birbirlerine bağlıdır. Karşılıklı birbirlerini etkilememiş olmaları beklenemez.¹⁹ Doğal olarak “Türkleştirme” olarak da adlandırılan bu siyaset Arap milliyetçiliğini siyasi açıdan etkileyen önemli olayların başında gelmiştir. Arapların bir anlamda yabancılaşmalarına neden olmuştur.²⁰ Ancak, durumu bu halinden çıkartarak, Arap milliyetçiliğini Türk milliyetçiliğinin bir karşı tezi haline getirip, böyle bir kimlikle doğuş sürecini açıklamak doğru değildir.

Sonuç olarak söylemeliyiz ki, Arap milliyetçiliği 1850'li yıllardan başlamak üzere Batı etkisinin bölgede güçlü bir biçimde hissedilmeye başladığı Lübnan'daki Hıristiyan Araplar öncülüğündeki çeşitli tarihi, kültürel ve sosyal araştırmalarla başlamış, uzunca bir süre bu aydın kesimin çalışmaları teorik zeminin hazırlanma sürecini oluşturmuştur. Daha sonra, 1876 sonrası Arap milliyetçiliği bu döneme kadar yapılan hazırlıkların eşliğinde, daha fazla aktivistin katılımıyla hedef kitesini

¹⁶ Gellner, a.g.e., s. 81.

¹⁷ Ernest Dawn, **Osmanlılıktan Arapçılığa**, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1998, s. 164.

¹⁸ **İslam Dünyası ve Batılılaşma**, ed. A. Hourani; U. Heyd; R. Davison, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1997, s. 86.

¹⁹ Khalidi, a.g.m., s. 1363.

²⁰ Smith, a.g.e., s. 163.

büyütmüş, sesini daha gür çıkarmaya başlamıştır. Nihayet II. Meşrutiyet dönemi ile beraber Arap milliyetçiliği siyasi kimlik kazanmıştır. 1908 sonrası dönemi de kendi içinde dönemlere ayırmak gerekir. 1908- 1912 dönemi Arap milliyetçiliğinin Osmanlı Devleti'ne tamamen bağlı olduğu, ancak merkezi idareden çeşitli hak ve taleplerde bulunduğu bir dönemdir. 1912- 1914 dönemi ise Arap milliyetçi siyasetçilerinin ve aydınlarının çeşitli alanlarda reform ve özerklik/ âdem-i merkeziyet idaresi isteklerini daha güçlü, hatta zaman zaman tehditkâr bir tonla dile getirdikleri bir dönemdir. Bu dönemde Trablusgarp şokunun ardından Balkan Savaşları'nda yaşanan büyük kayıpların yarattığı kargaşa ve umutsuzluk atmosferini de unutmamamız gerekir. Son dönem olarak ele aldığımız 1914- 1916 dönemi ise, aslında Arapların Osmanlı Devleti'ne olan güvenlerinin neredeyse hiç kalmadığı bir dönemdir; deyim yerindeyse Osmanlı Devleti çatısı altında Türk- Arap ilişkilerinde “uzatmalar oynanmaktadır”.1916 İsyani da noktayı koyan olay olmuştur. 1850'lerde kültürel bir hareket olarak başlayan Arap milliyetçiliği, yarım asır içinde siyasallaşmış, 20. yüzyılın ilk yıllarında ise ayrılıkçı bir etnik hareket halini almış, bir Arap ulus devleti kurma amacı güden bir istiklal savaşının ana ideolojisi kimliğine bürünmüştür.

BİRİNCİ BÖLÜM

ARAP MİLLİYETÇİLİĞİNİN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ

1.1. MODERNİZMİN ORTADOĞUYA GİRİŞİ

1.1.1. Napolyon'un Mısır'ı İşgali (1798)

General Napolyon beraberindeki birliklerle 1798 yılında önce 2 Temmuz'da İskenderiye ardından 25 Temmuz'da da Kahire'yi ele geçirerek Mısır'ı işgal etti.¹ Osmanlı Devleti tarafından ele geçirildiği dönemden bu yana ilk kez Mısır bir başka ülke tarafından ele geçirilmiş oluyordu. Mısır'ın Fransızlar tarafından işgalini sadece Osmanlı Devleti için bir toprak kaybı olarak değerlendirmek eksik olur. İşgalin gerek Arap Milliyetçiliği bağlamında, Ortadoğu'nun yakın geleceği açısından gerekse Osmanlı son dönemi açısından taşıdığı sembolik önem büyüktür.

Osmanlı Devleti açısından durumu değerlendirecek olursak, işgalin bu yıllara dek Avrupa'da dost olarak kabul edilen Fransa'dan gelmesi² Osmanlı Devleti'nde şok etkisi yaratmıştır.³ Şok etkisini yaratan etkenlerden birisi iki ülke arasında Kanuni döneminde başlayan dostluğun devam etmesine rağmen, topraklarına ilk hücumun 1798'de Fransa'dan gelmiş olmasıdır. Kurulan bu dostluk sonrası Fransa, Osmanlı ülkesinde elde ettiği ekonomik ayrıcalıklarla Batılı rakiplerine oranla çok daha rahat hareket etmiştir. Fransız tüccarları Ortadoğu'da özellikle Mısır ve Suriye'de ticari kurumlarını yerleştirmek hususunda bütün fırsatları değerlendirdiler.⁴ Ayrıca elde ettiği kapitülasyonlarla Osmanlı Devleti sınırları içinde yer alan Avrupalı Katolikleri, kilise ve rahiplerini de himaye etme hakkını kazanan Fransa, misyoner faaliyetlerinde de oldukça etkin bir konuma yükselmiştir. Özellikle çoğunluğu Lübnan'da yaşayan, en büyük ve en önemli Katolik cemaat olan Marunîler arasında da Fransız etkisi çok güçlüydü.⁵ Fransa Napolyon'un Mısır seferi

¹ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, cilt: V, TTK, Ankara, 1999, s. 27; Oral Sander, **Siyasi Tarih, İlkçağlardan 1918'e**, İmge Kitabevi, Ankara, 2003, s. 170.

² Niyazi Berkes, **Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler**, Kaynak Yayınları, İstanbul,2002,s.22-23; Ömer Kürkçüoğlu, **Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketleri**, AÜSBF, Ankara, 1982, s.11.

³ Mısır'ın Fransa tarafından istilası karşısında Bab-ı Ali'de yaşanan kargaşa ve endişe ortamı ile detaylar için bkz. Karal, a.g.e., ss.27-30.

⁴ Bernard Lewis, **Tarihte Araplar**, Anka Yayınları, İstanbul, 2003,s.221.

⁵ Albert Hourani, **Çağdaş Arap Düşüncesi**, İnsan Yayınları, İstanbul,2000,s.56.

sonrasında Doğu Akdeniz’de ticari etkinliğini arttırdı ve bu dönemde sadece Suriye’de yirmiden fazla Fransız şirketi kuruldu.⁶

İşgalin Osmanlı Devleti açısından ise uzun vadede sonuçları, Ortadoğu’ya Batı etkisinin sızmaya başlaması, özellikle iki taraf arasındaki karşılıklı etkileşim sonucu Fransız Devrim fikirlerinin bölge aydınları üzerinde etkin hale gelmesi ve sonuçta bütün bunların devletin son döneminde birer ulusçu düşünsel yapılanmalar olarak ortaya çıkması şeklinde söylenebilir. Bir eserinde bu noktaya değinen Peter Mansfield, bu işgalle İslam dünyasına ihtilalci tohumların ekildiğini belirtmektedir.⁷

Mısır’ın Fransa tarafından işgalinin Ortadoğu’nun yakın geleceği açısından taşıdığı önem ise daha büyüktür. Bu sefer kimilerine göre Ortadoğu’da modern çağın başlangıcını oluştururken⁸, kimilerine göre de Ortadoğu’da Batı egemenliğinin gelişiminin kesin bir işaretiydi.⁹ Bu seferin modern Ortadoğu tarihinin ve Mısır’ın modernleşmesinin başlangıcı olduğu konusunda tarihçi ve sosyal bilimcilerin mutabık olduklarını belirten Bessam Tibi, Hans Henle’nin şu sözüne yer verir: “*Napolyon, Doğu Prensesini bin yıllık uykusundan uyandırmıştır.*”¹⁰

Mısır’a düzenlenen bu sefer tartışmasız Mısır’ın modernleşme tarihinin de ilk adımını teşkil etmektedir. Napolyon Bonaparte sefere sadece askerleri ile değil aynı zamanda beraberinde getirdiği muhtelif disiplinlerden bilim adamları, modern bir Avrupa kütüphanesi, bilimsel bir laboratuvar ve Arap harflerine uygun bir matbaa ile çıkmıştı. Özellikle matbaa Mısır’da bir ilkti.¹¹ Bunların yanında Napolyon Mısır’da bulunduğu sırada “Institut d’Egypte” adlı bir okul kurdurdu. Modern Arap dünyasında kurulan bu ilk Batılı akademik kurumun amacı Mısır tarih ve kültürünü araştırmaktı.¹² Bu kurum aracılığıyla Fransız bilim ve kültürünün seçkinlerinden bir grup, Mısır’a gönderildi ve burada halkı Fransız kültürü ile tanıştırmaya çalıştılar. Bütün bu çabalar aslında Fransa’nın bölgeyi elde etme girişimini farklı bir yoldan denediğini ortaya koymaktadır. Sefere sadece askerlerle değil aynı zamanda sahip olduğu ve bölgede henüz olmayan modern öğelerle beraber çıkmak aynı zamanda

⁶ İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s.105.

⁷ Peter Mansfield, **Osmanlı Sonrası Türkiye ve Arap Dünyası**, Söylem Yayınları, İstanbul, 2000, s. 14.

⁸ Bernard Lewis, **Ortadoğu**, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2005, s.315.

⁹ Charles Lindholm, **İslami Ortadoğu**, İmge Kitabevi, Ankara, 2004, s.25.

¹⁰ Bessam Tibi, **Arap Milliyetçiliği**, Yöneliş yayınları, İstanbul, 1998, s.97.

¹¹ A.g.e., s.98.

¹² Hamid İnanet, **Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri**, Yöneliş yayınları, İstanbul,1997,s.39; Ayrıca bkz. Tibi, a.g.e., s.100.

bölge insanına da hoş görünme çabasını içinde barındırmaktadır. Napolyon'un halk üzerinde olumlu etki yaratması ve kendilerini düşman görmemeleri adına Mısırlılara hitaben yayınladığı Arapça bildiri söz konusu çaba ortaya çıkıyordu. Besmele ile başlayan bildirinin “eşitlik ve özgürlük” prensipleri üzerine kurulmuş olan Fransız yönetimi tarafından yayımlandığı belirtiliyordu.¹³ Genel olarak halkın gönlünü almak adına, Mısır'ın Türkler tarafından harap edildiği, Fransızların ülkeyi kurtarmak için geldikleri, İslam dinine saygılı oldukları anlatılıyordu.¹⁴

Napolyon'un saldırısı ve yayınladığı bildirimler sonrası şaşkınlığı üzerinden atan Osmanlı başkenti hemen bir karşı bildiri yayınladı. Bu bildiri genel olarak, Fransızların Allah'ı inkâr eden kâfir dinsizler olduğu, kendi ülkelerinde bile kiliseleri müsadere ettikleri, kendi dinsizlik ideolojilerine inanmayanlara aç köpekler gibi saldırdıkları, en çok İslamiyet'e düşman oldukları, Napolyon'un da sırf bu nedenle Mısır'a yollandığı, gerçek amacının ise Mekke'yi, Kâbe'yi ve Medine'yi yıkmak, İslam halkını kılıçtan geçirmek ve dini imanı yok etmek olduğu belirtiliyordu. Bölge Müslümanlarını uyarmak amacıyla yayınlanan bu karşı bildiri “*bu dinsizlere karşı savaş Büyük Tanrı'ya ve Resulüne inananlara farzdır*” ibaresiyle sona eriyordu.¹⁵

Sefer öncesi ve sırasında yapılan birçok hazırlığa rağmen Napolyon Mısır'da pek çok zorlukla karşılaştı. Bir yandan bölgeye ilgisi olan en büyük rakibi İngiltere'nin baskıları ve saldırıları diğer yandan ise dini bir ayaklanmada örgütlenen ulema ile mücadele etmek zorunda kaldı.¹⁶ Nihayet, 1801 yılında İngiltere ile yaptığı bir anlaşma sonrası Napolyon ve beraberindekiler Fransa'ya geri döndüler.

Genel olarak bakıldığında, Napolyon'un Mısır seferinde istediklerine kavuştuğu söylenemez. Ne Akdeniz bir Fransız gölü oldu ne de Hindistan yolunu kontrol altına almayı başarabildi.¹⁷ Seferin olumsuz tarafı, bundan böyle Arap dünyasının doğrudan doğruya Batı'nın müdahale alanına girmiş olmasıdır.¹⁸ Bu durumun yaratacağı iktisadi ve sosyal değişimler bölgenin yakın tarihinin oluşumunda önemli roller üstlenecektir. Olumlu tarafı ise bölgenin ve halkın Batı ile karşılıklı etkileşim sonrası ilk kez Avrupa kültürü ile ve Fransız Devrim fikirleri ile

¹³ Hourani, a.g.e., s.66.

¹⁴ Rifa'a Rafi' el-Tahtavi, **Paris Gözlemleri**, Ses Yayınları, İstanbul, 1992, s.15; Napolyon'un yayınladığı bildirinin ayrıntıları için bkz. Tibi, a.g.e., s.99; Enver Ziya Karal, a.g.e., cilt:V, s.27.

¹⁵ Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, YKY, İstanbul, 2004, s.122.

¹⁶ Tibi, a.g.e., s.101.

¹⁷ Karal, a.g.e., s.42.

¹⁸ Bernard Lewis, **Tarihte Araplar**, s.222.

tanışması olmuştur. Özellikle özgürlük, eşitlik gibi prensiplerin yanı sıra ulus ve ulusçuluk gibi Fransız Devrimi kavramları ileriki dönemlerde Arap Milliyetçiliği'nin gelişim sürecine de en önemli katkıyı yapacak unsurların başında gelecektir. Bütün bunların yanında seferin en önemli sonucu kuşkusuz ki, Ortadoğu'da modernleşme döneminin başlamasıydı.¹⁹ Fital ateşlenmişti ve Napolyon'un üç yıl sonra bu topraklardan çekilip gitmesi bile bu ateşi söndürememişti. Artık Napolyon'un ardından bölgeyi çağdaştırma misyonunu Kavalalı Mehmet Ali Paşa üstleniyor ve Ortadoğu'nun modernleşme süreci kesintiye uğramadan devam ediyordu. Hans Henle'nin de söylediği gibi Doğu'nun prensesi bin yıllık uykusundan uyanmıştı bir kere. Tekrar derin uykuya dalması imkânsızdı.

1.1.2. Kavalalı Mehmet Ali Paşa Dönemi

Aslen bir Arnavut olan ve Osmanlı ordusunda görevli küçük rütbeli bir subayken, Napolyon'un Mısır'ı işgali üzerine bölgeye gönderilen²⁰ Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Mısır'ın modernleşme tarihinde önemli bir konuma sahiptir.²¹ 1830–1839 yılları arasında Osmanlı Devleti'ne karşı sürdürdüğü isyan sırasında, merkezi idarenin bölge üzerindeki otoritesinin zayıfladığı bir dönemde bir oldubittiyle valiliği ele geçirdi.²² İsyanın sona ermesi sonrasında Mısır özerk bir statü kazandı. Bu dönemde Mehmet Ali Paşa'nın Sultan'ın hükümdarlığı altında olduğu doğrudur, ancak hakiki uygulamada Mısır yönetimi siyasal, ekonomik, hatta askeri bakımdan tamamen özerk hale gelmiştir.²³

¹⁹ Ortadoğu'da milliyetçilik modernizasyon sürecine endeksli olarak doğmuş ve gelişmiştir. Bkz. Süleyman Seyfi Ögün, **Modernleşme, Milliyetçilik ve Türkiye**, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 145; Bu yüzden Ortadoğu'nun modernleşme sürecini; dolayısıyla da milliyetçiliğin yayılma sürecini başlatması nedeniyle Mısır'ın Fransa tarafından işgali önemli bir dönüm noktasıdır..

²⁰ Ortaylı, a.g.e., s.53.

²¹ Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, cilt:2, e Yayınları, İstanbul, 1983, s.35; Burada Mehmet Ali Paşa Ortadoğu tarihinin en ünlü reformcusu olarak takdim edilmektedir.

²² A.g.e., s.54.

²³ Zeine Zeine, **Türk Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu**, Gelenek Yayıncılık, İstanbul, 2003, s.44; George Antonius kitabında Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'ı imparatorluktan ayırıp, kendi krallığını ilan etmek istediğini öne sürdükten sonra bunun önüne geçen en önemli engel olarak İngiltere'nin çıkarlarını koruyan Lord Palmerston'ı göstermektedir; Bkz. George Antonius, **The Arab Awakening**, Simon Publications, 2001, s.26.

Öncelikle otoritesini sağlamlaştırmak adına Kölemenleri ortadan kaldırdı, arazilerini müsadere etti.²⁴ Böylelikle reform girişimlerinin önündeki en önemli engellerden birini yok etmiş oldu. Artık sıra reformlara gelmişti. Mehmet Ali Paşa reform konusuna çok önem veriyordu, çünkü tıpkı Napolyon gibi O'nun da amacı ülkeyi imparatorluğun geri kalanından ayırmaktı.²⁵ Bunu başarabilmek ve Osmanlı Devleti karşısında ayakta kalabilmek için modern bir devlet teşkilatına, güçlü bir iktisadi yapılanmaya ve tüm bunları koruyabilmek adına çağdaş anlamda eğitilmiş bir orduya ihtiyacı vardı. Bu bağlamda Mehmet Ali Paşa da III. Selim ve II. Mahmut'a benzer şekilde Mısır'ı modernleştirmeye başladı.²⁶ Ordudan işe başladı ve öncelikle gerek askeri eğitim gerekse komuta vazifeleri için Fransa ve İtalya'dan birçok uzmanı hizmetine aldı.²⁷ Bununla birlikte devlet idaresini de yeniledi ve babadan oğula geçen veraset usulüne dayalı idari sistemini kurdu.²⁸ Ülkenin modernleşme sürecinde eğitime de büyük önem veren Mehmet Ali Paşa, üç yüz civarında öğrenciyi Avrupa'ya yolladı. Mısır'dan öğrenciler 1809–1822 yılları arasında İtalya'ya, daha sonra da 1822–1844 arası Fransa'ya gönderildi.²⁹ 1826'da Fransa'ya gönderilen öğrenci grubunda imam olarak görevlendirilen Rifa'a Tahtavi anılarında Mehmet Ali Paşa'nın kendilerine ne kadar yakın davrandığını ve ülkesine çağdaş bilimlerin taşınması konusunda ne kadar samimi olduğunu anlatır.³⁰ Ayrıca Paşa'nın okullar için getirdiği öğretmenler aracılığıyla ülkeye çok sayıda ve türde kitap girdi. 1816 yılında Mısır'da hemen hemen her okul kütüphanesinde Voltaire, Rousseau ve Montesquieu'nün fikirlerini anlatan eserler bulunabiliyordu.³¹

²⁴ Ortaylı, a.g.e., s.54; Stanford Shaw ve Ezel Kural Shaw, a.g.e., s.35; Kölemenler, bölgenin eski güçlü yöneticileri oldukları için Mehmet Ali Paşa tarafından bir tehdit olarak algılanmış olmaları muhtemeldir. Hourani'ye göre, Mehmet Ali Paşa Mısır'ı modernleştirme çabası çerçevesinde, en önemli engel olarak Kölemenleri görmüştü. Kendi siyasi otoritesini kurmak ve reform girişimlerini emniyet altına alabilmek amacıyla Paşa Kölemenleri öldürmüş ve topraklarını müsadere etmiştir; Bkz. Hourani, a.g.e., s.67.

²⁵ Tibi, a.g.e., s.102; Zeine, a.g.e., s.43; Stanford Shaw'a göre Mehmet Ali Paşa'nın reform girişimlerinde Osmanlı deneylerinden faydalanması O'nun aynı zamanda imparatorluğu ele geçirip, kendi liderliğinde tekrar ayağa kaldırmak gibi bir amacının da olduğunu göstermektedir; Bkz. Shaw, a.g.e., s.36.

²⁶ Hourani, a.g.e., s.67; Ayrıca bkz. Feroz Ahmad, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, Doruk yayıncılık, İstanbul, 2002, s.39.

²⁷ Berkes, a.g.e., s.190.

²⁸ Bernard Lewis, **Tarihte Araplar**, s.223; ayrıca Mehmet Ali Paşa'nın kurduğu idari sistem hakkında bkz. James Jankowski, "Egypt and Early Arab Nationalism", **The Origins of Arab Nationalism**, içinde, ed. Rashid Khalidi, Columbia University Press, New York, 1991, s.245.

²⁹ İneyet, a.g.e., s.39; Tahtavi, a.g.e., s. 15.

³⁰ Tahtavi, a.g.e., ss.225–228.

³¹ Muhammed Hüseyin, **Modernizmin İslam Dünyası'na Girişi**, İnsan Yayınları, İstanbul, 2004, s. 17.

Mehmet Ali Paşa zamanında Mısır'da politika bir bütün olarak dini eşitlik üzerine kurulmuştu. Hıristiyanlar ve her ulusa mensup Yahudiler, Mısır'da hoşgörü ile karşılanıyor ve ticari faaliyetleri teşvik ediliyordu.³² Ancak bu durum Hıristiyanları güçlendirirken, Müslüman halkı da huzursuz etmekteydi. Yaşanan durum tıpkı Osmanlı'da Tanzimat döneminde getirilen eşitlik ilkesiyle Hıristiyan tebaanın güç kazanması karşısında Müslim tebaanın sıkıntılı halini andırmaktaydı. Hıristiyan tebaanın güçlenmesi ve Avrupalı konsolosların da bunlar lehine faaliyetlerde bulunmaları ülkede Hıristiyan- Müslüman çekişmesini körükleyen faktör olmuştur.³³

Mehmet Ali Paşa'nın oğlu olan İbrahim Paşa da 1830–1831 yıllarında Suriye'yi ele geçirdi. Türkçe konuşan babasının aksine Arapça konuşan İbrahim Paşa'nın amacı bağımsız bir Arap İmparatorluğu kurmaktı.³⁴ Bu seferde, farklı bir dine mensup oldukları için kendilerini Osmanlı Devleti'ne bağlı hissetmeyen, devletin bir parçası olarak görmeyen Hıristiyan Arapları da yanına alabilmek için, İbrahim Paşa bu savaşın Türklere karşı Arapların savaşı olduğunu iddia ediyordu. Paşa, kurulacak bir Arap devletinde Hıristiyanları tam bir vatandaş yapacaktı. Gerçekten de hâkimiyet sürdüğü 1831–1840 yılları arasında İbrahim Paşa, Suriye'de tüm dinler için eşit statü hakkı getirdi. En yüksek mevkilere Hıristiyanlar da getirilmeye başlandı ve vergi konusunda da Müslümanlar ile Hıristiyanlar eşit hale getirildi.³⁵ Ancak bu idarede eşitlik uygulamaları doğal olarak her kesimi memnun etmeyecekti. Bir taraf bu durumdan rahatsız olacaktı. Zaman zaman ulema tarafından örgütlenen köylüler ayaklandılar. Ulema, reformlara karşı dindar halkı ayaklandırmada başarı kazandı, ne var ki bütün bu isyanlar İbrahim Paşa ve askerleri tarafından acımasızca bastırıldı. Bütün bu uygulamalar İbrahim Paşa idaresinin Suriye Müslümanları üzerindeki saygısını ve samimiyetini yitirmesine neden oldu.³⁶

³² Hourani, a.g.e., s.68.

³³ Ömer Osman Umar, **Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye (1908–1938)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2004, s.11.

³⁴ Bernard Lewis, **Tarihte Araplar** s.223; Tibi, a.g.e, s.129; Ayrıca İbrahim Paşa'nın Suriye'ye hâkim oluşu ve Kütahya önlerine kadar ilerleyerek Osmanlı Devleti'ne ciddi bir tehdit teşkil etmesi konusunda bkz. Roderic Davison, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform**, cilt:1, Papirüs Yayınevi, İstanbul, 1997, s.36.

³⁵ Tibi, a.g.e., s.130; İbrahim Paşa'nın Suriye'de yerleştirmeye çalıştığı yeni idari sistem, kendisinin 1840'ta bölgedeki hâkimiyetinin sona ermesi ile son bulmuştur. 1840 sonrasında Tanzimat döneminin beraberinde getirdiği reform havasıyla beraber Osmanlı Devleti bölgede kendi idare sistemini bazı değişiklikler yaparak tekrar hâkim kılmıştır. Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Moshe Maoz, "Syrian Urban Politics in the Tanzimat Period between 1840- 1861", **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, University of London, vol. 29, no.2, 1966, s. 277- 301.

³⁶ Antonius, a.g.e., s. 33.

Aynen babası gibi Suriye'deki reform girişimlerinde eğitime önem veren İbrahim Paşa ülkeye çağdaş eğitim sisteminin getirilmesi için çalışmalar yaptı. Modern okul sistemi geliştirildi, Hıristiyan misyoner gruplarına serbest çalışma hakkı tanıdı. Amerikalı Protestan misyonerler ve Cizvitler bu sayede kendi okullarını burada açma şansını yakalamış oldular. Bütün bunlarla kuşkusuz Arap Milliyetçiliğinin ilk neslinin ortaya çıkmasında özellikle Batı tarzı eğitim anlamında önemli aşamalar kaydedilmiştir. Her ne kadar, Mısır ordusu 1840'ta Suriye'den çekilmek zorunda kalmışsa da, dokuz yıl içinde yapılan reformların toplum üzerindeki etkisi uzun dönemde büyük olmuştur.³⁷ Reform ve modernleşme konusunda kendi bakış açılarıyla Osmanlı'nın zihniyetini karşılaştıran İbrahim Paşa'nın bir Fransız gazeteciye söylediği şu sözler oldukça ilginçtir: “ *Bab-ı Ali sivilizasyonu ters taraftan alıyor. Bir milleti kalkındırmanın yolu ona apolet ve dar pantolon giydirmek değildir. Kıyafet topal bir insanı dimdik yapmaz. Kıyafetten başlayacakları yerde önce halkın kafasını aydınlatmak gerekirdi. Bize bakın; biz her çeşit okulu açtık. Gençlerimizi Avrupa'ya gönderiyoruz. Biz de Türküz;*³⁸ *fakat biz bize yön verecek güçte olan uzmanların tavsiyelerini dinleriz.* ”³⁹

Mehmet Ali Paşa sonrasında, Paşa'nın Mısır'ı Avrupa'nın iktisadi ve sosyal seviyesine çıkartmak amacıyla gösterdiği çabalar halefleri döneminde yok edildi. Halefleri döneminde Mısır, İngiltere'nin bağımlısı haline gelmiş ve 1882'de bu ülkenin sömürgesi olmuştur.⁴⁰ Mehmet Ali Paşa'nın, konu üzerinde araştırma yapan Ortadoğulu ve Arap yazarlar arasında bilhassa Mısır'da giriştiği reformlar ve modernizmin Ortadoğu'ya girişine yaptığı katkılar nedeniyle prestiji büyüktür. Biz konumuz gereği Mehmet Ali Paşa dönemini Arap Milliyetçiliği açısından değerlendirecek olursak, aksine bazı yorumlara karşın⁴¹, bu dönemin bir Arap milliyetçiliği gelişim dönemi olduğu kanaatinde değiliz. Elbette ki, bu dönemde

³⁷ A.g.e., s.132.

³⁸ İbrahim Paşa'nın Türk olduğu yönündeki bu beyanı pek de inanılır gelmemektedir. İbrahim Paşa'nın bir Arap krallığı kurmak istediği yönünde bir takım bilgiler vardır. Kendisi aynı zamanda bir dönem Suriye'yi kontrol etmiş, Osmanlı'yı ülkenin içlerine kadar girerek direkt olarak tehdit etmiştir. Paşanın Türklüğü konusunda Albert Hourani de yorum getirmiştir. Hourani İbrahim Paşa'nın şu sözlerine yer vermektedir: “ *ben bir Türk değilim, Mısır'a çocukken geldim ve o zamandan bu yana Mısır'ın güneşi benim kanımı değiştirdi ve bütünüyle Arap yaptı* ”. Hourani'nin alıntılacağı İbrahim Paşa'ya ait bu sözlerin, Paşa'nın kimliği hakkında bize daha net bilgi verdiği kanısındayım. Paşa'nın ifadesi için bkz. Hourani, a.g.e., s. 270.

³⁹ Berkes, a.g.e., s.196; Davison, a.g.e., s.41.

⁴⁰ Tibi, a.g.e., s.105.

⁴¹ Ömer Osman Umar, a.g.e., s.11; Umar burada Mehmet Ali Paşa döneminde Suriye'de Türklere karşı Arap Milliyetçiliğinin geliştiğini belirtmektedir.

yapılan reformlar, ülkeye giriş yapan Batılı, devrimci fikirler uzun dönemde Arap ulusçuluğunu destekleyen unsurlar olmuştur. Bu nedenle zaten Mehmet Ali Paşa dönemini Arap milliyetçiliğinin gelişim süreci içinde önemli bir dönem olarak görmekteyiz. Ancak İlber Ortaylı'nın da belirttiği gibi, Mehmet Ali Paşa kesinlikle Arap Milliyetçiliğini temsil eden bir kişi değildir. George Antonius'un da belirttiği gibi bu dönemde Arap milliyetçiliğinin varlığı söz konusu bile değildir.⁴² Paşa ve icraatlarıyla ilgili söylenebilecek en önemli şey ise şüphesiz ki Ortadoğu'ya kazandırdığı çağdaşlaşma hareketi ve reform girişimleridir.⁴³

1.1.3. Rifa'a Rafi el- Tahtavi

Müslüman Araplar arasında Arap fikri uyanışını hazırlayan ilk isimlerden birisi olan Tahtavi⁴⁴ (1801–1873), özellikle “vatan” ve “vatan sevgisi” gibi kavramları Arap dünyasına ilk getiren kişi olması sebebiyle oldukça önemli bir şahsiyettir. Mısır'da yenilik hareketinin öncülerinden sayılan Tahtavi, aynı zamanda Batı dünyasıyla ilk teması yaşayanlardan birisidir.⁴⁵ Mehmet Ali Paşa zamanında Fransa'ya gönderilen öğrenci grubuna imam olarak dâhil olan Tahtavi, 1826–1831 yılları arasında bu ülkede bulundu. Bu dönemde yaşadıklarını, tecrübelerini, aldığı eğitimi ve okuduğu kitapları 1834'te yayımladığı bir kitapta anlattı.⁴⁶ Yayımladığı bu kitap daha sona Mehmet Ali Paşa'nın isteği üzerine Türkçeye de çevrildi ve yoğun ilgi gördü.⁴⁷ Tahtavi'nin kendi anılarında da belirttiği üzere O'nun hayatında Mehmet Ali Paşa'nın yeri büyüktür. Tahtavi, Paşa'dan sürekli “Hidiv-i Ekrem Efendimiz” şeklinde söz eder.⁴⁸ Mehmet Ali Paşa hem kendisini Paris'e gönderip,

⁴² Antonius, a.g.e., s. 31.

⁴³ M. S. Anderson, Mehmet Ali Paşa'nın kendi döneminde yaptıklarının büyütüldüğünü, abartıldığını söylemektedir. Anderson'a göre, Mehmet Ali Paşa'nın yaptığı şey var olan geleneksel siyasi, idari yapıyı yıkmak olmuştur ve bunun yerine yenisi koyulamamıştır. Bu nedenle de, Mehmet Ali Paşa'nın kurduğu rejim kişisel bir rejim olmaktan öteye gidememiştir; Bkz. M. S. Anderson, **Doğu Sorunu 1774 – 1923**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001, s. 76.

⁴⁴ Zekeriya Kurşun, **Yol Ayrımında Türk Arap İlişkileri**, İrfan Yayınevi, İstanbul, 1992, s.29.

⁴⁵ Tahtavi, a.g.e., s.18.

⁴⁶ Charles Ernest Dawn, “The Origins of Arab Nationalism”, **The Origins of Arab Nationalism**, ed. Rashid Khalidi, Columbia University Press, New York, 1991, içinde, s.4.

⁴⁷ M.Derriş Kılınçkaya, **Osmanlı Yönetimindeki Topraklarda Arap Milliyetçiliği'nin Doğuşu ve Suriye**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2004, s.43.

⁴⁸ Tahtavi, a.g.e., ss.36–40.

hem de gelişimini sürekli takip ederek O'na değer verdiği için Tahtavi açısından son derece önemli bir kişiydi.⁴⁹

Fransa'da bulunduğu yıllarda beraberindeki öğrencilerle birlikte Sacy, Chevalier, Perceval gibi dönemin önde gelen şarkiyatçılarından dersler aldılar. Ayrıca Voltaire, Racine, Rousseau ve Montesquieu gibi düşünürlerin eserlerini okudular.⁵⁰ Tahtavi'nin dile getirdiği “vatan”, “vatan sevgisi” gibi Arap dünyasında ilk kez duyulan kavramları ele aldığımızda, Tahtavi'nin okuduğu bu eserlerden ne ölçüde etkilendiği daha net anlaşılmaktadır.

Düşüncelerine değinecek olursak, Tahtavi'nin getirdiği ilk değişiklik, Müslümanlar arasında zaten var olan ancak o zamana kadar politik önem atfedilmemiş olan⁵¹ vatan sevgisini ya da insanın doğduğu yeri sevmesini farklı bir anlamda ele almasıdır. Fransa'da geçirdiği yılların ardından edindiği tecrübeler sonucu Fransızların refahını ve her alanda ilerlemiş olmalarını, bu milletin vatanseverliğine bağlıyordu.⁵² Bu nedenle de aynı tip hissi bağlılığı kendi topraklarında da yaratmak istiyordu. O'na göre ilerlemenin ilk şartı buydu. Buradan hareketle Tahtavi sık sık ulus ve vatan kavramlarından bahsetmeye başladı. Bir ulusun vatanına sıkı sıkıya bağlılığı O'nun net bir biçimde ortaya koyduğu hususlardan bir tanesiydi. Tahtavi'ye göre Mısır bir vatanıdır, Mısırlılar da vatanlarını sevmeleri gereken bir ulustur.⁵³ O bir kavram olarak “vatan” kelimesine o denli bağlanmıştı ki, O'na göre vatan sevgisi medeniyetin en temel faziletlerinden birisiydi. “Hubbu'l vatan”ın (vatan sevgisi) olmadığı bir yerde medeniyet çürümeye mahkûmdur.⁵⁴

Elbette ki gerek Tahtavi gerekse Tunuslu Hayreddin (Hayreddin Tunusi)⁵⁵ ihtilalci Fransız düşüncesini ve vatanseverliği savunurken, çoğunlukla bu

⁴⁹ Hourani, a.g.e., s.89; Tahtavi'nin Mehmet Ali Paşa'nın ıslahatçı yönetimini öven sözleri için ayrıca bkz. Hamid İneyet, a.g.e., s.44.

⁵⁰ Tahtavi, a.g.e., s.12.

⁵¹ Charles Ernest Dawn, **Osmanlılıktan Arapçılığa**, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1998, s.139.

⁵² Dawn, a.g.m., s.5.

⁵³ Dawn, a.g.e., s.137.

⁵⁴ Tibi, s.111; aynı konuda ayrıca bkz. Hamid İneyet, a.g.e., s.49.

⁵⁵ Tunuslu Hayreddin Paşa da en az Tahtavi kadar bu alanda önemli bir kişidir. 1852- 1856 yılları arasında Paris'te kalmıştır. O da buradan pek çok yeni fikri getirmiştir. İslam düşüncesinden yola çıkarak demokratik prensiplere doğru ilk sentezleme girişimlerinin sahibi Hayreddin Paşa'dır. Abdülhamit döneminde Sadrazamlık görevinde de bulunan Hayreddin Paşa, aynı zamanda yazdığı kitaplarda kullandığı laik fikir yapısı ile de dikkat çekmiştir. Tunuslu Hayrettin Paşa hakkında daha geniş bilgi için bkz. Muhammed Hüseyin, a.g.e, ss.23- 35; Mümtaz'er Türköne, **Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu**, İletişim Yayınları, İstanbul, ss.102- 106; Şerif Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, ss. 427- 441.

düşüncelerin uzun vadede neler getireceğini hesaplamadan ve bu kavramları derinlemesine bir incelemeden geçirmeden savunuyorlardı.⁵⁶ Ancak bu kavramları topraklarına taşıyarak, bir biçimde sonraki kuşaklara bunların tohumlarını atmış oluyorlardı. Bu açıdan bakıldığında Tahtavi ve diğerlerinin gelecek nesiller için ve Arap dünyasının geleceği için yaptıkları katkı oldukça önemlidir. Ülkelerine taşıdıkları bu düşüncelerin yanı sıra Tahtavi ve öğrencileri Batı kaynaklı eserleri de gelecek kuşaklara aktarma konusunda oldukça gayret göstermiştir. Bu dönemde Arapçaya yaklaşık iki bin kitap ve kitapçık tercüme edilmiştir.⁵⁷ Bu gibi katkılarla Tahtavi ve O'nu izleyenlerin Arapların düşünce dünyasına Batılı fikirlerin sızmasında önemli rolü olmuştur. Özellikle Arap ulusçuluğuna giden yolun henüz başlarında olmasına rağmen- zaten bu dönemde bir ulusçuluktan söz edemeyiz- teorik anlamdaki bu katkıların önemi büyüktür.

Tahtavi Batının ilerlemesinde bilime atfedilen önemi de fark etmiş ve İslam dinine aykırı olmayan her bilimsel materyalin Batıdan alınması gerektiğine inanmıştır. Çünkü O'na göre Batı'nın şu an sahip olduğu bu bilimler zaten özde İslam âlemine, Araplara aitti. Batı İslam âlemi duraklamaya başladığı dönemlerde bunları kendilerinden almış ve bu şekilde ilerleme kaydetmişti. Bu duruma göre Batı'ya yönelmekle Arap'ın kendi yarattığı bilimlere kavuşmuş olacaktır.⁵⁸

Sonuç olarak Tahtavi için söylenebilecek en önemli şey, “ulus” ve “vatan” kavramlarını Arap dünyasına taşıyan kişi olması itibarıyla, ileriki yıllarda karşımıza Arap Ulusçuluğu olarak çıkacak olan nosyonun düşünsel temellerini atmaya başlayan şahsiyet oluşudur. Hemen şunu da belirtmek gerekir ki Tahtavi'nin inandığı vatanseverlik Osmanlı'dan ayrılma şeklinde bir ayrılıkçı fikir içermiyordu. Tahtavi bunun aksine Osmanlı'nın İslam'ın birliği yolunda önemli bir işleve sahip olduğuna inanıyordu.⁵⁹ Bu yönüyle de yakın dönem Ortadoğu ve Arap tarihinin önde gelen isimlerindedir.

⁵⁶ Muhammed Hüseyin, a.g.e., s.18.

⁵⁷ Tibi, a.g.e., s.106; Tahtavi'nin yukarıda bahsedilen fikirlerinin yanı sıra Doğu'nun geri kalışı, bunun nedenleri, pozitif bilimler ve Arap kültürünün yüksekliği vb. farklı görüşlerinin ayrıntılı izahı için bkz. Tibi, a.g.e., ss.105–112.

⁵⁸ İlhan Arsel, **Arap Milliyetçiliği ve Türkler**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul,1987, s.126; Arsel bu eserinde Tahtavi'nin bu düşüncesini Batıyı izlemek ile İslam'a dönmek ilişkisi olarak değerlendirmiştir. Arsel'e göre Batının elindeki teknolojinin, bilimin zaten özünde İslam'a ait olduğunu iddia etmekteki amaç Batı'dan bazı şeyleri transfer ederken, Şariat baskısını bertaraf etmektir.

⁵⁹ İlber Ortaylı, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Arap Milliyetçiliği”, **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, cilt:4, İletişim yayınları, İstanbul, 1985, s.1033.

1.1.4. İslami Uyanış Hareketi

Müslüman aydınlar arasında 19.yüzyılın ilk dönemlerinde İslam âleminin geri kalmışlığı ve giderek ağırlığını artıran Batı emperyalizminin tehdidi konularında görüş birliği oluşmuş durumdaydı. Müslüman toplumlarda yaşanan bu sorunların çözümleri için değişik öneriler dile getirildi. Özellikle iki öneri bu dönemde ön plana çıktı. Bunlardan birincisi İslam Modernizmi diğeri ise Vehhabi Hareketiydi. Her ikisi de temelde Müslümanların geri kalmışlıklarını, İslam değerlerinden uzaklaşmaya bağlamaktaydılar. Ayrıldıkları nokta ise bu duruma karşı ortaya koydukları çözüm önerilerinde bulunmaktaydı. Müslüman toplumlarının içine düştükleri zorluklar karşısında, bu tip durumlara gerekçe olarak İslam'dan uzaklaşmış olmalarını göstermeleri ve çare olarak tekrar İslam'a dönmeyi kabul etmeleri İslam halkları tarihinde sıkça görülen bir durumdur.⁶⁰ Gerçek İslam'a dönüş⁶¹ arayışını temel alan bu iki anlayıştan birisi olan Vehhabi Hareketi kendisini Suudi Arabistan'da gösterme fırsatını yakalamış ve etkisini günümüze dek taşımıştır. İslam Modernizmi ise yapı olarak daha karmaşık ve hacimli olmakla beraber daha geniş platformlarda tartışılmış ve uygulanmaya çalışılmıştır.

1.1.4.1. İslam Modernizmi

İslami uyanışın bir şekli olan İslam Modernizmi entelektüel bir hareket olarak karşımıza çıkmaktadır. Modernistler ileride göreceğimiz üzere Vehhabiler gibi İslam'ın en eski dönemine dönülüp, o dönemin kuralları ve yaşantısı içine girilmesi taraftarı olmamışlardır.⁶² Modernistler hem İslam'ı hem de Batı'yı bir medeniyet olarak düşünmüşler ve temelde medeniyet düşmanlığı yapmamışlardır. Avrupa'nın emperyalist yüzünün de farkında olmakla birlikte Avrupa'nın Müslüman toplumlara oranla ilim başta olmak üzere pek çok alanda çok daha ileri olduğunu da kabul

⁶⁰ Doğan Duman, **Demokrasi Sürecinde Türkiye'de İslamcılık**, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir, 1999, s.12.

⁶¹ Arap Uyanışı'nın Arapçadaki karşılığı olan "nahda" kavramının içeriği konusunda Aziz Al- Azmeh farklı bir bakış açısı ortaya koymaktadır. Azmeh'e göre, nahda kavramı gerçekte geleceğe ve modernliğe açık olmak anlamındadır. Oysa Arap uyanışındaki kavramsal içeriğe göre bu durum tam tersidir. Gerçek İslam'a ulaşmak kaygısıyla burada nahda kavramı geçmişe dönmenin bir yolu olarak sunulmaktadır. Azmeh buna karşı çıkmakta ve nahda kavramının geçmişe dönme çağrısında bulunan içe dönük bir yaklaşım olmadığını iddia etmektedir; Bkz. Aziz Al- Azmeh, **İslamlar ve Moderniteler**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 77.

⁶² Tibi, a.g.e., s.115.

etmektedirler. Modernistlere göre İslam dünyası geri kalmıştır, bu gerilikten kurtulmak için de çağdaş ve akla dayanan bir İslam anlayışına ihtiyaç vardır.⁶³ Ayrıca İslam'ın aslına zarar vermeyecek şekilde Avrupa'nın ilimlerinden ve medeniyetinden bazı unsurlar alınmalıdır. Böylece hem İslam aslına zarar gelmeden korunmuş olacak hem de alınan yeniliklerle de Müslümanlar gerilikten kurtarılacak ve güçlendirileceklerdir. İslam Modernizmi'nin bu anlayışını bu akımın en önemli temsilcileri olan Seyyid Cemaleddin Afgani'de ve O'nun sadık öğrencisi Şeyh Muhammed Abduh'da bulmak mümkündür.

Cemaleddin Afgani (1839–1897) İslam tarihinin en fazla tartışılan, üzerinde en çok spekülasyon yapılan isimlerinden bir tanesidir. Hakkında kökeninin Hz. Muhammed'e dayanıp dayanmadığı, İranlı mı yoksa Afgan mı olduğu gibi pek çok şey tartışma konusu olmuştur. Hayatı boyunca İran, Afganistan, Hindistan, Fransa, Mısır gibi ülkelerde bulunan ayrıca iki dönem de İstanbul'da yaşayan Afgani, döneminin önde gelen aktivistlerindendi. Batılı devletlerin, hâkimiyet sahalarını genişletme çabaları içinde, Müslüman toplumlara gözlerini çevirdikleri bu dönemde İslam Birliği hususu sıkça Afgani tarafından dile getirilmiştir. Hayatı boyunca İslam dünyasını artan Batı tehlikesine karşı uyarılmış ve tedbir alma çağrılarını yapmıştır.⁶⁴ Afgani, Müslümanlar için en büyük tehlike olarak İngiltere'yi görmekteydi. O'na göre İngiltere'nin en büyük hedefi İslam'ı yok etmektir. İran'da bulunduğu süre içinde İngiltere'nin bu ülkedeki bütün tekeli ele geçirmesi yüzünden çıkan ayaklanmada etkin rol oynadı. Bununla da yetinmeyen Afgani, 1883'te İngiltere'nin merkezi Mekke olmak üzere bir Arap Hilafeti kuracağı iddiasını ortaya attı.⁶⁵ Bu gibi birçok olayda İngiltere'nin doğrudan tepkisini üzerine topladı; İran ve Mısır gibi ülkelere de İngiltere'nin isteği üzerine çıkarıldı. Bütün bu cesur savunmalarından ve her şeyden önce İslam Ümmeti'nin güvenliğini ve birliğini düşünmesi sebebiyle, Afgani'yi ilk başta bir Müslüman milliyetçisi olarak tanımlamak gerektiğini söyleyen Kemal Karpat'a katılmamak imkânsızdır.⁶⁶

⁶³ Tufan Buzpınar, "Arap Milliyetçiliği'nin Osmanlı Devleti'nde Gelişim Süreci", **Osmanlı Ansiklopedisi**, cilt:2, s.169.

⁶⁴ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, cilt: VIII, TTK, Ankara, 1999, s.542.

⁶⁵ William Oschenwald, "Arab Nationalism in the Hijaz", içinde **The Origins of Arab Nationalism**, ed. Rashid Khalidi, Columbia University Press, New York, 1991, s.198.

⁶⁶ Kemal Karpat, **Ortadoğu'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk**, İmge Kitabevi, Ankara, 2001, s.152. Karpat Afgani hakkındaki bu tanımlamasına kanıt olarak Sultan II. Abdülhamit'in Türk karşıtı olan, devletin bütünlüğüne karşı çalışan bir Arap Milliyetçisini desteklemesini beklemenin anlamsız olmasını göstermektedir. Afgani'nin bir İslam milliyetçisi olduğu konusunda ayrıca bkz. Eliezer Tauber, **Emergence of the Arab**

Cemaleddin Afgani İslam'ı bir medeniyet olarak algılamıştır. Tahtavi'nin İslam dünyasına “vatan” kavramını (watanıyya) getirmesi gibi, Afgani de “medeniyet” kavramını İslam âlemine kazandırmıştır.⁶⁷ Afgani'ye göre İslamiyet'in bir medeniyet olarak geri kalmış olmasının temel nedeni ilimden ve felsefeden uzaklaşmış olmasıdır. O'na göre Batı güçlüdür çünkü ilim ve eğitim alanlarında ilerlemiştir.⁶⁸ Bu konudaki görüşlerini 1870 yılında geldiği İstanbul'da Darülfünun açılışında yaptığı konuşmada görmek mümkündür. Afgani ulemanın önünde yaptığı bu konuşmada Müslümanların geri kalmışlıklarını tembelliğe ve eğitimin ihmaline bağlamıştır.⁶⁹ Özellikle dogmalara dayanan çağdışı eğitim vermeleri nedeniyle medreselere yüklenen Afgani bu konuşmayı Arapça yaparak bazı kaynaklara göre ulemayı hedef almıştır.⁷⁰ Burada yaptığı konuşmayla özellikle ulemanın tepkisini çeken Afgani sözleriyle bilimsel gelişmeleri öne alıp, bunu dinin üstünde tutmakla suçlandı.⁷¹

Afgani'nin Paris'te geçirdiği yıllarda ise işlediği ana fikir; İslam'ın özünde müspet ilimlere karşı bir din olmadığı⁷², akli öne çıkarıcı bir din olduğu ve Müslümanların bu ilimleri öğrenmeleri gerektiğiydi. Bu fikirleri öne sürerek Afgani bir taraftan da dönemin önde gelen oryantalistlerinin İslam'ın bilim ve kültürle uyuşmayan bir din olduğu yönündeki iddialarına da cevap vermeyi amaçlıyordu.⁷³ Dönemin oryantalistlerinin bir diğer önemli iddiası ise, yine İslam'ın bilim ve kültürle uyuşmayan bir din olduğu tezinden hareketle, İslam'ın özünde “terakkiye mani” (gelişmeye engel) bir din olduğuydu. Onlara göre Müslümanların yapması gereken şey sahip oldukları inanç ve düşünce sistemlerini değiştirmektir. Afgani her zaman bu iddialara şiddetle karşı çıktı. Bunu yaparken de sürekli olarak İslam'ın bir akıl dini olduğunu ve bu nedenle rasyonel bir din olduğunu vurguladı. Afgani'ye

Movements, Frank Cass, London, 1993, s.22; Tauber burada Afgani için yaptığı İslam milliyetçisi tanımına dayanak olarak O'nun anlayışına göre milletin etnik kimlikle değil, din temelinde değerlendirilmiş olmasını göstermektedir.

⁶⁷ Hourani, a.g.e., s.129.

⁶⁸ Nikkie Keddie, **Cemaleddin Afgani**, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1997, s.81; Keddie'nin bu eseri akademik çevreler tarafından Afgani hakkında yapılmış olan en kapsamlı çalışma olarak kabul edilmektedir. Bu eserde Afgani'nin hayatı, siyasi ve dini fikirleri ayrıntılı biçimde incelenmiştir.

⁶⁹ Afgani'nin Darülfünun açılışında yaptığı konuşma ve verdiği mesajlar oldukça önemlidir. İslam dünyasının geri kalmışlığı ve bunun nedenleri hakkında yaptığı konuşmanın ayrıntıları için bkz. Keddie, a.g.e., s.82; Mümtaz'er Türköne, **Cemaleddin Afgani**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1994, s.25–27.

⁷⁰ Türköne, a.g.e., s.27.

⁷¹ Şerif Mardin, “İslamcılık”, **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, cilt:5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1401.

⁷² Mardin, a.g.m., s.1401.

⁷³ Tibi, a.g.e., s.117.

göre İslam hiçbir şart altında ilerlemeye engel olan bir din değildi. İslam aleyhinde tezler geliştiren Fransız oryantalist Ernest Renan ile bu hususta yaptığı tartışma oldukça meşhurdur.⁷⁴ Özellikle İslam'ın gelişmeye engel olmadığı yönündeki iddiaları ile Afgani, yüzyıl sonunda ortaya bir ideoloji olarak çıkacak olan “İslamcılık” düşüncesinin de temelini atan şahsiyetlerden bir tanesi olarak kabul edilmektedir.⁷⁵

Cemaleddin Afgani'nin Paris yıllarındaki en önemli icraatı ise kuşkusuz, öğrencisi Muhammed Abduh ile beraber çıkardıkları “el-Urvet'ül Vuska” (Çözülmez Bağ) adlı dergidir. Arapça yayımlanan dergi 18 sayı çıkmıştır. Dergi, Müslüman toplumlar üzerindeki Batı emperyalizminin baskılarına karşı adeta bir mücadele aracı olarak kullanılmıştır.⁷⁶ Bunun yanında büyük devletlerin Mısır üzerindeki politikalarına yer verilmiş ve Müslümanların akıllarını başlarına almaları gerektiği konusunda uyarılar yapılmıştır.⁷⁷ Bu açıdan bakıldığında derginin yayın politikasında ve dergide yer alan yazılarda Afgani'nin daha baskın bir rol oynadığını söylemek yanlış olmaz.

Afgani'nin düşünce sisteminde “Ümmet” anlayışı önemli bir yer tutar. Afgani'ye göre esas olan İslami Ümmet'tir ve bu ümmet, ülkelerine, milletlerine ve dillerine bakılmaksızın tüm İslam toplumlarını içine almaktadır.⁷⁸ O'na göre İslam bütün ülkelerin Müslümanlarını birleştiren, ırk ve milliyetlerin anlamlarını yok eden bir bağdı. Bu hususta İstanbul'da bulunduğu dönemlerde Yıldız Sarayı'nda Sultan

⁷⁴ Afgani'nin Renan ile yaptığı tartışmanın ayrıntıları için bkz. Keddie, a.g.e., s.202-211; Türköne, Cemaleddin Afgani, s.43-55; Türköne'nin eserinde ayrıca Renan'ın ve Afgani'nin verdikleri konferansların ayrıntılarını da bulmak mümkündür. Bu arada hemen şunu da belirtmek gerekir ki, incelediğimiz eserler arasında Afgani'ye öne sürdüğü düşünceler bağlamında olumsuz anlamda yaklaşan iki isimden birisi Türköne olmuştur. Yazar gerek **Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu** gerekse **Cemaleddin Afgani** adlı eserlerinde Afgani'nin konuyla ilgilenenler tarafından çok fazla büyütüldüğünü, adeta bir Afgani miti yaratıldığını belirtmektedir. Türköne'ye göre, öne sürdüğü fikirler itibarıyla Yeni Osmanlılar ile karşılaştırıldığında Afgani'nin orijinal bir tarafı yoktur. Yeni Osmanlılar, Afgani'den çok daha önce aynı fikirleri daha kapsamlı bir şekilde dile getirmişlerdir. Afgani hakkında olumsuz beyanlarda bulunan ikinci isim ise Muhammed Hüseyin'dir. **Modernizmin İslam Dünyası'na Girişi** adlı eserinde Afgani ile ilgili olarak tamamıyla önyargıların etkisi altında olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Görüşleri o denli sert ve yer yer mantık dışıdır ki, adı geçen eseri dilimize çeviren Sezai Özel, Afgani ile ilgili bölümün ardından bir not düşmüş ve yazarın gerek Afgani gerekse Abduh hakkında objektif bir tutum takınmadığını belirterek, onları haklı oldukları zamanlarda bile suçlamak adına suni yollara başvurduğunu belirtmiştir; Bkz. A.g.e., s.84.

⁷⁵ İsmail Kara, “Tanzimattan Cumhuriyete İslamcılık Tartışmaları”, **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, cilt: 5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.1405; Kara aynı makalesinde Afgani'nin yanında Abduh'a da yer vermektedir.

⁷⁶ Bu noktada Batı emperyalizminden kastedilen daha çok İngiliz yayımcılığıdır. Dergi, o kadar şiddetli bir biçimde İngiliz karşıtlığı yapmıştır ki, İngiltere bu derginin dağıtımını Mısır ve Hindistan'da engellemiştir. Bkz. Suat Parlar, **Ortadoğu Vaadedilmiş Topraklar**, İstanbul, 2002, s. 91.

⁷⁷ Hourani, a.g.e., s.125.

⁷⁸ Adid Davişa, **Arap Milliyetçiliği, Zaferden Umutsuzluğa**, Literatür yayıncılık, İstanbul, 2004, s.18.

Abdülhamit ile görüşen Afgani⁷⁹ kendisine İslam Birliği yolunda İslam Ümmeti'nin nadide birer parçası olan Sünni ve Şii Müslümanların bir araya getirilmelerinin mümkün olabileceğini söylemiştir. Hatıralarında bu konuşmaya yer veren Sultan Abdülhamit böyle bir birleşmenin İslam dünyası için paha biçilmez bir değere sahip olacağını söyleyerek, heyecanını ortaya koymaktadır.⁸⁰ Bununla birlikte İslam Birliği ve Ümmeti'nin dirliği hususunda, hem Afgani hem de Abduh, Müslüman olmaları nedeniyle Türkler ile Araplar arasındaki işbirliğine çok önem veriyorlardı. Her ikisi de Arap toprakları üzerindeki Osmanlı hâkimiyetine karşı çıkmıyorlardı; çünkü onlara göre esas olan İslam'dı, Müslüman olmaktı. Her ikisi de Osmanlı'nın birleştirici unsur olarak varlığını onaylamaktaydı.⁸¹

Cemaleddin Afgani'nin İslam Birliği düşüncesi etrafında geliştirdiği tezlerini El- Urvet'ül Vuska dergisinde yazdığı makalelerle ortaya koyduğunu görmekteyiz. Genel olarak “el- Vahde el- İslamiyye” (İslami Birlik) adı verilen bu makalelerden birinde Afgani, İslam Birliği ve Müslüman halkların içinde buldukları durum hakkında şu yorumları yapmaktadır: “... Müslümanlar dünyaya öncülük etmiş olmalarına rağmen bilgide ve endüstride geri kaldılar. Toprakları bölündü ve işgal edildi. Fakat yine de dini emirleri yabancı hâkimiyetine boyun eğmeyi yasaklıyordu. (...) Bilimde ve güçte geri kalmalarından daha önemlisi içte meydana gelen ihtilaflar ve bunların neden olduğu yoksulluk, güçsüzlük ve açgözlülüktü ki bunlardan sonra büyük bir yozlaşma oldu. (...) İslami yönetim kurma ve büyütme İslam'ın temel inançlarından biridir. Kötü yönetimler olmasaydı Müslümanlar doğuda, batıda, güneyde ve kuzeyde karşılaştıkları tehlikelere karşı koyabilmek için birlik oluşturabilirlerdi. (...) Edirne'den Peşaver'e kadar Müslüman topraklarında ele geçirilmemiş yerler vardı ve buralarda elli milyondan fazla insan yaşıyordu. Eğer

⁷⁹ Cemaleddin Afgani 1892'de II. Abdülhamit tarafından İstanbul'a davet edilmiştir. 1870'li yıllarda ilk kez gelişinden sonra bu Afgani'nin İstanbul'a ikinci kez gelişidir. Şerif Mardin, Afgani'nin Sultan tarafından tam da Alman İmparatoru Kayzer II. Wilhelm'in ziyareti sonrasında davet edilmesini pan-İslamizm politikasına doğru bir adım olarak göstermektedir; Bkz. Şerif Mardin, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895- 1908**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 73.

⁸⁰ Sultan Abdülhamit, **Siyasi Hatıratım**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1999, s.133; Cemaleddin Afgani ile Sultan Abdülhamit arasındaki yakın ilişkiler, hatta dostluk bir süre devam etmiştir; Ancak yaygın kanı iki taraf arasındaki dostluğun 1896'da İran Şahı Nasreddin Şah'ın öldürülmesi olayına Afgani'nin adının karışması sonucunda bozulduğu yönündedir; Bu konuda bkz. William Cleveland, **Batiya Karşı İslam, Şekip Arslan'ın Mücadelesi**, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1991, s.47; ayrıca bkz. Hourani, a.g.e., s.127.

⁸¹ Halifeliğin İslam dünyasının birleştiriciliğini sağlayacak evrensel bir değer olduğuna inanıyorlardı; bkz. Antonius, a.g.e., s. 69.

*bunlar aralarında birleşebilseler ve diğer Müslümanların ihtiyacı olan yardımı gösterebilselerdi, etraflarındaki bütün tehlikelere karşı koyabilirlerdi.”*⁸²

19. yüzyıl gibi Müslümanların adeta bir kimlik bunalımına düştükleri ve Avrupa'nın yayılmacı siyasetinin artan baskılarına maruz kaldıkları bir dönemde yaşayan ve verdiği mesajlarla Müslümanları bu sorunlardan kurtarma yolları yaratmaya çalışan Cemaleddin Afgani'nin bıraktığı miras genel olarak şu prensiplerden oluşmaktadır:

*“İslam dininin Müslümanlara kılavuz olmaya, onların güçlenmesini ve ilerlemesini özsel olarak yeterli olduğuna inanmak; köşeye çekilmeyi ve uyuşukluğu yaratan ruh haliyle savaşmak; İslam düşüncesinin temel kaynaklarına dönmek; İslam öğretilerinin akılcı yorumlanması ve Müslümanların yeni bilimleri öğrenmeye davet edilmesi ve sömürü ile istibdada karşı savaşmak”*⁸³

İslam Modernistleri içinde Cemaleddin Afgani'nin ardından gelen en önemli isim, aynı zamanda Afgani'nin öğrencisi olan Muhammed Abduh'tur.(1849–1905) Afgani Mısır'da ders verdiği dönemde Abduh kendisinin öğrenci topluluğuna katılmış ve kısa sürede öne çıkmıştır. Anılarında da sıkça belirttiği gibi Afgani'nin Abduh'un hayatındaki yeri büyüktür. Kendisini gerçek ilimle tanıştıran kişinin Cemaleddin Afgani olduğunu söyleyen Abduh'un şu sözleri Afgani ile olan ilişkilerinin ne kadar önemli olduğunu anlatmaya yeterlidir: *“Babam bana kardeşlerim Ali ve Mahrus'la bölüştüğüm bir yaşantı sundu. Seyyid Cemaleddin ise bana Hz. Muhammed, Hz. İbrahim, Hz. İsa, veliler ve siddiklerle paylaşabildiğim bir hayat bağısladı.”*⁸⁴

Dinde reform yapmak gerekliliği ve Batı'nın Müslümanları sömürme gayretlerine engel olmak zorunluluğu gibi kavramları Abduh hocası Afgani'den almıştır.⁸⁵ Kendi oluşturduğu programda, İslam'ı aslından uzaklaştıran uygulamalardan arındırmak ve İslam'ı Hıristiyan saldırılarına karşı korumak gibi faaliyetler bulunmaktaydı. O da hocası Afgani gibi Batı'nın maddi yayılmacılığına

⁸² Jacob M. Landau, **Pan- İslam Politikaları: İdeoloji ve Örgütlenme**, Anka Yayınları, İstanbul, 2001, s. 34.

⁸³ Hamid İneyet, **Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri**, s.132.

⁸⁴ Abduh'un anılarından nakleden, Mehmet Zeki İşcan, **Muhammed Abduh'un Dini ve Siyasi Görüşleri**, Dergâh yayınları, İstanbul, 1998, s.28.

⁸⁵ İşcan, a.g.e., s.26.

şiddetle karşı çıkmaktaydı.⁸⁶ Abduh'a göre, Batı'dan alınması gereken tek şey o döneme kadar Batı'nın ilerleyişinde adeta motor vazifesi gören ilimdir. Bunu yapmayıp, aksine Batı taklitçiliğine girişmek, İslam âlemini daha derin krizlere sokacaktır.⁸⁷ Bunun yanında, İslam'ın aklı ön plana çıkararak bir din olduğu konusunda Afgani ile birlikte olan Abduh'a göre, dini bilgilerin elde edilmesinde ilk kaynaklara dönmek (Selefiye anlayışı) ve bunları gündelik yaşama geçirme safhasında akıl yoluyla yorum yapmak gereklidir.⁸⁸ Abduh'un bu fikirlerinden de gördüğümüz üzere, kendisi hocası Afgani'nin arkasında bıraktığı mirasa ve prensiplere sıkı sıkıya bağlıdır.

Daha önce de belirttiğimiz gibi gerek Afgani gerekse Abduh, Arap toprakları üzerinde Osmanlı hâkimiyetine hiçbir dönem karşı çıkmamışlardır.⁸⁹ Nitekim çağdaşı olan Abdurrahman Kevakibi hilafetin Araplara nakledilmesi taraftarı iken⁹⁰, Muhammed Abduh Osmanlı hilafetinin varlığını kabul etmekte ve bu konuda herhangi bir transferi de gerekli görmemektedir.⁹¹ Abduh'un Osmanlı'ya bakışını en iyi şu sözleri ifade etmektedir: *“Herhangi bir Müslüman Devlet-i Ali Osmani'nin korunmasının Allah'a ve Peygambere olan imandan sonra imanun üçüncü şartı olduğuna yürekte inanır, çünkü Osmanlı Devleti tek başına dinin hâkimiyetinin koruyucusu ve İslam dini Osmanlıdan gayri bir hükümete sahip değildir.”*⁹² Nitekim Abduh'un Osmanlı hilafeti hakkındaki tek düşüncesi bu kurumun manevi

⁸⁶ Zeine, a.g.e., s.67.

⁸⁷ İşcan, a.g.e., s.361.

⁸⁸ Hourani, a.g.e., s.154; Hourani Abduh'un ısrarla öne sürdüğü İslam ve akıl ilişkisine dair şu ifadeleri kullanır: *“(...) Abduh için ideal Müslüman toplumun işaretini sadece hukuk değil, aynı zamanda aklıdır. Gerçek Müslüman, aklını dünya ve ahiret işlerinde kullanandır; gerçek kafir ise sözlerini hakikatin ışığına kapayan ve rasyonel delilleri göz önüne almayı reddeder. Düşmanlarının iddia ettiğinin aksine İslam, hiçbir zaman insan aklının geri plana atılması gerektiğini öğretmemiştir, o bütün rasyonel araştırmaların ve bilimin dostudur.”*Bkz. Hourani, a.g.e., s. 161.

⁸⁹ Abduh'un “vatan” kavramı hakkındaki düşünceleri için bkz. Sylvia Haim, “Islam and the Theory of Arab Nationalism”, **Die Welt Des Islams**, vol.4, 1955, s. 132- 133.

⁹⁰ Antonius'a göre Kevakibi, Arapları öne çıkaran söylemiyle, Arap milliyetçiliğinin öncülüğünü Hıristiyan Araplardan Müslüman Araplara geçiren ilk kişilerdendir; Bkz. Antonius, a.g.e., s. 95-97. Suriyeli olan Abdurrahman Kevakibi (1854-1902) hilafetin Araplara geçmesi gerektiğini savunan ilk önemli kişilerdendir. O'na göre Araplar Allah'ın yardımıyla Türkler gibi yozlaşmaktan kurtulmuşlardır. İslam'ı Araplar Türklerden daha iyi koruyabilirler. Kevakibi yazılarında sıkça Araplarla Türkler arasındaki etnik farklılıkları dile getirmiş ve sürekli olarak Türkleri İslam Ümmeti'nin içine İslam'ın çökmesine neden olan uygulamaları sokmakla eleştirmiştir. O'na göre eğer Türkler İslam'ı kabul etmemiş olsaydı, İslam âleminin yeri çok daha iyi noktalarda olurdu. Bu sözleriyle siyasal anlamda Arap Milliyetçiliğinin önemli isimlerinden sayılan Abdurrahman Kevakibi halifelüğün Kureyş soyundan bir Arap kimseye devredilmesini ve hilafetin böylece asıl merkezine yani Hicaz'a getirilmesini teklif eder. Kevakibi hakkında daha fazla bilgi için bkz. Zeine, a.g.e., s.68; Davişa, a.g.e., s.21-22; Tibi, a.g.e., s.122; kitapları ve yazdığı makalelerin içerikleri hakkında ayrıntılı bilgi için ise bkz. Hamid İnayet, a.g.e., ss. 181-202.

⁹¹ İşcan, a.g.e., s.323.

⁹² Abduh'un takipçisi olan ve aynı zamanda Mısır'daki önemli yayın organlarından “El Menar”ın da sahibi olan Reşid Rıza'dan nakleden Ernest Dawn, **Osmanlılıktan Arapçılığa**, Yöneliş yayınları, s.149.

tarafının daha da güçlendirilmesi idi. Osmanlı hilafeti manevi açıdan güçlendirilmeliydi çünkü Batı emperyalizminin hız kazandığı bir dönemde Müslüman toplumlarının birliğini sağlayarak, emperyalistler karşısında İslam'ın gücünü temsil edecek, Müslümanların güven içinde altına sığınabilecekleri bir semsiyeye ihtiyaçları vardı. İşte Osmanlı Devleti bu işlevi görmeliydi. Bu nedenle Abduh, hilafetin Osmanlı'da kalması gerektiğine inanmış ve herhangi bir el değiştirme durumunda İslam dünyasında yepyeni bir karmaşa ortamı doğacağını iddia etmiştir. O'na göre Osmanlı hilafeti olabildiğince güçlendirilmeliydi ki ancak bu yolla birbirinden ayrı olarak yaşayan ve aynı siyasi çatı altında birleşmeleri imkânsız gözükün İslam toplumlarını yeri geldiğinde bir araya getirmeyi başarabilirdi.⁹³

Cemaleddin Afgani ve Muhammed Abduh gibi önde gelen temsilcilerinin belli başlı fikirlerinden yola çıkarak genel hatlarını çizmeye çalıştığımız İslam Modernizmi, içinde barındırdığı yöntembilim ve İslam'ı yorumlama tarzıyla uzun vadede Arap Milliyetçiliğinin düşünsel temellerinin oluşumuna katkıda bulunmuştur.⁹⁴ Geçmişe yapılan atıflarda sürekli olarak ataların Arap kimliğine vurgular yapılmış ve onların yaşadığı İslam'ın gerçek İslam olduğu konusunda görüş birliği sağlanmıştır. Buradan hareketle kimlik olarak "Araplık" veya "Arap olmak" birer kavram olarak tekrar gündeme gelmiştir. Hem İslam'ın ilk dönemlerine dönme talebiyle Arap medeniyetinin yüceltilişi İslam'ın müdafaası kapsamında kullanılmış,⁹⁵ hem de artan Batılı saldırılara karşı İslam dünyasının birlik halinde karşı durması fikrinin yayılmaya çalışılmasıyla, Nikkie Keddie'nin de belirttiği gibi, bir tür "ön milliyetçilik" (proto-nationalism) yapılmıştır.⁹⁶ Söz konusu Batılı saldırılara karşı İslam'ı savunma, Tahtavi'nin daha önceleri üzerinde durduğu "vatan sevgisi" ile birleştiğinde, ileriki dönemlerde Arap Milliyetçiliği'nin düşünsel altyapısını teorik açıdan zenginleştiren önemli argümanlardan birisi haline gelmiştir. Gerçek İslam'ı anlamada, ilk kaynaklara dönülmesinin kullanılması gereken yöntem olarak Modernistler tarafından sunulması kısa vadede Araplığın bir kimlik olarak

⁹³ İşcan, a.g.e., s.324.

⁹⁴ Tarık Zafer Tunaya, **İslamcılık Akımı**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 229; François Georjon, **Osmanlı Türk Modernleşmesi 1900- 1930**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006, s.13; Georjon kitabında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Arap Milliyetçiliği'nin doğrudan İslam Modernizmi'nden beslendiğini ifade ederek, Afgani liderliğindeki hareketin önemine vurgu yapmaktadır.

⁹⁵ Türköne, **Cemaleddin Afgani**, s. 54.

⁹⁶ Landau, a.g.e., s.31.

yeniden tartışılmaya başlanmasını, ileriki dönemlerde ise adım adım Arap Milliyetçiliği'nin doğuşunu beraberinde getirmiştir.⁹⁷

1.1.4.2. Vehhabilik

İslami uyanışın İslam Modernizmi'nin ardından bir diğer şekli de Vehhabilik hareketi olmuştur. Yapısal olarak daha katı bir anlayışa ve kalın çizgilere sahip olan bu hareket 1730–1731 yıllarında ortaya atıldı. Hareketin fikir babası olarak Muhammed İbn Abdülvehhab'ı görmekteyiz. Aslen Necidli olan, Medine ve Şam'da eğitim gören Abdülvehhab (1703–1791), Osmanlı Devleti'nin İslam topraklarına yaptığı gezilerde bu bölgelerdeki pek çok uygulamanın “sahih” İslam ile alakası olmayan uygulamalar olduğuna kanaat getirdi.⁹⁸ Bu aşamadan sonra İslam'ın dört ana mezhebinden birisi olan Hanbeliliği benimsemiş olan Abdülvehhab, Müslümanları gerçek İslam'a döndürmek misyonunu yükledi.⁹⁹ Görüşleri itibarıyla 14. yüzyılın önde gelen Hanbelilerinden, İslam bilgini, İbn Teymiyye'den etkilenen Abdülvehhab'ın kurduğu Vehhabi Hareketi İslamiyet'i ilk günlerine döndürmek amacıyla ortaya çıkmıştır.¹⁰⁰ İlk kuşak Müslümanların ve “Asr-ı Saadet” dönemi yaşantısının hakiki İslam'ın yaşandığı dönem olduğuna inanan Vehhabilere göre bu dönemden sonra İslam'a giren her türlü unsur bidattir (sapkınlıktır).¹⁰¹ Aynı şekilde, Kuran ve Sünnet'te yer almayan her şeyi bidat olarak kabul eden Abdülvehhab öncülüğündeki Vehhabi Hareketi'ne göre İslam toplumları yüzyıllardır sapıklık ve dalalet içerisinde yaşamaktadırlar.¹⁰² Bu nedenle de bu toplumlar hiçbir şekilde İslam dinine dâhil toplumlar olarak değerlendirilemez.

Vehhabiliğin genel prensipleri olarak örneğin şunları sayabiliriz: “*Namazın bir vakit bile terk edilmesi küfürdür, peygamber ve evliyalardan yardım, şefa*

⁹⁷ Ernest Dawn, a.g.m., s.9; Aynı hususta ayrıca bkz. Ernest Dawn, a.g.e., ss.161- 162; Ayrıca bkz. Kayalı, a.g.e, s. 41; Kayalı, burada İslam modernistleri tarafından ön plana çıkarılan Arap kimliğine Abduh'un takipçilerinin siyasi içerik kazandırmaya başladıklarını belirtmektedir.

⁹⁸ “*Vehhabiliğin genel tepkisi zaten Osmanlı'nın daha medeni bölgelerinde İslam toplumunun içine düştüğü çürüme (ahlaki) ve gevşeklik idi.*” Bkz. Arnold Toynbee ve Kenneth Kirkwood, **Türkiye, İmparatorluktan Cumhuriyete Geçiş Serüveni**, Birey Yayıncılık, İstanbul, 2003, s. 43.

⁹⁹ Tibi, a.g.e., s.113.

¹⁰⁰ Cemal Kutay, **Tarihte Türkler Araplar Hilafet Meselesi**, İklim Yayıncılık, İstanbul, 2004, s.145. Abdülvehhab'ın fikirleri, Vehhabi hareketine en önemli katkıyı yapan unsurlardan birisi olmasından dolayı oldukça önemlidir. Abdülvehhab'ın düşünce sistemi ve bu sistemin önemli başlıklarının bir özeti için bkz. Ahmet Vehbi Ecer, “Osmanlı Tarihinde Vehhabi Hareketinin Sebep ve Sonuçları”, **IX. Türk Tarih Kongresi (12- 25 Eylül 1981)**, cilt:3, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989, ss. 1231- 1232.

¹⁰¹ Hourani, a.g.e., s.54.

¹⁰² Zekeriya Kurşun, **Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti, Vehhabi Hareketi ve Suud Devleti'nin Ortaya Çıkışı**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1998, s.19–22.

istemek küfürdür, türbe yapmak, kandil yakmak, şarap, tütün vb. maddeler kullanmak, resim ve müzikle ilgilenmek, evliyalara adak adamak küfürdür; bunları yapanlar da müşriktirler, Müslüman sayılmazlar.”¹⁰³ Bu ve bunun benzeri birçok ilkeyle Vehhabi hareketi İslam’ın Müslümanların yaşantılarındaki yerini koyu çizgilerle belirlemiş ve hiçbir şekilde taviz kabul etmemiştir.¹⁰⁴

Tıpkı Modernistlerde olduğu gibi Vehhabilerde de gerçek İslam arayışı vardır; doğal olarak da İslam’ın ilk zamanlarına bir dönüş çabası bulunmaktadır. Böyle bir yöntemde de modernistlerin yaptığı gibi Vehhabiler de Araplığa vurgu yapmışlardır. Onlara göre sahih İslam Peygamber dönemi İslam’dır, Peygamber ise Araptır. O halde İslam’ın gerçek sahibi Araplardır. Bu tezden hareketle de Abdülvehhab, Osmanlı’yı suçlamış ve padişahın koruduğu İslam’ın gerçek İslam olmadığını dolayısıyla da padişahın İslam Ümmeti’nin hakiki lideri olmadığını iddia etmiştir.¹⁰⁵

Vehhabi hareketinin siyasal boyut kazanması ise Muhammed Abdülvehhab’ın Necid Emiri İbn Suud ile birleşmesi sonrasında gerçekleşti. Bu birleşmenin ardından Vehhabiliği mezhep olarak da benimseyen İbn Suud, hâkimiyet alanlarını Bahreyn ve Lahsa’yı alarak genişletti. Hareket siyasal boyut kazandıktan sonra Osmanlı Devleti’ne tehdit teşkil etmeye başlamıştır.¹⁰⁶ Nihayet, 1803 yılında Mekke işgal edilmişti. Bu toprakları ilk başta Vehhabilere kaptıran Osmanlı Devleti, bölgenin geri kazanılması için Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa’yı görevlendirmiştir. Paşa’nın seferi sonrası bu topraklar Vehhabilerden geri alınmıştır.¹⁰⁷

¹⁰³ Kutay, a.g.e., s.145–146; Tarık Zafer Tunaya, dine bakışları ve yaşamlarına yansıtma tarzları bakımından Vehhabileri İslam Püritenleri olarak tanımlamaktadır; Bkz. Tunaya, a.g.e., s. 229.

¹⁰⁴ Bu prensipler etrafında Vehhabi hareketinin yeni bir toplumsal düzen peşinde olduğunu söyleyebiliriz. İlber Ortaylı bir makalesinde şunları söylemektedir: “*Vahhabilik Osmanlı merkezi otoritesini sarsarken, taassubuna rağmen yeni bir sosyal, siyasal yapılanma öneren akımdı*”. Bkz. İlber Ortaylı, “Osmanlı’da 18. Yüzyıl Düşünce Dünyasına Dair Notlar”, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce, Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi**, cilt:1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s.39.

¹⁰⁵ Hourani, a.g.e., s.55.

¹⁰⁶ Kutay, a.g.e., s.146; Zekeriya Kurşun ise Vehhabi hareketinin siyasal boyutunun temelinin bahsi geçen birleşme ile atıldığını belirtmekle beraber, hareketin tam bir siyasal kimliğe kavuşmuş halinin Abdülaziz İbn Suud zamanında oluştuğunu söylemektedir; Ayrıntılar için bkz. Kurşun, **Necid ve Ahsa’da Osmanlı Hâkimiyeti**, s.63. Hareketin Osmanlı Devleti için tam bir tehdit teşkil etmesine neden olan Mekke’nin işgali de zaten Abdülaziz İbn Suud zamanında gerçekleşmiştir. Abdülaziz aynı zamanda Muhammed Abdülvehhab’ın anlaşmaya vardığı İbn Suud’un torunudur.

¹⁰⁷ Mehmet Ali Paşa’nın ordusunun padişahın isteği üzerine Arabistan’daki Vehhabilere karşı çıktığı seferde başarılı olması Paşa’ya İstanbul ve Kahire’de büyük bir saygınlık kazandırmıştı. Bkz. Stanford Shaw ve Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, s.36 ve s. 42.

Ana hatlarını çizmeye çalıştığımız Vehhabi hareketi İslami Uyanış'ın farklı bir versiyonu olmakla birlikte aynı zamanda İslam'ın kökenlerine ve Arap kimliğine vurgu yapması nedeniyle tıpkı İslam Modernizmi gibi Arap Milliyetçi düşüncesinin oluşumuna katkıda bulunmuştur. Özellikle güçlenen siyasi yüzü ile zaman içinde birkaç kere Osmanlı Devleti'ni tehdit etmiş, zor durumda bırakmıştır. Hatta Mekke gibi kutsal şehirlerin vehhabiler tarafından ele geçirilmesi İslam âleminde Osmanlının koruyucu vasfının sorgulanmasına neden olmuştur. Hindistan'dan Nijerya'ya kadar¹⁰⁸ yer yer etkili olan Vehhabi mezhebi, günümüzde etkisini sürdürmektedir. Bu duruma bir örnek olarak günümüzdeki Suudi Arabistan Krallığı'nı vermek mümkündür.

2.2. 1860- 1908 YILLARI ARASINDA ARAP MİLLİYETÇİLİĞİNİN SEYRİ

1789 Fransız İhtilali sonrasında ortaya çıkan ve hızla yayılmaya başlayan milliyetçilik fikri hiç şüphe yok ki, en büyük zararı Osmanlı İmparatorluğu gibi çok uluslu siyasi yapılara vermiştir. Bünyesinde pek çok farklı etnik yapıyı barındıran Osmanlı İmparatorluğu, “millet sistemi”¹⁰⁹ adı verilen sistemle yüzyıllar boyunca bu etnik unsurları bir arada tutmayı başarmıştır. Ancak milliyetçilik fikrinin ortaya çıkmasıyla bu sistem işlevselliğini yitirmiş, çeşitli etnik kimlikleri bir arada tutan bağ çözülmeye başlamıştır.

Doğal olarak imparatorluk içindeki diğer unsurlar gibi Araplar da 1800'lü yılların ortalarından itibaren Batılı fikirler ile tanışmaya başlamışlardır. Bu konuda en önemli katkı Batı ile ticari ilişkileri olan ve genellikle sosyo- ekonomik açıdan Müslümanlara oranla çok daha iyi durumda olan Hıristiyan Araplardan gelmiştir. Özellikle Lübnan¹¹⁰ gibi sahil kentlerinde yaşayan, ticaretle ilgilenen ve Batılılarla

¹⁰⁸ Kurşun, a.g.e., s.65.

¹⁰⁹ Osmanlı millet sistemi hakkında detaylı bilgi için bkz. M. Macit Kenanoğlu, **Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek**, Klasik Yayınları, İstanbul, 2004, ss. 30- 44.

¹¹⁰ Lübnan'ın önemi hakkında Zeine şunları söylemektedir: “*Lübnanlı Hıristiyanlar Batıyla Arap Ortadoğu'nun geri kalanından daha sık ve sayısız bağlantılar kurmuştu: böylece Lübnan Batı etkilerinin Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya Vilayetlerine girmesi için kapı işlevi görüyordu*”. Bkz. Zeine, a.g.e., s. 44. Lübnan Osmanlı İmparatorluğu idaresi altında burada altı çizilen ekonomik önemi dışında burada geçerli olan idari düzenleme sistemi ile de ayrı bir yere sahiptir. Lübnan 1864 yılından itibaren doğrudan İstanbul'a bağlı müstakil bir mutasarrıflık olarak belirlenmiş; yönetici olarak da bir Osmanlı Hıristiyanı atanması kararlaştırılmıştı. Bu müstakil durumu dolayısıyla örneğin Lübnan'dan asker alınmaz, burada toplanan vergiler yine burada kullanılır, gelirlerde fazla olursa merkeze gönderilirdi. Lübnan'da bu uygulama Cemal Paşa'nın Suriye'ye gelişiyle sona ermiş; Paşa burada Müslüman bir mutasarrıf görevlendirmiştir; Bkz. Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, cilt:3, Kısım:3, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1983, s. 363. Lübnan'da 1864'ten önce bir süre idari mekanizma bir

daha çok ilişki içinde olan Hıristiyan Araplar, modern fikirlerin (milliyetçilik, vs.) Araplar arasında yayılmasında öncü rolünü oynamışlardır.

“Arap Uyanışı” olarak genel bir çerçeve içine alarak açıklayabileceğimiz bu hareketin içerisinde “kültürel uyanış” ilk sırayı almıştır. Bu kapsamda, Arap tarihi, Arap dili ve edebiyatı alanındaki çalışmalar Arap Milliyetçiliği’nin düşünsel/ teorik altyapısını hazırlaması açısından son derece önemlidir.¹¹¹ Daha önce de belirttiğimiz gibi, bu kültürel uyanış hareketi içinde Hıristiyan Araplar oldukça önemli bir rol oynamışlardır. Büyük kısmını Lübnanlı Hıristiyanların oluşturduğu ve “aydınlar” olarak tanımlayabileceğimiz bu grup içinde, Nasif el- Yazıcı 19. yüzyıl edebi hareketini başlatan kişi olarak öncülük yapmıştır.¹¹² El- Yazıcı’nın ardından gelen ikinci kuşak Hıristiyan Araplar arasında en önemli yer ise Butros el- Bustani’nindir. Albert Hourani tarafından “Arap Edebi Rönesansı”¹¹³ olarak tanımlanan hareketin kurucularından olan Bustani (1819- 1883), Beyrut Amerikan Konsolosluğu’nda tercümanlık yapmış, Arapça sözlük ve ansiklopedi yayımlamıştır.¹¹⁴ Bunların yanında *Cinan* ve *Cüneyne* adlı gazeteler¹¹⁵ çıkarmış, bu yolla daha geniş kitlelere ulaşmaya çalışmıştır.¹¹⁶ Özellikle Cinan gazetesi Arap kültürel milliyetçiliğinin ilk yayın organı olarak kabul edilmektedir.¹¹⁷ Modern Suriye tarihinin en önemli kişiliklerinden birisi olarak kabul edilen Bustani, düşünceleriyle bir Suriye vatani ve Suriyelilerin birleşmeleri gibi konulara değinmiştir; ancak özünde Osmanlı karşıtı bir çizgide olmamış, Arapların Osmanlı’dan ayrılmaları gerektiği şeklinde herhangi bir beyanda

Marunî bir de Dürzî yönetici görevlendirilmesi esasına dayanan bir temelde işlemiştir. Ancak 1860’ta Lübnan’da patlak veren Müslüman Hıristiyan çatışmalarının bir iç savaşa dönüşmesi üzerine bu sistem terkedilmiştir. Bkz. Engelhardt, **Tanzimat ve Türkiye**, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999, s.169; bu konuda ayrıca bkz. İrfan C. Acar, **Lübnan Bunahmı ve Filistin Sorunu**, TTK Basımevi, Ankara, 1989, ss. 12-23.

¹¹¹ 19. asırdan önce bölgede Arapça olarak yayına çok ender rastlanırken, bu asırdan itibaren kültürel uyanışın en önemli dinamiklerinden birisi Arapça neşriyat olmuştur. Bu açıdan Beyrut ve Kahire diğer bölgelere öncülük etmiştir. Bkz. Albert Hourani, **A History of the Arab Peoples**, Warner Boks, New York, 1992, s. 303. Dönemin yazılı basını ve kitapları hakkında bkz. Antonius, a.g.e., s. 38.

¹¹² Tibi, a.g.e., s. 136 ve Tufan Buzpınar, a.g.m., s. 170.

¹¹³ Hourani, a.g.e., s. 72. Araplarda olduğu gibi Arnavutlarda da alfabe ve eğitim alanında yaşanan gelişmeler sonrasında ulusal bilinç oluşmaya başlanmıştır. Tıpkı Araplarda olduğu gibi Arnavutlarda da bu durum Rönesans olarak adlandırılmıştır; Bkz. Bilgin Çelik, **İttihatçılar ve Arnavutlar, II. Meşrutiyet Döneminde Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavut Sorunu**, Buke Kitapları, İstanbul, 2004, s. 53.

¹¹⁴ Kurşun, a.g.e., s. 28.

¹¹⁵ Gazetelerin kimlik bilincinin oluşması ve kitleselleşmesi sürecinde önemi büyüktür. Bu konuya değinen Şerif Mardin, gazete yayınlarının 19. yüzyılda artmasıyla beraber daha önceden de Arapça konuşulan topraklarda artık Araplık ve Türklük bilincinin daha keskin olarak belirdiğinin altını çizmektedir; Bkz. Şerif Mardin, **Türk Modernleşmesi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s.354.

¹¹⁶ Butrus Abu Manneh, “The Christians between Ottomanism and Syrian Nationalism: The Ideas of Butrus Al-Bustani”, **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 11, No. 3, Mayıs 1980, s. 291 ve 294.

¹¹⁷ Tibi, a.g.e., s. 138.

ya da yayımda bulunmamıştır. Bustani'nin Osmanlı bir çizgide olduğunu söylememiz mümkündür.¹¹⁸

Bustani ile birlikte Arap kültürel uyanışının diğer önemli isimleri daha önce söz konusu hareketin öncüsü olarak tanımladığımız Nasif el- Yazıcı'nın oğlu olan İbrahim el- Yazıcı ile Corci Zeydan'dır. Bu isimler ve yaptıkları yayınlar sayesinde bu dönemde Arap aydınları arasında oluşan görüş birliğine göre; Avrupa çok hızlı ilerlemiş ve gelişmişti; bunu da ihtiyacı olan her şeyi Araplardan alarak yapmıştı. Avrupalılar, Araplardan almıştı çünkü bir zamanlar Araplar tarihin en önemli medeniyetini kurmuşlardı ve bu sırada Avrupalılar oldukça geride kalmışlardı. Şimdi Araplar geriye düşmüşlerdi çünkü Arap olmayanların hâkimiyeti altına girmişlerdi. İşte bu yüzden Arapları tekrar eski günlere geri götürmek için yapılması gereken şey yabancıların yönetiminden kurtulmaktır.¹¹⁹ Bu genel düşünceye İbrahim el- Yazıcı'nın (1847- 1906) fikirlerinde rastlamak mümkündür. Yazıcı, Araplar üzerinde hâkimiyet kuran yabancılar olarak Türkleri açıkça ortaya atmış ve bir an evvel bu idareden kurtulmaları gerektiğini iddia etmiştir.¹²⁰ Diğer isim Corci Zeydan (1861- 1914) ise yine Lübnanlı Hıristiyan Araplardan olup, yayımladığı dergiler ve kitaplarla Arap kültürel uyanışına olumlu katkılarda bulunmuştur. Zeydan'ın en önemli yayınlarından olan ve 1892'den itibaren yayımlana *Hilal* adlı dergide “vatan, vatan sevgisi, Doğu dünyası, Müslüman toplumların durumu” gibi konulara yer verilmiştir.¹²¹

Arap Milliyetçiliği'nin gelişim sürecinin ilk evresini oluşturan kültürel/ edebi canlanma aşamasının öncüleri olarak sunduğumuz Lübnanlı Hıristiyan Arap entelektüel sınıfın ortak noktaları, Suriye'de kurulmuş olan yabancı misyoner okullarında eğitim almış olmalarıdır.¹²² Bölgede 1755 gibi erken sayılabilecek bir dönemde kurulmaya başlanan misyoner okulları¹²³, Rusya, Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri'nin girişimleriyle çoğalmıştır. Rusya'nın Suriye ve Filistin'de,

¹¹⁸ Manneh, a.g.m., ss. 295- 299; Tauber, a.g.e., s. 8. Hourani, Bustani'nin Cinan gazetesinin Osmanlı vatani içinde birlik çağrısı yaptığını, imparatorluğu vatan, Suriye'yi ise memleketleri olarak sunduğunu belirtmektedir; Bkz. a.g.e., s. 281.

¹¹⁹ Dawn, a.g.e., s. 146.

¹²⁰ Adid Davişa, a.g.e., s. 23.

¹²¹ Thomas Philip, “Language, History, and Arab National Consciousness in the Thought of Jurji Zaidan”, **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 4, No. 1, Ocak 1973, s.7-9.

¹²² Misyonerlik faaliyetleri Bulgarlar ve Ermeniler gibi Arapların da anadillerinin ve ulusal bilinçlerinin gelişmesinde büyük rol oynamışlardır; Bkz. Roderic Davison, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform**, cilt:1, Papirüs Yayınevi, İstanbul, 1997, s. 86.

¹²³ David Commins, ilk misyoner okulun Şam'da 1755 yılında Lazar Keşişleri tarafından kurulduğunu belirtmektedir; Bkz. **Osmanlı Suriyesi'nde Islahat Hareketleri**, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1993, s. 32.

Fransa'nın ise Lübnan ve Suriye'de okulları bulunmaktaydı.¹²⁴ Misyoner faaliyetler kapsamında kurulan bu okulların en etkin olanları, yine kendi misyonerlerinin yoğun çalışmaları sonrasında Fransız ve Amerikan okulları olmuştur. Bunun en önemli nedeni Fransız Cizvitleriyle, Amerikan Protestan misyonerlerinin diğerleri arasında en faal olanları olmasıdır.¹²⁵ Bu okullar arasında en etkin olanlar ise 1866 yılında Amerikalılar tarafından kurulan Suriye Protestan Koleji¹²⁶ ile 1875'te kurulan Fransız Cizvit Okulu'dur.¹²⁷ Suriye Protestan Koleji, yukarıda bahsettiğimiz Hıristiyan Arap elitlerin Batı tarzı eğitim aldıkları ve bu formasyona uygun olarak yetiştirildikleri en önemli kurum olarak karşımıza çıkmaktadır.¹²⁸ Bu okullar aracılığıyla milliyetçilik düşüncesinin bölgeye girdiğini söylememiz mümkündür.¹²⁹ Aynı okulda eğitim gören Müslüman öğrenciler ise, normal müfredatın yanı sıra, okuldaki Hıristiyan öğrencilerle birlikte bu dinin gereklerini yerine getirmeleri konusunda baskı altında tutulmuşlardır. Bir diğer deyişle, Müslüman öğrenciler, okulun kurucusu olan Protestan misyonerlerin faaliyetleri kapsamında Hıristiyanlaştırılmaya çalışılmıştır.¹³⁰

Batı tarzı eğitim veren misyoner okullarında yetişen Hıristiyan Araplar yaptıkları çeşitli edebi yayının yanı sıra 1875'te Beyrut Gizli Cemiyeti adında bir cemiyet kurmuşlardır. Suriye Protestan Koleji mezunları tarafından kurulan bu cemiyet özellikle 1878–1881 yılları arasında Beyrut sokaklarında astıkları Türk yönetimi karşıtı ilanlarla¹³¹ dikkat çekmiştir. İbrahim el- Yazıcı, Faris Nimr, Şahin

¹²⁴ İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, s. 193. Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancı misyoner okulları özellikle 1860 sonrası süreçte oldukça artmış, faaliyetleri yoğunlaşmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki misyoner okullarının kısa ancak ana hatları ile bir değerlendirmesi için bkz. İlknur P. Haydaroğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar ve Misyoner Faaliyetleri", **Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2005, içinde, s.27.

¹²⁵ Lewis, **Tarihte Araplar**, s. 230.

¹²⁶ Suriye Protestan Koleji, Osmanlı İmparatorluğu'nda kurulan ve bugün de varlığını sürdüren ilk Amerikan yüksek okullarındandır. Bir diğeri de Robert Koleji'dir; Bkz. Uygur Kocabaşoğlu, **Anadolu'daki Amerika: 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları**, Arba Yayınları, İstanbul, 1991, s. 179.

¹²⁷ İnayet, **Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri**, s. 31.

¹²⁸ Philip, a.g.m., s. 6; Antonius, a.g.e., s. 43.

¹²⁹ Cevdet Küçük, "Osmanlılarda Millet Sistemi ve Tanzimat", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, cilt:4, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, ss. 1012- 1013.

¹³⁰ Bu konuda detaylı bilgiyi gazetesi Tanin tarafından bölgeye yollanan ve buradan gazeteye izlenimlerini aktaran Ahmet Şerif'in mektuplarında bulmak mümkündür. Şerif'in, 14 Nisan 1914 tarihli mektubundan öğrendiğimize göre, okula devam eden Müslüman öğrenciler, Hıristiyan öğrenciler gibi, Pazar günleri kilisede bulunmak ve ayine katılmak zorunda tutulmuşlardır. Gündüzlü öğrenciler ise, Pazar günleri hariç, sabahları ders öncesi, akşamları ise derslerden sonra ayine katılmaya mecbur tutulmuşlardır. Ayrıca, bunların aksine hareket etmek, vicdan hürriyeti ve İslamiyet'ten bahsetmek Şerif'in yazdıklarına göre, okuldan atılma ile cezalandırılmaktaydı; Bkz. Ahmet Şerif, **Arnavudluk'da, Suriye'de, Trablusgarb'de Tanin**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999, s. 155.

¹³¹ Bu ilanlar hakkında kapsamlı bir analiz için bkz. Tufan Buzpınar, "Osmanlı Suriyesi'nde Türk Karşıtı İlanlar ve Bunlara Karşı Tepkiler, 1878- 1881", **İslam Araştırmaları Dergisi**, sayı 2, 1998, ss. 73- 89.

Makaryus gibi isimlerin etrafında kurulan bu cemiyet¹³², astıkları ilanlarla yerel halkı Osmanlı'ya karşı birlik olmaya çağırış¹³³ ve güç birliği yaparak topraklarından Türkleri çıkarmayı önermiştir.¹³⁴ Afişlerde din farkı gözetmeksizin herkesin vatandaş sayılacağı bir Arap devleti kurmaktan söz edilmiştir ki, sadece bu bile cemiyetin kültürel olmaktan ziyade siyasi bir oluşum olduğunun kanıtıdır.¹³⁵ Geceleri Beyrut sokaklarına asılan afişlerde Türklerin Araplara zulmettiği, kanlarını emdiği ve Araplara söz verdiği ıslahatları gerçekleştirmediği söylenerek açıkça Türk karşıtlığı yapılmıştır. Buna dayanarak Mim Kemal Öke, Arap uyanışı adı verilen olayın Beyrut Gizli Cemiyeti ile başladığını iddia etmektedir.¹³⁶

Beyrut Gizli Cemiyeti'nin afişlerinde dikkati çektiği üzere Hıristiyan Araplar eşit vatandaşlık, din farklılığını avantaj ya da dezavantaj olmaktan çıkarılması gibi hususların altını çizerek bir anlamda laik Arap milliyetçiliğinin başlangıcını oluşturmaktadırlar.¹³⁷ Bu yüzden cemiyetin Arap milliyetçiliğinin gelişim sürecindeki önemi büyüktür.¹³⁸ Hıristiyan Araplar her ne kadar Tanzimat ve Islahat Fermanlarıyla imparatorluk içindeki diğer gayrimüslimler¹³⁹ gibi kanun önünde eşitlik, hak ve hürriyetlerinde daha geniş haklar gibi haklara kavuştularsa da kendilerini bir türlü

¹³² Tauber, a.g.e., s. 15.

¹³³ 1860'lı yılların ardından Osmanlı Devleti topraklarında yaşayan tüm etnik unsurları bir arada tutmak için Yeni Osmanlılar olarak adlandırılan Şinasi, Namık Kemal, Ali Suavi gibi aydınlar Osmanlılık kavramını ortaya atmışlardır. Tüm unsurların birliğini sembolize eden bu yeni kavrama karşılık olarak Hıristiyan Arap aydınlarının/ eğitilmiş elit kesimin Osmanlı birliğine karşı ilk sayılabilecek bu hareketi Hıristiyan tebaanın devlete bakışını gösteren en önemli örneklerdendir. Cemiyet aracılığıyla yürütülen bu ilk ayrılık fikirleri Osmanlı birliğini koruma girişimlerinin Hıristiyan Araplar için hiçbir anlam ifade etmediğinin bir göstergesidir. Nevin Yazıcı'nın da belirttiği gibi çok nadir istisnai durumlarda dışında etnik gruplar içinde Osmanlılığı içtenlikle benimseyen çıkmamıştır. Gayrimüslimlerin de dâhil olduğu bu gruplar yalnızca devlet işlerinde Osmanlı gibi davranmış, Osmanlılık duygusuna sahip olmamışlardır; Bkz. Nevin Yazıcı, **Osmanlılık Fikri ve Genç Osmanlılar Cemiyeti**, TC Kültür Bakanlığı, Ankara, 2002, s. 30.

¹³⁴ Kurşun, a.g.e., s.28; İnanet, **Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri**, s. 32.

¹³⁵ Tibi, a.g.e., s.141.

¹³⁶ Mim Kemal Öke, **Filistin Sorunu**, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2002, s. 57-58. Antonius'a göre bu cemiyet Arap milliyetçiliği tarihinin ilk örgütlü hareketidir; Bkz. Antonius, a.g.e., s. 79.

¹³⁷ Bir makalesinde Hıristiyan Arapların laik milliyetçilikle olan ilişkilerine değinen Ulrich Haarmann, genel olarak, bu kesimin Osmanlı ile bağların koparılması sayesinde hem özgürleşeceklerine hem de daha önemlisi, bölgede hüküm süren, kendilerinin Müslümanlarla eşit seviyede yaşamalarını engelleyen İslami toplumsal düzenden kurtulacaklarına inandıklarını söylemektedir. Haarmann'a göre Hıristiyan Araplar bu iki önemli sebep üzerinden laik milliyetçiliğinin sözcülüğüne soyunmuşlardır; Bkz. Ulrich W. Haarmann, "Ideology and History, Identity and Alterity: The Arap Image of the Turk from the Abbasids to Modern Egypt", **International Journal of the Middle East Studies**, vol.20, no.2, 1988, s. 186.

¹³⁸ A.g.m., s. 58.

¹³⁹ Osmanlı devleti içindeki gayrimüslimlerin hukuki statüleri hakkında, zimmilik hakkında bkz. T. Tankut Soykan, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimler**, Ütopya Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2002, ss. 25- 74; Hıristiyan Arapların yerleşim ve konumları için bkz. Yavuz Ercan, **Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler**, Turhan Kitabevi, Ankara, 2001, s. 92; İslam hukukuna göre Osmanlı klasik döneminde Müslim ve gayrimüslim tebaanın statülerini Tanzimat sonrası yapılan iyileştirmelerle karşılaştırmak için bkz. Mümtaz'er Türköne, **Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu**, ss. 62- 63.

Osmanlı vatandaşı olarak görememişlerdir.¹⁴⁰ Sosyo- ekonomik açıdan bölgedeki Müslüman Araplardan hayli iyi durumda olmaları da bu grubun Osmanlı'ya aidiyet hissetmelerini sağlayamamıştır. Bu durumun üzerine bir de aldıkları eğitim uyarınca bağımsızlık, milliyetçilik gibi fikirleri de eklediğimizde Osmanlı'yı astıkları afişlerdeki gibi zulüm eden, haksızlık yapan bir idare olarak algılamışlar ve bir an önce bu yönetimden kurtulmak istemişlerdir.

Başta Sultan II. Abdülhamid olmak üzere Osmanlı merkezi idaresi, 1870'li yıllarda Suriye valiliğine önemli isimleri atayarak, bir anlamda bu bölgeye ne kadar önem verdiğini de ortaya koymuştur.¹⁴¹ İstanbul, 1877- 1881 yılları arasında reform yanlısı kimlikleri ile tanınan en önemli üç devlet adamını Şam'da valilik yapmaları üzere görevlendirmiştir: Ziya Paşa (1877), Cevdet Paşa (1878) ve Mithat Paşa (1879-1881).¹⁴² Ziya Paşa'nın Suriye valiliği her ne kadar çok kısa sürse de Suriye'deki reform yanlıları ile Türk reformistleri arasındaki ilişkilerin kuruluşu O'nun zamanına rastlar.¹⁴³ 1878 yılı içinde Suriye Valiliği yapan Cevdet Paşa, Suriye'deki huzursuzlukları¹⁴⁴ araştırmak ve gerekli tedbirleri almak üzere Sultan II. Abdülhamit tarafından görevlendirilmiştir.¹⁴⁵ Paşa'ya göre, yaşanan huzursuzlukların sebebi idari alandaki aksamalardır ve Müslüman halkın Hilafet makamına sırtlarını çevirmeleri

¹⁴⁰ Justin McCarthy, **Osmanlı'ya Veda, İmparatorluk Çökerken Osmanlı Halkları**, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 149; McCarthy burada Müslüman Araplar dışında kalan diğer dinlere mensup Arapların imparatorluktaki hâkim İslam çoğunluktan ayrı olduklarının farkında olduklarını ifade etmektedir.

¹⁴¹ İmparatorluk dâhilinde yer alan Hıristiyan unsurların arasında yayılmakta olan milliyetçi hareketlerin aynı şekilde Müslüman topluluklar arasında yayılması ihtimali karşısında II. Abdülhamid özellikle Suriye'nin kalkındırılmasına büyük önem vermiştir. “ (...) *Hele Suriye reformun pek çok alanındaki özellikle eğitimdeki ürünlerini topladı. Burada da, Sultan'ın ayrılıkçılardan hoşnutsuzluğuna rağmen, Suriyeliler imparatorluğun Türk vilayetleri de dâhil, başka hiçbir bölgesince görülmemiş bir gelişme ortamı yaşadılar.*” Bkz. A. L. Tibawi'den aktaran Orhan Koloğlu, **Abdülhamid Gerçeği**, Gür Yayınları, İstanbul, 1987, s. 393.

¹⁴² Osmanlı Devleti Tanzimat döneminde de uygulanmakta olan merkezileştirme programı dâhilinde Suriye'ye önemli devlet adamlarını vali olarak tayin etmiştir. Bunların arasında (Sadrazam) Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa, (Sadrazam) Mehmet Kamil Paşa, (Hariciye Nazırı) Mehmet Reşit Paşa, (Bahriye Nazırı) Namık Paşa gibi isimler yer almaktadır; Bkz. Sabahattin Şen, **Ortadoğu'da İdeolojik Bunalım, Suriye Baas Partisi ve İdeolojisi**, Birey Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 28; Kayalı, a.g.e., s. 35, 80 numaralı dipnot.

¹⁴³ Commins, a.g.e., s. 183. Bilindiği gibi Ziya Paşa (1825- 1880) Jön Türklerin önde gelen isimlerindendi. Ziya Paşa hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Şerif Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, ss. 373- 399.

¹⁴⁴ Bu sıralarda Suriye'de yaşanan huzursuzluğun ana kaynağı duvarlara yapıştırılan Osmanlı karşıtı ilanlardır. Doğal olarak bu ilanlar İstanbul'un da dikkatini çekmiş ve tedirginlik yaratmıştır. İlanlardaki fikirleri hangi kesimlerin paylaştığı, kimlerin İstanbul'dan yana tavır aldığı konusunda İstanbul'da bir merak uyanmıştır. Sultan II. Abdülhamit'in saltanatının ikinci yılına denk gelen bu dönemde Cevdet Paşa'nın Suriye'ye vali olarak tayin edilmesinin nedeni bu konuyu araştırmasıdır; bkz. Tufan Buzpınar, “Arap Milliyetçiliğinin Osmanlı Devleti'nde Gelişim Süreci”, **Osmanlı Ansiklopedisi**, cilt:2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 172; Cevdet Paşa'nın Suriye valiliği sırasındaki olaylar hakkında bkz. Cevdet Paşa, **Tezakir**, 40- Tetimme, TTK, Ankara, 1991, ss. 152- 175.

¹⁴⁵ Sultan Abdülhamit'in en önemli endişelerinden birisi Arapların bu dönemde yaşanan huzursuzluklar sonucunda İngilizler tarafından kışkırtılarak, bir Arap Hilafeti kurulması projesine sevk edilmeleri olasılığı olmuştur. Bunun önüne geçmek ve Arapların sadakatini sağlamak Abdülhamit'in en önemli amaçlarından bir tanesi olmuştur; Bkz. Gökhan Çetinsaya, “İslami Vatanseverlikten İslam Siyasetine”, **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**, cilt:1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 271.

söz konusu değildir. Suriyeli Müslümanların İstanbul'a karşı bir harekete dâhil olmaları mümkün değildir. Mithat Paşa ise iki yıllık valiliği sırasında Suriye'de bayındırlık, emniyet ve eğitim alanlarında bazı icraatlarda bulunmaya çalışmış¹⁴⁶; ancak daha önceki Tuna ve Bağdat valilikleri sırasındaki gibi yetki bakımından geniş ortamı Suriye'de elde edememiştir.¹⁴⁷ Mithat Paşa, devletin bir an evvel bölgede gerçekçi bir ıslahat programı uygulamaya başlaması gerektiğine inanıyor ve bu hareketin gecikmesi halinde imparatorluğun gerek Arabistan'da gerekse Anadolu'da çok geçmeden parçalanacağını görüyordu.¹⁴⁸ Paşanın bütün bu öngörülerine ve ıslahat programına olan yoğun isteğine İstanbul bir türlü yanıt vermemiş; üstüne üstlük Paşa'yı ayrılıkçı harekete dâhil olmakla suçlamıştır. Şam ve Lübnan sokaklarında asılan Türk karşıtı afişlere izin verdiği; özellikle de Suriye'de kendi hâkimiyetini kurmaya çalıştığı gerekçesiyle suçlanması¹⁴⁹, Mithat Paşa'nın valilikteki görevinden alınmasına neden olmuştur.

1876- 1909 yılları arasında tahtta kalan Sultan II. Abdülhamit'in saltanatı sırasında Arapların devlete olan tutumunda genel bir yumuşama yaşandığı söylenebilir. Bu dönemde Sultan'ın kişisel gayretleri ile uygulamaya konan İslam

¹⁴⁶ Mithat Paşa'nın valiliği döneminde eğitim alanındaki en önemli girişimi Beyrut'un aydın, zengin kişilerini bir araya getirerek kurduğu "Cemiyet-i Makasid-i Hayriye" adlı kurum olmuştur. Vilayet dâhilinde eğitimin geliştirilmesi ve ilerletilmesini amaçlayan bu cemiyete, Mithat Paşa'nın girişimleri ile belediyeden ve çeşitli vakıflardan bağışlar toplanmıştır. Bu cemiyette görev alan Beyrut eski belediye başkanı Selim Ali Selam hatıralarında bu konuya değinmektedir; Bkz. Selim Ali Selam, **Beyrut Şehreminin Anıları (1908- 1918)**, Klasik Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 88- 92; kurum hakkında ayrıca bkz. Ahmet Şerif, a.g.e., s. 151. Ahmet Şerif'in gazetesi Tanin'e bölgeden gönderdiği 9 Nisan 1911 tarihli mektubunda, vilayetteki eğitim sistemindeki Osmanlı devlet okullarının yetersizliğini ifade etmektedir: "(...) *Senelerden beri, pek meşgul olan, Osmanlı hükümeti, burada, resmi bir ilkokul ve ortaokul açmaya vakit bulamamış. Bugün, resmi hükümet mektepleri adına, liseden başka varlık yoktur; iki sen evvel verilen ödenekten kısılarak, pek eksik ve tamamlanmamış bir şekilde açılmış olan, şimdiki iki sınıflı bir numune mektebinden ibarettir. İki öğretmenin üçer yüz kuruş maaşı vardır. İşte, Beyrut Şehri'nde, gerçek Osmanlı maarifine hizmet edebilecek, milli ve Osmanlı terbiyesini geliştirecek tek kaynak*". Bkz. A.g.e., s. 150. Şerif'in mektubunda anlatılanlar Mithat Paşa'nın eğitim konusundaki girişimlerinin ne denli önemli olduğunu ortaya koymaktadır.

¹⁴⁷ Gökhan Çetinsaya, "Mithat Paşa", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**, cilt:1, s. 63; Yuluğ Tekin Kurat, "Midhat Paşa ve Henry Layard", **Uluslararası Midhat Paşa Semineri**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1986, ss. 213- 219. Kurat bildirisinde Mithat Paşa'nın Suriye'yi kalkındırmak için elinden gelen her şeyi yaptığı ancak İstanbul'un sürekli müdahalesi sebebiyle çabalarının sonuçsuz kaldığını ifade etmektedir. Metinde ayrıca Mithat Paşa'nın çalışacağı personeli kendisinin seçeceği ve böylece tam bir otorite kurmayı amaçladığı bir idare modelini istediği; bütün görüşlerini içeren bir projeyi 1878 sonunda İstanbul'a gönderdiği belirtilmektedir. Ancak Mithat Paşa'nın bu girişimleri karşılıksız kalmıştır; Bkz. A.g.m., s. 217. İ. Hakkı Uzunçarşılı bir eserinde Mithat Paşa'nın mabeyn başkatipliğine gönderdiği bir layihadan bahsetmektedir. Suriye vilayeti için yeni bir idari teşkilatlanma modelini içeren bu layihanın tarihi 18 Haziran 1880'dir; Bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000, s. 133. Aynı eserin 133 ve 134. sayfalarında yer alan 234 numaralı dipnotta yukarıda bahsedilen layihanın giriş bölümünden alıntı yapılmıştır.

¹⁴⁸ Kurat, a.g.m., s. 217.

¹⁴⁹ İ. Hakkı Uzunçarşılı, Mithat Paşa'nın Suriye'de vali olarak göreve başlaması ile beraber Deli Nusret Paşa, Süruri Efendi ve Mahmut Celalettin Bey gibi düşmanlarının Paşa'yı Saray'a jurnallemeye başladıklarını ifade etmektedir. Mithat Paşa hakkında jurnaller vasıtasıyla ortaya atılan iftiralar, Paşa'nın Suriye'de hükümdarlığını ilan edeceğine kadar ilerlemiştir; Bkz. Uzunçarşılı, a.g.e., s. 132; Antonius, a.g.e., s. 80- 82.

Birliği siyaseti, Arapların hem Hilafetin hem de İslam'ın sembolü olarak gördükleri Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarını korumalarını sağlamıştır. Bu nedenle Hıristiyan Arapların girişimleri ile sonuçta Arap milliyetçiliğine ve ayrılıkçı hareketine evrilecek olan Arapçılık hareketi bu dönemde Müslüman Araplardan beklediği desteği alamamıştır. Genel bir biçimde söyleyecek olursak, Arapçılık/ Arabizm hareketi II. Abdülhamid döneminde belirli bir ivme kaybı yaşamıştır.¹⁵⁰

II. Abdülhamid döneminde öne çıkan siyaset İslam Birliği siyaseti olmuştur. Hilafet makamının birleştirciliği altında imparatorluk sınırları içinde yaşayan Müslümanların arasında birliği ve dayanışmayı sađlamak¹⁵¹ amacıyla ortaya atılan İslam Birliği siyaseti özellikle Arap tebaanın bağlılığını kuvvetlendirmeyi de amaçlamıştır. Buradan da anlaşıldığı üzere Araplara büyük önem gösterilmiştir. Araplar bu dönemde imparatorluğun ikinci önemli Müslüman unsuru durumundadır.¹⁵² II. Abdülhamit Araplar ile olan meseleleri kendi sorumluluğuna almış ve Araplar ile ilgili her konu Yıldız Sarayı'ndan halledilir olmuştur. Örneğin, Arap İzzet Paşa Saray ikinci kâtipliğine, Suriyeli Naum Paşa'yı Hariciye Nezareti Müsteşar yardımcılığına, Selim Melhame Paşa Orman ve Maadin Nezareti'ne Sultan Abdülhamit döneminde getirilmiştirlerdir. Ayrıca yine Yıldız Sarayı'nda bulunan Şeyh Ebul Huda, Medineli Şeyh Muhammet Zafir, Şeyh Esat ve bir ara gelip giden Cemaleddin Afgani gibi kişilerin oluşturduğu “Şeyhler Grubu”¹⁵³ Sultan Abdülhamit'i İslam Birliği siyasetinin doğru olduğu ve izlenmeye devam edilmesi konusunda ikna etmişlerdir.¹⁵⁴ İslam Birliği siyaseti hem imparatorluğun birliğini

¹⁵⁰ Kurşun, a.g.e., s. 30; Antonius, a.g.e., s. 99.

¹⁵¹ Şerif Mardin, “İslamcılık”, **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, cilt:5, İletişim Yayınları, s. 1402. Yusuf Akçura'ya göre, II. Abdülhamit'in bu siyaseti Osmanlı Devleti'nde yaşayan Müslim ve gayrimüslim tebaa arasındaki zıtlaşmayı arttırmıştır. Gayrimüslim tebaanın bir kısmı daha istiklal kazanarak, geride kalanların şevklerini çoğaltmıştır; Bkz. Yusuf Akçura, **Üç Tarz-ı Siyaset**, Lotus Yayınevi, Ankara, 2005, s. 54.

¹⁵² Landau, **Pan- İslam Politikaları**, s. 57.

¹⁵³ Yusuf Akçura, **Üç Tarz-ı Siyaset** adlı eserinde bu yıllarda Yıldız Sarayı'nın şeyhler, hocalar, imamlar, seyitler ve şerifler ile dolu olduğunu belirtmektedir; Bkz. Yusuf Akçura, a.g.e., s. 41; Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, s. 347.

¹⁵⁴ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, cilt: VIII, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000, s.544. Burada konumuz gereği 1908 öncesi, II. Abdülhamid dönemi İslamcılığından bahsediyoruz. İslamcılık akımı hakkında elimizde bulunan başlıca kaynak Tarık Zafer Tunaya'nın **İslamcılık Akımı** adlı eseridir. II. Meşrutiyet dönemi İslamcılık akımını, kapsamını ve temsilcilerinin görüşlerini ayrıntılı öğrenmek için ise, şu kaynaklara bakılabilir: İsmail Kara, “Tanzimattan Cumhuriyete İslamcılık Tartışmaları”, **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, cilt:5, İletişim Yayınları, ss. 1405- 1419; Mümtaz'er Türköne, **İslamcılığın Doğuşu**, İletişim Yayınları, İstanbul; Said Halim Paşa, **Bütün Eserleri**, Anka Yayınları, İstanbul, 2003; Şemseddin Günaltay, **Zulmetten Nura**, Furkan Yayınları, İstanbul, 1998; Mehmet Akif Ersoy, **Safahat**, İnkılâp ve Aka Yayınevi, İstanbul, 1977.

korumak¹⁵⁵ hem de İslam'ı Batı emperyalizmine karşı Müslümanların direniş kaynağı¹⁵⁶ olarak sunmakta oldukça işlevsel bir görev üstlenmiştir.

II. Abdülhamit dönemi İslamcı siyasetinin en önemli unsurlarından bir tanesi de Hicaz Demiryolu projesi olmuştur. Bu proje kapsamında yapımı planlanan Hicaz Demiryolu ile Şam, Medine'ye bağlanacaktı.¹⁵⁷ 1901'de başlanan inşaat 1908'de tamamlanmıştır.¹⁵⁸ Hicaz Demiryolu projesinin sembolik açıdan anlamı büyüktür. Bu yol sayesinde Müslümanların kolaylıkla kutsal bölgelere ulaşabilmeleri sağlanmasının yanı sıra, Hicaz bölgesinin demiryolu vasıtasıyla merkeze bağlanması¹⁵⁹ hem hacılar nezdinde hem de İslam dünyasında Halife lehine propaganda yapma olanağını sağlamıştır.¹⁶⁰ Bu demiryolunun yapımı sırasında dünyadaki bütün Müslümanlardan yardım toplanmış, bu işten de Mabeyin Kâtibi Arap İzzet Paşa sorumlu tutulmuştur. Sultan Abdülhamid hatıralarında demiryolu inşaatının başarıyla tamamlanmasında İzzet Paşa'nın büyük rolü olduğunu söylemektedir.¹⁶¹ Hicaz Demiryolu inşaatı Müslümanların yardımlarıyla Müslüman bir devletin himayesi altında ve Müslümanların kullanması amacıyla yapıldığı için¹⁶² sembolik olarak İslam Birliği idealine hizmet etmiştir. Yusuf Akçura'ya göre İslam Birliği siyasetinin en sağlam icra vasıtası Hicaz Demiryolu projesidir.¹⁶³ II.

¹⁵⁵ Abdülhamit'in devletin birliğini korumak konusuna İslam Birliği siyaseti ile ulaşmaya çalışması aynı zamanda Osmanlılık fikrini de çağrıştırmaktadır. Osmanlılık fikri de Osmanlı vatandaşı olmak fikri ile bu birliği sağlamaya çalışmıştır. Kitabında bu konuya da değinen Hasan Kayalı, Sultan Abdülhamit'in İslamcılığının, İslam'ın ideolojik kavramları ile donatılmış bir Osmanlılık olduğunu ifade etmesi oldukça önemlidir. Kayalı'ya göre Abdülhamit'in İslamcılığı Osmanlıcılığın ne tersine ne de yerine geçiyordu. Bkz. Kayalı, a.g.e., s. 34.

¹⁵⁶ Öke, a.g.e., s. 61. Bu anlamda İslam Birliği siyasetinin özellikle dış politikada Osmanlı Devleti'ne bir koz sağladığını da söylememiz mümkündür. Devletin dış Müslümanlarla ilgilenmesi sayesinde gerek sömürgelerinde oldukça fazla sayıda Müslüman bulunduran Batılı emperyalistlere gerekse Rusya'ya karşı İslam Birliği siyaseti bir baskı unsuru olarak kullanılmak amaçlanmıştır. Bkz. Philip Stoddard, **Teşkilat-ı Mahsusa**, Arma Yayınları, İstanbul, 2003, s. 34.

¹⁵⁷ Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, s. 183. Suriye'yi Mekke ve Medine'ye bağlayacak olan bu kutsal yol aynı zamanda bu iki kentin, dolayısıyla da Arabistan topraklarının II. Abdülhamid için ne denli önemli olduğunu ortaya koymaktadır. II. Abdülhamid ve İslam Birliği politikasını, hilafete atfedilen büyük önemi de hesaba kattığımızda Hicaz Demiryolu'nun önemi daha iyi anlaşılacaktır. Bir eserinde bu konuya değinen Paul İmbert, "otuz üç yıl boyunca Müslümanlığa eski gücünü ve görkemliliğini kazandırmayı amaç edinmiş olan bu padişah için Arabistan'ın ayrı bir değeri vardı" şeklinde durumu ifade etmektedir. Bkz. Paul İmbert, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Hareketleri**, Engin Yayıncılık, İstanbul, tarihsiz, s.68.

¹⁵⁸ Stoddard, a.g.e., s. 37.

¹⁵⁹ Donald Quataert, "19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Demiryolları", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, cilt:6, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1631.

¹⁶⁰ Albert Hourani, **A History of the Arab Peoples**, s. 280; Karal, a.g.e., cilt: VIII, s. 471.

¹⁶¹ Sultan Abdülhamit, a.g.e., s. 88. Hicaz demiryolunun yapımı sırasında dünya Müslümanlarından toplanan yardımlar arasında en önemli pay Hintli Müslümanlara aitti. Detay için bkz. İmbert, a.g.e., s. 75; Antonius, a.g.e., s. 73- 74.

¹⁶² Landau, **Pan- İslam Politikaları**, ss. 77- 78.

¹⁶³ Akçura, a.g.e, s. 41. İmbert'in şu sözleri Akçura'nın yukarıdaki tezi ile örtüşmektedir: " Kutsal topraklarda kendisine itaat edilmesini sağlamak, Abdülhamit'in Panislamizm yolunda başarı kazanması için en büyük güvencesiydi". Bkz. İmbert, a.g.e., s. 69.

Abdülhamid dönemi demiryolu siyasetinin bir diğer ayağı olan Bağdat Demiryolu¹⁶⁴ ile Osmanlı ordusunun seferberlik anında ya da bölgede çıkabilecek problemler üzerine kolaylıkla hareketini sağlamak amacı güdülmüştür. Bu yolla ayrıca Irak, Suriye ve Hicaz'da çıkabilecek isyanların süratle bastırılmasının sağlanması da amaçlanmıştır.¹⁶⁵

Bu dönem ile ilgili son olarak ilk Osmanlı parlamentosunda yer alan Arap temsilcilerden bahsetmeliyiz. Kanun-i Esasi'nin 23 Aralık 1876'da kabul edilmesinin ardından Aralık ve Ocak aylarında seçime gidilmiştir¹⁶⁶ Birinci Meclis-i Mebusan'da¹⁶⁷ yer alan 232 mebusluktan 32'si Araplara aitti. Merkeze yakın olmaları ve ticari hareketlilikleri sonucu imparatorlukla daha iyi bütünleşebilmiş olmalarından dolayı Halep ve Suriye nüfuslarına oranla daha fazla mebusla temsil edilmişlerdir. Bağdat, Trablusgarp ve Basra'nın ise daha az vekili bulunmaktaydı. Çok kısa bir süre (20 Mart 1877- 14 Şubat 1878) görev yapabilen Osmanlı Mebusan Meclisi'nde yer alan Arap mebuslar etnik kışkırtıcılık yapmamışlar sadece bölgelerinde çıkan sorunlarla ilgili olarak çalışmalar yapmışlar; özerklik talebinde olduklarını ima etmemişlerdir. Bir yıldan az süren mebusluklarını bu şekilde geçirmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin birlik ve bütünlüğüne zararlı faaliyetlerde bulunmamışlardır.¹⁶⁸

¹⁶⁴ Bağdat Demiryolu hakkında detaylı bilgi için bkz. İlber Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2006, ss. 109- 140.

¹⁶⁵ Avrupalı devletler, özellikle de İngiltere Batılı devletlerin bölgedeki rekabetini arttıracakları gerekçesiyle Hicaz Demiryolu projesine karşı çıkmışlardır. Bkz. Kürkçüoğlu, a.g.e., s. 19.

¹⁶⁶ Şen, a.g.e., s. 46.

¹⁶⁷ Birinci Meclis-i Mebusan'ın çalışmaları için bkz. Karal, a.g.e., cilt: VIII, ss. 232- 243.

¹⁶⁸ Kayalı, a.g.e., s. 28.

İKİNCİ BÖLÜM

2. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ ARAP MİLLİYETÇİ CEMİYETLERİ

Meşrutiyet'in 1908'de tekrar ilan edilmesi ile beraber imparatorlukta uzun yıllardır devam eden baskı yönetimi¹ sona ermiş oldu. Bunun doğal bir sonucu olarak ülkede bir dönem gerçek bir özgürlük ortamı yaşandı. Yaşanan bu çoğulcu ortamda her görüşten pek çok gazete basılmaya, yeni dernekler kurulmaya başlandı. Her türlü muhalif görüş bu dönemde anayasanın da tekrar yürürlüğe girmesi ile rahatça dile getirilmeye başlandı.² Bu dönemde Araplar da kendi istek ve amaçlarına yönelik cemiyetler kurmaya başlamışlardır. Bunlardan bazıları dönemin özgürlükçü atmosferine uygun bir biçimde resmi statüde kurulurken, bazıları da kuruluş amaçlarının meşru düzene karşı bir yapıda olmasından dolayı gizli bir biçimde örgütlenme yolunu tercih etmişlerdir. Gizli örgütlenen Arap milliyetçi derneklerinin kuruluş amaçları doğrudan Arap bağımsızlık hareketiyle paralel bir konumdaydı. Bu gizli cemiyetler, 1909'da kurulan Kahtaniyye Cemiyeti, 1911'de kurulan el-Fatat Cemiyeti ve 1913'te kurulan el-Ahd Cemiyetleridir.

2.1.GİZLİ CEMİYETLER

2.1.1. El- Kahtaniyye Cemiyeti (İstanbul, 1909)

II. Meşrutiyet'in ilanının ardından, 1909 yılının Ağustos ayında Osmanlı Devleti'nde yeni cemiyetler kanunu yürürlüğe girmiştir. Bu kanunun ilan edilmesi ile birlikte 1909 yılı sonlarında³ ilk kurulan cemiyet el- Kahtaniyye olmuştur.⁴ Cemiyete

¹ Tark Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler 1876–1938*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, s.121. Tunaya burada II. Meşrutiyet'in aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin sonunu da simgelediğinin altını çizmekte ve 1908 sonrası dönemin yeni devletin kuruluş deneylerini kapsayan bir siyaset laboratuvarı olduğunu belirtmektedir.

² Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Doruk yayıncılık, İstanbul, 2002, s.47.

³ Albert Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2000, s.290.

⁴ Zekeriya Kurşun, *Yol Ayrımında Türk Arap İlişkileri*, İrfan Yayınevi, İstanbul, 1992, s.120. 19 Ağustos 1909 tarihli Cemiyetler Kanunu'na göre gizli cemiyet kurmak yasaktı. Cemiyetler Kanunu getirdiği sınırlamalarla Osmanlılığı korumayı amaçlayan bir hukuki yapıya sahipti. Bu yüzden çok uluslu bir yapı arz eden Osmanlı Devleti'nde Cemiyetler Kanunu ile imparatorluğun bu yapısına zarar verecek derneklerin kurulması yasaklanmıştı; Bkz. Zafer Toprak, "1909 Cemiyetler Kanunu", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, cilt:1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 206- 207.

uygun görülen isim ile doğrudan Arap milli tarihine gönderme yapılmaktaydı. Çünkü “Kahtan” kelimesi Arapların tarihlerinde ilk ataları olarak kabul ettikleri “Ben-i kahtan” dan gelmekteydi.⁵ Kahtaniyye ise “Kahtanoğulları” anlamına gelmekteydi. Cemiyet bu ismi kullanarak açıkça Arap Milliyetçisi kimliğini ortaya koymaktadır.⁶

El- Kahtaniyye Cemiyeti'nin kuruluşunda iki isim öne çıkmaktadır: Bunlar Osmanlı ordusunda Binbaşı olarak görev yapan Aziz Ali el- Mısri ile Selim el-Cezairi'dir. Cezairi (1879–1916) Cezayir asıllı bir kişi olup, Şam'da doğmuştu. Çok küçük yaşlardayken babasını kaybetti ve onu amcası Tahir el-Cezairi büyüttü. Amcası yeğeninin askeri alanda başarılı olabilecek derecede yetenekli olduğunu hissetmişti, bu sebeple ilköğrenimini bitirdikten sonra onu İstanbul'da askeri akademiye kaydettirdi. Buradaki eğitimini tamamladıktan sonra Selim el-Cezairi Şam ve İstanbul'da askeri akademilerde seferberlik alanında dersler verdi. Jön Türk Devrimi sırasında baskıcı Abdülhamit rejimi karşıtlarına katıldı ve İttihat Terakki saflarında yer aldı. Selim el-Cezairi daha sonra 1909'daki karşı devrim girişiminin bastırılmasında rol oynadı. Askeri akademideki öğrencilerine verdiği derslerde İslam tarihinden, İslam önderlerinin geçmişte kazandıkları askeri zaferlerden örnekler veriyordu. Bu durum Türk milliyetçilerini rahatsız etmeye başlamıştı; kısa süre sonra Cezairi'nin faaliyetlerini kısıtlama kararı aldılar. Bu tavrın ardından, bazı ittihatçıları Arapların asimile edilmesi yönünde politikalar içinde gördükten sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde beraber çalıştığı kişiler yüzünden hayal kırıklığına uğradı. Sonuçta İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden ayrılan Arap üyeler arasında olmakla kalmayıp aynı zamanda Araplar arasında dayanışma sağlayacak gizli bir Arap cemiyeti kurulmasına ihtiyaç olduğunda karar kıldı.⁷

Cemiyetin önde gelen bir diğer ismi ise Aziz Ali el- Mısri idi. Çerkez kökenli olan Mısır'da yetişen Mısri, Osmanlı ordusunda görev yapan seçkin subaylar arasında yer almaktaydı.⁸ Balkanlarda görev yaptığı sırada Selanik'te kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin⁹ İttihat ve Terakki Cemiyeti ile birleşmesi üzerine el-

⁵ Ö. Osman Umar, **Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2004, s.121.

⁶ Kurşun, a.g.e., s.120, 149 numaralı dipnot.

⁷ Eliezer Tauber, **Emergence of the Arab Movements**, Frank Cass, Londra, 1993, ss. 98–99.

⁸ Hasan Kayalı, **Jön Türkler ve Araplar**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003, s.210.

⁹ Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Manastır şubesi olarak bilinmekteydi; Bkz. A.L.Macfie, **Osmanlı'nın Son Yılları 1908- 1923**, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003, s.27.

Mısri 1908 öncesinde İttihat ve Terakki saflarına katıldı.¹⁰ Ali el Mısri aynı zamanda önce 31 Mart hareketinin bastırılması sırasında Hareket Ordusu'nun bir kanadına kumandanlık ederek¹¹, daha sonra da Trablusgarp Savaşı'nda¹² Enver ve Mustafa Kemal Beylerle Bingazi'de görev yapmış, şehrin savunulmasında önemli hizmetlerde bulunmuştur.¹³ Aziz Ali'nin bu yıllarda Enver Bey ile bir rekabet içinde olduğu da bilinmektedir. Enver Bey'in de bundan haberi olmakla beraber Mısri'ye karşı pek de sıcak olmadığı da belirtilmektedir. Örneğin her ikisinin de görev yaptığı Trablusgarp'ta Aziz Ali hükümet işlerinde kullanılmak üzere kendine zimmetli olan paranın hesabını veremediği gerekçesiyle Enver Bey'in talimatıyla tutuklanarak¹⁴, Divan-ı Harb'e gönderilmiştir. Yargılama süreci sonunda Aziz Ali el Mısri'nin idamına karar verilmiştir.¹⁵ Bu karar daha sonra bozulmuş ve Mısri, Kahire'ye yollanmıştır.¹⁶ Özellikle Enver Paşa'nın Harbiye Nazırı olmasının ardından aradaki

¹⁰ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, cilt: IX, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999, s.21. Karal burada Mısırlı Aziz Paşa'nın Eyüp Sabri ile birlikte cemiyetin Ohri merkezini kurduklarını da belirtmektedir.

¹¹ Cemal Paşa, **Hatırat**, Arma yayınları, İstanbul, 1996, s.65.

¹² Trablusgarp Savaşı, Türk ve Arap askerler ve halkın bir arada yabancı işgalci kuvvetlere verdikleri mücadeleye sahne olmuştur. Savaş boyunca iki taraf vatan savunması mantığıyla savaşmışlardır ki, bu mücadele bir arada olma duygusunun, aynı topraklara aidiyetin bir göstergesidir. Buna kanıt olarak, Bingazi mebusu Yusuf Şetvan'ın Meclis-i Mebusan'da, Trablusgarp'ta Osmanlı hukukunu korumak adına büyük mücadeleler veren özelde Enver, Fethi, Halil ve Aziz Beylere, genelde ise İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne teşekkür edilmesi talebinde bulunan konuşması gösterilebilir. 1912 gibi Arap ihtilalci hareketinin gelişim sürecinde oldukça önemli bir dönemde bir Arap mebusan İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne teşekkür edilmesi önerisinin meclise getirilmesi son derece önemlidir. Şetvan'ın konuşması için bkz. **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, cilt:1, İ: 2, 21 Nisan 1328.

Trablusgarp Savaşı'nda yaşanan bir arada mücadele atmosferine bir diğer örnek olarak Sunusi Tarikatı'nın çabalarını göstermek mümkündür. Sunusi tarikatı bölgede oldukça güçlü bir teşkilat olarak savaş sırasında olağanüstü katkılarda bulunmuştur. Hatıralarında bu konuya değinen Celal Bayar, Sunusi tarikatının bu katkılarını değindikten sonra, tarikat şeyhinin ilan ettiği Cihad-ı Mukaddes'ten bahsetmektedir: “ (...) Şeyh Ahmed es- Sunusi diyor ki: Cihadı terk etmek, imandan çıkmak, İslamiyet'ten mahrum olmak demektir. Bu kaide, taarruz harbi içindir. Hâlbuki şimdi siz, düşmanın taarruzuna uğruyorsunuz. Kabilenizi, kadınlarınızı, memleketinizi ve vatanınızı mutlaka müdafaa etmek mecburiyetindediniz.” Bkz. Celal Bayar, **Ben de Yazdım**, cilt: 2, Sabah Kitapları, İstanbul, 1997, s. 109. Osmanlı Devleti ile Sunusiler arasındaki ilişkilerin kısa bir tarihçesi için bkz. Michel Le Gall, “The Ottoman Government and the Sanussiya: A Reappraisal”, **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 21, No.1, Şubat 1989, ss. 91- 106.

¹³ Karal, a.g.e., s.277, Emir Şekip Arslan, **İttihatçı bir Arap Aydınının Anıları**, Klasik yayınları, İstanbul, 2005, s.47. Arslan burada Bingazi'de Aziz Ali el Mısri ile olan görüşmesine değinmektedir.

¹⁴ Aziz Ali, İstanbul gizli polisi tarafından 9 Şubat 1914 günü Tokatlıyan Otel'i'nde yakalanarak, tutuklanmıştır. Detaylar için bkz. Tauber, s. 226.

¹⁵ Aziz Ali'nin tutuklanıp, idama mahkûm edilmesi Arapların gözünde Bab-ı Ali'nin itibarını kaybetmesine yol açmıştır. Bkz. Feroz Ahmad, **İttihat ve Terakki 1908- 1914**, Kaynak Yayınları, İstanbul,1999, s.172, Derviş Kılınçkaya, **Osmanlı Yönetimindeki Topraklarda Arap Milliyetçiliği'nin Doğuşu ve Suriye**, Atatürk Araştırmaları Merkezi, Ankara, 2004, s.79.

¹⁶ Cemal Paşa, a.g.e., s.68. Trablusgarp Savaşı sırasında Enver Bey'e ajanları vasıtasıyla, Aziz Ali Bey başta olmak üzere Osmanlı ordusundaki bazı Arap subaylara Kahire'deki Suriyeli Araplar tarafından Bingazi ve Derne'yi İngiliz himayesine bırakmaları karşılığı büyük miktarda para teklif ettiklerine dair bir haber iletilmiştir. Bu dönemde yapılan soruşturmada her ne kadar somut verilere ulaşılamamış olsa da, ordu içinde bazı Arap subayların kurulan gizli Arap cemiyetleri ile ilişkileri olduğu saptanmıştır. Bu konunun ayrıntıları için bkz. Philip H. Stoddard, **Teşkilat-ı Mahsusa**, Arma Yayınları, İstanbul, 2003, s.139. Suat Parlar, Aziz Ali el- Mısri'nin yargılandığı Divan-ı Harp'te alınan karara göre, Mısri'nin Arap bölgelerinde bağımsız bir devlet kurmak amacıyla faaliyetlerde bulunduğu ve Arap milliyetçi örgütleri ile temasa geçtiğinin tespit edildiğini belirtmektedir. Bkz. Suat Parlar, **Ortadoğu, Vaadedilmiş Topraklar**, Yar Yayınları, İstanbul, 2002, s.157;

ihtilaf doruk noktasına varmıştır. Dönemin ve yaşananların yakın tanığı olan Cemal Paşa'nın hatıralarında anlattığına göre, devlete uzun yıllar subay olarak hizmet etmiş olan Aziz Ali'nin kısa sürede saf değiştirip Arap ihtilalciliğine soyunmasının nedeni aynı zamanda sınıf arkadaşı olan Enver Paşa'nın Harbiye Nazırı olmasının ardından devlette kendisine yüksek bir mevki kalmamasıdır.¹⁷ Cemal Paşa'ya göre Aziz Ali, Erkan-ı Harbiye Binbaşılığında kaldıktan sonra Türklerle çalışarak herhangi bir ikbale ulaşamayacağı fikrine varmıştır. Bu yüzden de taraf değiştirmiş ve Arap milliyetçiliğine soyunmuştur.¹⁸

Kahtaniyye Cemiyeti'nin Selim el Cezairi ve Aziz Ali el Mısri dışındaki diğer üyeleri ise şu isimlerden oluşmaktadır: Halil Hamade, Abdülhamit Zöhravi, Hakkı el Azm, Şükrü el Aseli, Emir Adil Arslan, İzzet el Cündi, Emir Arif Şihabi, Emir Lütfi Bey el hafız, Ali Efendi el Neşaşibi, Safvet el Avva.¹⁹ Bu isimler arasında cemiyette önce Osmanlı Devleti Evkaf Nazırlığı yapan Halil Hamade Paşa başkanlık yaptı. Paşa'nın ölümünün ardından Hakkı el Azm başkan oldu. O'nun ardından da Şükrü el Aseli cemiyet başkanlığı görevini devraldı.²⁰

Kahtaniyye Cemiyeti temelde federal bir yapı taraftarıydı. Öncelikle Aziz Ali el Mısri'nin fikri olan²¹ ve daha sonra da cemiyetin genel isteği haline gelen bu öneriye göre, Osmanlı İmparatorluğu'nda tıpkı Avusturya – Macaristan İmparatorluğu örneğinde olduğu gibi bir çifte monarşili yapı meydana

Ayrıca bkz. Tauber, s.218; Aziz Ali Bey'in idam kararının bozulmasında ve doğduğu yer olan Mısır'a sürgüne gönderilmesinde Lord Kitchener'in girişimlerinin etkili olduğu hakkındaki yorumlar için bkz. David Fromkin, **Barışa Son Veren Barış**, Sabah Kitapları, İstanbul, tarihsiz, s.90; Aziz Ali el- Mısri'nin hakkında alınan kararın bozulmasında Osmanlı yönetiminin Araplara bir jest yapma arzusunun bulunduğu konusunda yorumlar da bulunmaktadır. Böyle bir yorumda bulunan Tuncay Özkan, Fransa'nın Şam konsolosu M. Bompar'ın ülkesine gönderdiği bir rapordan yola çıkmaktadır. Konsolosun raporuna göre Türkler Arap örgütlerinin çalışmalarının farkına varmışlar, bu oluşumlara karşı harekete geçmeden önce Aziz Ali'yi affederek, şeklen de olsa Araplara hoş görünmeye çalışmıştır. Bkz. Tuncay Özkan, **Mit'in Gizli Tarihi**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2003, s. 59.

¹⁷ Cemal Paşa, a.g.e., s.67.

¹⁸ Cemal Paşa'nın hatıralarında anlattıklarına ek olarak Aziz Ali'nin 1910 yılında gönderildiği Yemen'de Teşkilat-ı Mahsusa adına görevli olan Süleyman el- Askeri Bey'in İstanbul'a gönderdiği raporda söylediklerine değinmeliyiz. Askeri, raporunda Mısri'nin hiçbir şartla devlete bağlı bir asker olmadığını ve Türklerden nefret ettiğini söylemektedir. Askeri'ye göre Mısri'nin bu nefretinin sebebi saf milliyetçi hissiyatı değil, aksine ulaşmak istediği makama çıkmasının Türkler tarafından engellendiğine inanmış olmasıdır. Bilgi için bkz. Tauber, s. 217; Süleyman Askeri Bey aynı zamanda Aziz Ali'nin Bingazi'de Kurmay Başkanlığı'nı da yapmıştır. Aziz Ali'yi yakından tanımaktadır. Detaylar için bkz. Philip Stoddard, a.g.e., s.84 ve s.116.

¹⁹ Umar, a.g.e., s.121; Üyeler arasında yer alan Zöhravi, Aseli ve Hakkı el Azm gibi isimler Arap Milliyetçiliği'nin cemiyetler aşamasında önde gelen aktif isimleridir. Her üçü de 1914 öncesi Arap hareketinin Suriyeli üyeleri olarak bilinmektedirler. Bu konuda bkz. Ernest Dawn, **Osmanlılıktan Arapçılığa**, Yöneliş yayınları, İstanbul, 1998, s.192.

²⁰ A.g.e., s.122; Cemal Kutay, **Türkler, Araplar ve Hilafet Meselesi**, İklim Yayıncılık, İstanbul, 2004, s.164.

²¹ Cemal Paşa, a.g.e., s.65; Ayrıca Kurşun, a.g.e., s.120; Kayalı, a.g.e., s.210.

getirilmeliydi.²² Buna göre Osmanlı İmparatorluğu bir Türk – Arap imparatorluğuna dönüştürülecekti. Bu öneri doğal olarak İttihatçılar tarafından şiddetle reddedildi.²³ Çünkü onlara göre devlet için ideal olan sistem merkezi idare sistemiydi ve bu sistem Kahtaniyye üyelerinin seslendirdiği federal yapı ile taban tabana zıt bir durum ortaya koymaktaydı. İttihatçılar bu yüzden Kahtaniyye Cemiyeti’ni yıkıcı, bölücü bir oluşum olarak ilan etmişlerdir.

Her üyenin üzerine yemin edeceği, cemiyetin amaçları arasında Arapların kültürel, sosyal ve ekonomik seviyelerini yükseltmek ve onları bir dayanışma içinde hareket ederek imparatorluk dâhilindeki haklarını talep etmeye ikna etmek yer almaktaydı. Cemiyet imparatorluk sınırları içinde Türkler ile Araplar arasında eşitlik istiyordu ve şu anki eşitsizlik durumunun Arap halkının hakları için güçlü bir şekilde ayağa kalkmamış olmalarını göstermekteydi. Cemiyetin her üyesine Osmanlı’ya bağlı kalmakla birlikte Arapları bu doğrultuda ayağa kaldırma görevi verilmişti. Eğer hükümet, istekleri konusunda cemiyete olumsuz cevap verecek olursa, cemiyet gereğini yapma kararı almıştı. Cemiyet gereğinin yapılmasının açıkça ne demek olduğunu açıklığa kavuşturmamış ve Arapları imparatorluktan ayrılmasını konusundaki arzuları konusunda da hiç açık vermemişti.²⁴ Genel hatlarıyla sıralayacak olursak cemiyetin hedefleri arasında şunlar yer almaktaydı:

1. Osmanlı İmparatorluğu Türkler ve Araplardan müteşekkil bir çifte monarşi haline getirilmelidir.
2. Arap vilayetleri kendi yerel parlamentosu, yerel hükümeti ve resmidili Arapça olan bir krallık oluşturacaktır.
3. Arap eyaletleri tek bir Arap kralının idaresi altında olmalıdır.
4. Söz konusu krallık tıpkı Avusturya Macaristan İmparatorluğu’nda olduğu gibi Türk Arap İmparatorluğu’nun bir parçası olacaktır.
5. İstanbul’daki Türk Hükümdarı hem Türklerin hem de Arapların tacını giyecektir.²⁵

²² Peter Mansfield, **Osmanlı Sonrası Türkiye ve Arap Dünyası**, Söylem Yayınları, İstanbul, 2002, s.35; George Antonius, **The Arab Awakening**, Simon Publications, 2001, s. 110.

²³ İlber Ortaylı, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Arap Milliyetçiliği”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, cilt:4, s.1036.

²⁴ Tauber, a.g.e., s.99.

²⁵ Umar, a.g.e., s.128-129; Kurşun, a.g.e., s.121.

Faaliyetlerini gizli olarak sürdüren ve kendisine ana hedef olarak Arapların iktisadi ve kültürel alanlarda ilerlemesini seçen²⁶ Kahtaniyye Cemiyeti'nin en önemli özelliklerinden bir tanesi de hiç kuşkusuz bünyesinde barındırdığı asker üyeler olmuştur.²⁷ Bu cemiyet vasıtasıyla Türk ordusunda görev yapmakta olan Arap subaylar ilk defa sistemli bir biçimde siyasete çekilmeye başlanmıştır.²⁸ Bazı kaynaklara göre cemiyet içinde üç yüz kadar subay üye olarak bulunmaktaydı.²⁹ Cemiyetin, içinde barındırdığı subaylar aracılığıyla ordu içerisinde kargaşa yaratma peşinde olduğu da düşünülmüştür.³⁰

Sivil üyeler açısından da cemiyet önemli bir potansiyele sahip olmuştur. İstanbul'da kurulmuş olması sebebiyle 1914 öncesi İstanbul'unda yaşayan Arap öğrenciler, devlet memurları ve gazeteciler³¹ cemiyetin ilk adımdaki hedef kitlelerini oluşturmaktaydı. Bununla beraber, etkinliğini artırmak amacıyla cemiyet, her üyenin beraberinde yeni bir üye getirmesi ve cemiyete kaydettirmesine karar verdi. Ayrıca kendilerinden az bir süre sonra kurulan Edebiyat Cemiyeti üyelerine de Kahtaniyye Cemiyeti'nin düşüncelerinin iletilmesine de çalışıldı.³² Cemiyet üyeleri faaliyetlerin gizli tutulması bağlamında birbirleri ile farklı şekillerde selamlaşmışlar, parolalar kullanmışlardır.³³ Bu arada üye toplama yolunda Arap toprakları da ihmal edilmemiş; çeşitli propagandalarla³⁴ cemiyete yeni üyeler kazandırılmıştır. 1911 yılına kadar cemiyetin tüm Arabistan'dan üyeleri bulunmaktaydı. Her ne kadar üye yazımında din farkı gözetmeyip, Hıristiyanları da kaydettirirse de³⁵ cemiyetin İstanbul dışında Şam ve Beyrut'un haricinde çok kuvvetli şubelere sahip olmadığı görülmektedir.

Cemiyet özellikle kendi üyelerini tam manasıyla denetleme konusunda başarılı olamamış ve üyelerinin cemiyetin faaliyetlerini İstanbul'da hükümete

²⁶ **Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayrılıkçı Arap Örgütleri, Aliye Divan-ı Harb-i Örfisinde Rüyet Olunan Mesele-i Siyasiye Hakkında Bazı İzahat**, Haz. Ayşe Aydın, Arba yayınları, İstanbul,1993, s.26. Bundan sonra kısaca Aliye Divan-ı Harbi Örfisi olarak kullanılacaktır.

²⁷ Bessam Tibi, **Arap Milliyetçiliği**, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1998, s.148.

²⁸ Kurşun, a.g.e., s. 122.

²⁹ Umar, a.g.e., s.123.

³⁰ Aliye Divan-ı Harbi Örfisi, s.28.

³¹ Rashid Khalidi, "Ottomanism and Arabism in Syria Before 1914", **The Origins of Arab Nationalism**, ed. Rashid Khalidi, Columbia University Pres, New York, 1991, içinde, s.60.

³² Tauber, a.g.e., s.100. Cemiyetin programı gereğince üyelerin genel merkezden izin almaksızın cemiyete yeni üyeler kayıt ettirebilme haklarının olmasından dolayı cemiyetin üye sayısının kısa sürede arttığı bilinmektedir; bkz. Umar, a.g.e, s.122.

³³ Aliye Divan-ı Harbi Örfisi, s.27.

³⁴ Kutay, a.g.e., s.163.

³⁵ Umar, a.g.e., s.123, Kutay, a.g.e., s.164.

bildirmesinden çekinmiştir. Cemiyetin kendi kendini feshetmesinin ardında yatan sebeplerden bir tanesi içine düşülen bu şüphe durumu ve cemiyet üyelerinin birbirlerini ihbar etmeye başlamalarıdır.³⁶ Kendi kendini feshin ikinci sebebi ise yönetim katında yaşanan boşluk olmuştur. Ocak 1910'da kuruculardan Halil Hamade vefat etti. Diğer önemli isimlerden el-Cezairi ile Aziz Ali el-Mısri savaş için Yemen'e gönderildi. Zöhravi de İttihat Terakki'nin artan baskıları sonucu İstanbul'dan ayrılmak zorunda kaldı. Hakkı el-Azm da Evkaf Nezareti müfettişi olarak Suriye'ye gönderildi. Bu kadar önemli ismin bir anda ortadan kaybolmasının ardından cemiyet fesih için toplantı dahi yapılmadan dağıldı.³⁷

Kahtaniye Cemiyeti, dağılışının ardından sahneden tamamen yok olmamıştır. Cemiyet kısa süre sonra üç ayrı cemiyete vücut vermiştir.³⁸ Bunlardan birincisi Aziz Ali el Mısri tarafından kurulan ve tamamen asker üyelerden oluşan El Ahd (Yemin) Cemiyeti; ikincisi yine Mısri tarafından tutuklanıp, daha sonra Mısır'a gönderildiğinde kurduğu Cemiyet es Suriyet el Arabiyye- başkanlığını Arap Milliyetçiliğinin bir diğer önemli ismi olan Şefik el Müeyyed yapmıştır; üçüncüsü de cemiyetin Abdülhamid Zöhravi, Refik ve Hakkı el Azm gibi sivil üyeleri tarafından Mısır'da kurulan ve Arap hareketi içindeki en önemli cemiyetlerden birisi olan La Merkeziye Cemiyeti'dir.³⁹

Anlaşıldığı kadarıyla cemiyetin koordineli son girişimi Şükrü el-Aseli ve Salim Tabit tarafından 1911 sonları 1912 başlarında Kahire'de gerçekleştirildi. Mısır'ın önde gelen politikacıları ile görüşüp onlara yeni bir teklif sundular: "Suriye'nin Mısır'a katılması". Bu teklif her ne kadar Kahtaniye Cemiyeti'nin düşünce ve eylemlerine yakın bir fikir gibi görünmese de daha sonraları Salim Tabit Beyrut'a döndükten sonra yaptığı bir açıklamada bu fikrin aslında cemiyetin planları arasında olduğunu dile getirmişti.⁴⁰

³⁶ Kurşun, a.g.e., s.121; Antonius, a.g.e., s. 111.

³⁷ Tauber, a.g.e., s.100.

³⁸ Mehmet Ali Ayni, **Milliyetçilik**, (der. Nezih Neyzi), Peva Yayınları, İstanbul, 1997, s. 238.

³⁹ Aliye Divan-ı Harbi Örfisi, s.29.

⁴⁰ Tauber, a.g.e., s.100.

2.1.2. El- Ahd Cemiyeti (İstanbul, 1913) (Yemin Cemiyeti)

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra kurulan gizli Arap cemiyetlerinden birisi olan El- Ahd Cemiyeti, yapısı itibarıyla diğer cemiyetlerden farklı bir görünüm arz etmektedir. 1910 yılında kurulan Kahtaniyye Cemiyeti'nin kendi iç çekişmeleri sebebiyle deşifre olup, dağılmasının ardından hareketin önde gelen isimlerinden olan Aziz Ali el- Mısri yeni bir cemiyet kurmanın gerekliliğine işaret ederek çalışmalara başlamıştır. Mısri, Selim el- Cezairi ve diğer önde gelen isimlerin ortak kanaatleri, Kahtaniyye'nin dağılmasında cemiyetin içinde yer alan sivil üyelerin yarattığı kargaşa ortamının başrolü oynadığı yönündeydi. Bu sebeple yeni kurulacak cemiyetin tamamen asker üyelerden oluşturulmasına karar verildi.⁴¹ Bu dönemde faaliyet içinde bulunan Arap milliyetçilerini inceleyen Ernest Dawn, bu kişileri meslek gruplarına göre gruplandırmıştır. Sonuçta söz konusu dönem içinde Arap milliyetçilerinin pek çoğunun orduda görevli subaylar arasından çıktığı anlaşılmıştır. Bu bilgidен hareketle tamamen ordu mensuplarına dayalı bir örgütlenme modelini benimseyen Ahd Cemiyeti'nin bu bağlamda ne kadar önemli olduğunu bir kez daha görmekteyiz.⁴² Kendisi de Osmanlı ordusunun önemli kademelerinde görev almış bir subay olan Aziz Ali (Erkan-ı Harp binbaşısı idi) organizasyonda başrolü üstlendi.

Ahd Cemiyeti kendisinden önce kurulan Kahtaniyye Cemiyeti'nin içinden kurulan bir cemiyettir.⁴³ Cemiyet amacı, kullandıkları yöntem ve parola itibarıyla Kahtaniyye ile tamamen ortak bir yapıya sahiptir. Ahd'ı kendinden önceki cemiyetin bir devamı olarak nitelemek yanlış olmaz.⁴⁴ Cemiyete Arapça "yemin" anlamına gelen "Ahd" adı verilmişti. Bu yemin, cemiyetin üyelerinin anavatanlarına hizmet etmek için Allah'a verecekleri söz anlamında sembolik olarak kullanılmıştır.⁴⁵ Cemiyetin daha önce kararlaştırıldığı üzere sadece asker üyeler kabul etmesi ana prensip olarak kabul edilmiştir.⁴⁶ Asker üyelerin milliyetleri hususunda ise ilk

⁴¹ Bessam Tibi, a.g.e., s.148; Macfie, a.g.e., s. 101.

⁴² Ernest Dawn, , a.g.e., s.185.

⁴³ Ömer Kürkçüoğlu, **Osmanlı İmparatorluğu'na Karşı Arap Bağımsızlık Hareketleri**, AÜSBF, Ankara, 1982, s. 24.

⁴⁴ Aliye Divan-ı Harbi Örfisi, s.29.

⁴⁵ Eliezer Tauber, a.g.e., s.220.

⁴⁶ Aliye Divan-ı Harbi Örfisi, s.30. Divan-ı Harp'te idama mahkûm edilen dönemin önemli isimlerinden Abdülğani el-Arîsi bu noktaya dikkat çekmektedir.

başlarda sadece Arap askerler olmaları yönünde katı bir ilke benimsenmemiştir. Aziz Ali Bey ordu içinde yer alan Arap subaylarla gizli toplantılar düzenlemiş, onları hareketin içine almaya çalışmıştır. Aynı zamanda bazı Türk görevlilerle de irtibat kurma girişimlerinde bulunmuştur. Cemiyetin kurulduğu tarihlerde Aziz Ali Bey kendi evinde bazı Türk ve Arnavut görevlilerle bir araya gelmiş ve onları kendi cemiyetlerine davet etmiştir. Hatta bu toplantıda bulunan Türkler arasında yer alan Ahmet Agayev (Ağaoğlu Ahmet)⁴⁷ Aziz Ali'nin ortaya koyduğu federalist ilkelere şiddetle karşı çıkmış ve asıl olan tek unsurun Türklük olduğunu belirtmiştir. Bu yüzden Aziz Ali ile tartışmışlar, toplantı sonunda birbirlerini ölümle tehdit etmişlerdir. Toplantıda Arnavutlar adına da Derviş Hima hazır bulunmuştur. Sonuç olarak bakıldığında Aziz Ali Bey'in cemiyeti daha geniş bir kesime açma girişimleri sonuçsuz kalmış ve cemiyetin tamamen Arap subayların üyeliği esasına göre kurulmasına karar verilmiştir.⁴⁸

Cemiyetin kurulmasının ardından üye yapısına bakıldığında üyelerin sadece iki sivil üye dışında tamamen Arap subaylardan oluştuğunu söyleyebiliriz.⁴⁹ Bunun yanında cemiyet üyeleri arasında Hıristiyan bir ismin olmayışı da ilginç bir bilgi olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵⁰ Osmanlı ordusunda Iraklı askerlerin sayıca daha fazla olmalarından dolayı cemiyette de Iraklı üyeler önemli bir konuma sahipti.⁵¹ Cemiyette görev alan iki sivilden⁵² birisi Emir Adil Arslan⁵³ diğeri ise Hamdi el-

⁴⁷ Ağaoğlu Ahmet (1868- 1939); İsmail Gaspıralı, Hüseyinzade Ali gibi isimlerle beraber Türkçülük hareketinin önde gelen isimlerinden birisi olmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde de görev alan, 1912 seçimlerinde mebus olarak meclise giren, 1918'de İttihat ve Terakki'nin diğer üyeleri ile Malta'ya sürülen Ahmet Ağaoğlu hayatı boyunca kültür ve siyaset alanında Türk milliyetçiliği için çalıştı. Türk milliyetçiliğinin ve bir dönem Turancı fikirlerin önde gelen teorisyenlerinden olmuştur; Bilgi için bkz. Feroz Ahmad, **İttihat ve Terakki 1908-1914**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1999, s.201- 202.

⁴⁸ Tauber, a.g.e., s.221.

⁴⁹ İlhan Arsel, kitabında Osmanlı Ordusunda görev alan Mezopotamyalı her 10 askerden 7'sinin cemiyetin üyesi olduğunu belirtmektedir; bkz. İlhan Arsel, **Arap Milliyetçiliği ve Türkler**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1987, s.201. Ahd Cemiyeti'nin önde gelen üyelerinin bir listesi için bkz.Dawn, a.g.e., s. 193.

⁵⁰ Dawn, a.g.e., s.178.

⁵¹ Ömer Osman Umar, **Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2004, s.125. Bu konuda Umar gibi düşünmeyen Ernest Dawn, kitabında Ahd Cemiyeti üyesi her 10 kişiden 9'unun Şam asıllı olduğunu belirtmektedir; Bkz.Dawn, a.g.e., s. 183.

⁵² Zekeriya Kurşun,a.g.e., s.124.

⁵³ Derviş Kılınçkaya, a.g.e., s.77. Emir Adil Arslan (1883- 1954), Cebel-i Lübnan'daki Dürzî aşiretlerinin önde geleni olan Arslan ailesine mensuptur. Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında ülkeye hariciyecisi, memur, mebus olarak ailenin pek çok üyesi hizmet etmiştir. Adil Arslan aynı zamanda samimi bir Osmanlıcı olarak bilinen Emir Şekip Arslan'ın küçük kardeşidir. İstanbul'da Darülfünun'da (Edebiyat fakültesi) eğitim almıştır, bu dönemde şiire olan yakınlığıyla geleceğin büyük şairi olarak nitelendirilmiştir. Ancak Adil Arslan'ın hayatı resmi, gayri resmi siyasi faaliyetlerle geçmiştir. 1916- 1918 döneminde Osmanlı Mebusan Meclisi'nde bulunmuştur. 1925- 1926 yıllarında da Suriyelilerin Fransızlara karşı olan mücadelesinde aktif görev almış, 1946-1949 arası da bağımsız Suriye'nin ilk kabinesinde bakan olarak yer almıştır; bkz. William Cleveland, **Batı'ya Karşı İslam, Şekip Arslan'ın Mücadelesi**, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1991, s.37; Adil Arslan ile ağabeyi olan

Paçacı idi.⁵⁴ 1914 yılı başlarında cemiyetin üye sayısının 315 subaya ulaştığı belirtilmektedir.⁵⁵ Cemiyetin önde gelen üyeleri ise şunlardır: Selim el- Cezairi, Ali Cevdet el- Eyyubi, Nuri el- Said⁵⁶, Mustafa Tibai, Taha el- Haşimi⁵⁷, Arif Tevam, Emin Lütü Bey, Mevlud Muhlis, Muhammed İsmail el- Tebbah, Cemil el- Medfii ve Mustafa Vasfi'dir.⁵⁸

Cemiyete üye olarak kabul edilecek kişiler hakkında etraflı bir istihbarat çalışması yapılıyordu. Bu kişilerin öncelikle siyasi düşünceleri hakkında bilgiler toplanıyordu. Bu bilgiler daha sonra değerlendirilmek üzere cemiyet üyesi ilk kırk kişi arasında yer alan bir üye vasıtasıyla Karar Divanı'na gönderiliyordu. Üyelik kararını on kişiden oluşan bu divan veriyordu. Ayrıca divan gerekirse ek araştırma talep edebiliyordu. Divandan olumlu bir karar çıkması halinde de aday olan kişi cemiyete üye olarak kabul ediliyordu.⁵⁹ Yemin töreni ise İttihat ve Terakki Cemiyeti'ninkini andıran bir biçimde sağ el Kuran üzerinde, sol el ise kılıç ya da silah üzerinde olmak kaydıyla ant içerek gerçekleştiriliyordu. “ *Yeminde ordudaki görevleri sırasında askeri her türlü sırları elde etmek, bunları cemiyete bildirmek ve Arap isyanında bunları devlete karşı bir silah olarak kullanmak vardı* ”.⁶⁰

Cemiyetin asker üyeleri arasında diğer subayların yanı sıra orduda üst düzey görev yapan Arap komutanlar da bulunmaktaydı. Örneğin cemiyetin başkan yardımcılarında bir tanesi Filistin'den çekilmekte olan Osmanlı ordularının dağınk haldeki bölüklerine kumandanlık etmekteyken, bir başka başkan yardımcısı da

Şekip Arslan'ın Osmanlı'ya bakış açılarının farklı olduğundan hareketle, iki kardeş arasında pek de iyi olmadığı söylenebilir. Çünkü hatıralarına bakıldığında Şekip Arslan'ın kardeşinden neredeyse hiç bahsetmediği görülürken, amcasının oğlu olan, sıkı Osmanlıcı bir devlet adamı Emir Muhammed Arslan'dan sıkça övgü ile bahsettiğine şahit olmaktadır; Bkz. Emir Şekip Arslan, **İttihatçı bir Arap Aydınının Hatıraları**, Klasik Yayınları, İstanbul, 2005.

⁵⁴ Tauber, a.g.e., s.221.

⁵⁵ Umar, a.g.e., s.126; Ayrıca bkz. Tibi, a.g.e., s.149; Hasan Kayalı, milliyetçi Arap yazarların üye sayısı konusunda ihtilafa düşmüş olduklarını belirttikten sonra, el- Ahd Cemiyeti'nin başkentte yer alan yaklaşık 500 kadar Arap görevlinin yarısından fazlasını bünyesine toplayan güçlü bir teşkilat olduğunu söylemektedir. Bkz. Hasan Kayalı, a.g.e., s.201.

⁵⁶ Nuri el- Said (1888- 1958) cemiyetin Iraklı grubunun önemli isimlerinden birisidir. Osmanlı ordusunda yüzbaşı rütbesinde görev yapan Said, 1916 Büyük Arap İsyanına katılmak üzere ordudan ayrıldı. Bağımsız Irak'ta 1948'de başbakan seçildi.

⁵⁷ Taha el- Haşimi cemiyetin Iraklı grubuna dâhildir ve genel sekreterlik görevini üstlenmiştir. Yemen'de 7. orduda üst düzey görev almış olan Haşimi, cemiyetin dış şubelerinin açılmasında önemli rol oynamıştır. Tauber, a.g.e., s.222.

⁵⁸ Önde gelen üyeler için bkz. Muhammed Kürd Ali, **Bir Osmanlı- Arap Gazetecinin Anıları**, Klasik Yayınları, İstanbul, 2006, s. 181.

⁵⁹ Cemal Kutay, **Tarihte Türkler Araplar ve Hilafet Meselesi**, İklim Yayıncılık, İstanbul, 2004, s.166.

⁶⁰ Umar, s.125. Yemin hakkında bilgi için bkz. Arsel, a.g.e., s.201.

Amman bölgesindeki Türk kuvvetlerinin sevk ve idaresiyle görevlendirilmiş durumdaydı.⁶¹

Cemiyetin örgütlenmesi aşamasında Osmanlı Devleti'nin gizli istihbarat servisi, bu harekettten haberdar olmuştur. Özellikle uzunca bir süredir servisin gündeminde olan ve faaliyetleri izlenmekte olan Aziz Ali el- Mısri yoluyla birçok bilgi kazanılmıştır. Aziz Ali'nin ordu içindeki Arap subaylarla olan görüşmeleri servis tarafından takip edilmiştir.⁶² Örneğin 23 Eylül 1913 günü Aziz Ali Bey'in evinde gerçekleştirilen toplantıda, gizli bir cemiyet kurulması kararının alınması, yeni kurulacak bu cemiyetin Arap ulusunun beklentilerini gerçekleştirmek üzere yola çıkacağına kararlaştırılması gibi önemli adımlar sürekli olarak gizli servis tarafından rapor edilmiştir.⁶³ Aynı şekilde ordu içindeki bu tehlikeli gidişattan gizli servis hükümeti de haberdar etmiştir. İbrahim Hakkı Paşa hükümeti⁶⁴ orduda yer alan Arap subayların bir takım siyasi amaçlar etrafında bir araya getirilerek, gizli bir örgütlenmeye gittikleri yönünde teşkilat tarafından bilgilendirilmişti.

El- Ahd subayları genel anlamda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Türkleştirme politikalarına karşı çıkıyorlardı. Dönemin asker ve sivil önemli Arap şahsiyetleri Osmanlı topraklarında on iki milyon Arap nüfusun bulunduğunu, bunun da bütün nüfusun yarısına tekabül ettiğini söyleyerek, buna rağmen Arapların hak ettikleri mevkilere getirilmediklerini belirtiyorlardı.⁶⁵ Bu durumun da sorumlusu olarak

⁶¹ Arsel, a.g.e., s.201.

⁶² Tauber, a.g.e., s.220. Her ne kadar bu bölümde Tauber, bu istihbaratları toplayan birimden gizli servis şeklinde bahsetmiş olup, tam isim zikretmemişse de, bu servisin, Dâhiliye Nezareti'ne bağlı Gizli polis servisi ya da Genelkurmay İstihbarat Şubesi olma ihtimali büyüktür. Buna ek olarak Teşkilat-ı Mahsusa'yı da göz önünde bulunduramaz gerekmektedir. Philip Stoddard, 1913 sonrasında Arap ayrılıkçılarına karşı yürütülen devlet faaliyetlerinin çoğunun Teşkilat-ı Mahsusa kanalıyla yapıldığını belirtmektedir. Bkz. Philip Stoddard, **Teşkilat-ı Mahsusa**, s. 52.

⁶³ A.g.e, s. 220. Eliezer Tauber bu eserinde teşkilatın Ahd cemiyetinin örgütlenmesi aşamasındaki üç farklı raporunu özet halinde ortaya koymuştur. Bütün raporlarda cemiyetin örgütlenişi, ilkeleri hakkındaki bilgiler yer almaktadır.

⁶⁴ İbrahim Hakkı Paşa (1863- 1918) Roma elçisiyken İttihat ve Terakki Fırkası tarafından Sadrazamlığa getirilmiştir. Kabinesinde Arap asıllı olduğu bilinen ve 31 Mart Olayı sırasındaki üstün gayretiyle yıldızı iyice parlayan Mahmut Şevket Paşa Harbiye Nazırı olarak bulunmaktaydı. Teşkilat-ı Mahsusa'nın ordudaki Arap subayların faaliyetleri konusundaki olumsuz raporu Sadrazam Hakkı Paşa'dan öğrenen Mahmut Şevket Paşa'nın bu durumdan büyük üzüntü duyduğunu hatıralarından Cemal Kutay nakletmektedir. Bkz. Kutay, a.g.e., s.165. İbrahim Hakkı Paşa hükümeti ve dönemin önemli olayları hakkında detaylı bilgi için bkz. Feroz Ahmad, a.g.e., s.92 ve Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908- 1918)**, cilt: IX, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999, ss.132- 148.

⁶⁵ Bu yönde bir karşı çıkış için bkz. Karal, a.g.e, s. 131- 132. Karal burada Halil Ganem'in Fransız Le Temps gazetesinde çıkan yazısını örnek olarak vermiştir. Lübnanlı bir Marunî olan Ganem, Jön Türklerin içinde yer aldı. 1878 Meclis-i Mebusanı'nda Beyrut mebusu olarak yer aldı. Hükümete muhalif tavrı ile tanınan Ganem, meclisin dağılmasının ardından Paris'e gitti, hayatının geri kalanını burada gazeteci ve yazar olarak geçirdi; Bkz. Albert Hourani, **Çağdaş Arap Düşüncesi**, İnsan Yayınları, İstanbul, 2000, s.273; Ayrıca bkz. Ernest Edmonson Ramsaur, **Jöntürkler 1908 İhtilalinin Doğuşu**, Pınar Yayınları, İstanbul, 2004, s. 41- 43; Ganem için ayrıca bkz. Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, TTK, Ankara, 2004, s. 195.

Türkleştirme siyaseti uyguladığını söyledikleri İttihat ve Terakki yönetimini suçluyorlardı.⁶⁶ İktidarın Türkleştirme siyasetine karşıtlık noktasında birleşen El Ahd subayları, “*Arapça konuşan halka merkezi hükümette daha büyük bir iktidar payı verilmesini, değilse merkezilikten uzaklaşarak, kendilerine yerel düzeyde daha büyük özerklik tanınmasını istiyorlardı*”.⁶⁷

El Ahd Cemiyeti Arap dünyasında federalist isteklerle ortaya çıkan bir cemiyet olması nedeniyle dönemin önemli örgütleri arasında yerini almıştır.⁶⁸ Cemiyetin her üyesinin federalizm anlamında tam bir görüş birliği içinde olduğunu, bu yüzden de Ahd’in bir homojen örgüt olduğunu söylemek iddialı bir çıkış olacaktır. Elbette ki örgüt içinde, Osmanlı Devleti’nden ayrılmayı ve bağımsız Arap devleti kurmayı isteyen üyeler de vardır; ancak bunlar geri kalan bütünün içinde azınlığı temsil etmektedirler.⁶⁹ Cemiyet içinde genel istek, tıpkı devamını teşkil ettiği Kahtaniye Cemiyeti’nde olduğu gibi Avusturya- Macaristan tarzı, Türk-Arap İmparatorluğu şeklinde bir yapılanmaya gitmekti.⁷⁰ Türk Arap Devleti hakkında dönemin önemli düşünce adamlarından olup, Türk Milliyetçiliği’nin babası sayılan Ziya Gökalp’in de, Dünya Savaşı öncesinde bu tip bir oluşumu önerdiğini belirtmemiz gerekir.⁷¹ Ziya Gökalp’in yanı sıra bir diğer önemli şahsiyet olan Halide

⁶⁶ Arap milliyetçiliğinin gelişim sürecini inceleyen yayınların pek çoğunda Türkleştirme siyaseti İttihat ve Terakki yönetimi ile özdeşleştirilmiş, imparatorluk idaresinin merkezileştirilmesi ile paralel yürütülen bir proje olarak lanse edilmiştir. Bu duruma aykırı bir duruş sergileyen Mahmoud Haddad, Türkleştirme ve merkezileştirme siyasetinin başlangıcını II. Abdülhamid dönemine götürmüştü; İttihat ve Terakki iktidarını ise bu siyaseti daha sert bir şekilde uygulayan bir yönetim olarak göstermiştir. Haddad bu tezine dayanak olarak da II. Abdülhamid döneminde Suriye’de uygulanmaya başlanan şu gibi uygulamaları göstermektedir: Türkçenin lokal devlet okullarında öğretim dili haline getirilmesi, yerel yönetimin çeşitli kademeleri arasındaki yazışmalarda Türkçenin kullanılması kararı, yerel yönetimini üst kademelerine Arapların yerine Türklerin getirilmesi, ortaöğretim kademesinde Arapça derslerinin imparatorluğun Arap olmayan vilayetlerinden gelen Türk öğretmenler tarafından verilmesi kararı. Bkz. Mahmoud Haddad, “The Rise of Arab Nationalism Reconsidered”, **International Journal of Middle East Studies**, vol.26, no.2, 1994, s. 203.

⁶⁷ David Fromkin, **Barışa Son Veren Barış**, Sabah Kitaplığı, s. 89- 90.

⁶⁸ Zekeriya Kurşun, a.g.e., s.124.

⁶⁹ Tauber, a.g.e., s.221.

⁷⁰ Osmanlı Devleti’nin kurtulabilmesi için Avusturya- Macaristan İmparatorluğu tarzı bir yapılanmaya gitmesi gerektiği konusu sadece Kahtaniye ya da Ahd Cemiyetleri için değil, aynı zamanda dönemin bazı Osmanlı aydınları tarafından da savunulmuştur. Bu konuda Türk şair ve yazarı Cenap Şahabettin’in (1870- 1934) fikirlerini kendi ağzından şu cümlelerle dönemin önemli Arap gazetecilerinden Muhammed Kürd Ali hatıralarında aktarmaktadır: “ Şu anda devlet idaresini elinde bulunduranları nasıl niteleyeyim bilemiyorum. Adeta devlete son darbeyi vurmak üzere tutulmuş kiralık katil gibiler. (...) Türk milliyetçiliği propagandası yapan bu kişiler memleketin nüfusunun yarısını teşkil eden Arapların oldukları gibi davranmalarına izin vermiyorlar. Arkadaşım! Bu memleket ancak Avusturya Macaristan İmparatorluğu gibi ayakta kalabilir.” Şahabettin bu sözleri Dördüncü Ordu Komutanı Cemal Paşa’nın daveti üzerine geldikleri Suriye’de söylemiştir. (1918) Bkz. Muhammed Kürd Ali, a.g.e, s. 170- 171. 1918 her ne kadar geç bir tarih olsa da, Avusturya Macaristan tarzı yönetimin Türk aydınları arasında da zaman içinde kabul gördüğünü görmemiz açısından Şahabettin’in sözleri önem taşımaktadır.

⁷¹ Uriel Heyd’e göre, Gökalp 1918 yılında Türk Anadolu ve Arabistan’dan oluşan iki egemen devlet arasında federasyon kurulmasına ilişkin bir öneride bulunmuştur. Gökalp’in bu önerisinde iki bölgenin coğrafi

Edip'in de gerek İslam'ın geleceği, gerekse Müslüman toplumların birliği adına bir Türk Arap Devleti projesinin denenmesi gerektiği yönünde fikirleri dile getirdiğini bilmekteyiz.⁷² Ahd üyesi subaylar da bu tip bir federasyon kurulması halinde devletin mevcut halinden çok daha kuvvetli olacağını iddia ediyorlardı.⁷³ Ahd'in planına göre, kurulacak olan Türk- Arap federasyonunda yeni devlet eyaletlere bölünecek ve her eyaletin bir meclisi olacaktı. Ayrıca her eyaletin temsilcilerinin belirli aralıklarla toplanacakları büyük federasyon meclisi ise başkent olarak kabul edilen İstanbul'da toplanacaktı. Yeni devletin işleyişi bu meclisten idare olunacaktı. Ayrıca resmi dil Türkçe olacak, her bölge ise istediği dili konuşabilecekti.⁷⁴ Cemiyetin lideri konumundaki Aziz Ali el- Mısri'nin öncülüğünde ortaya çıkarılan bu plan ile cemiyetin özerklik yanlısı siyaseti şekillenmiş oluyordu.⁷⁵ Âdem-i Merkeziyet tipi yönetime olan inanç 1908- 1914 döneminde kurulan cemiyetlerde ve dönemin önde gelen Arap siyasetçilerinde sıkça görülmekteydi.⁷⁶ İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde yaygın kanaate göre ise bütün Arap âdem-i merkezîyetçileri birer vatan hainiydi.⁷⁷ Arap vilayetlerinde daha fazla Arap görevliye yer verilmesi⁷⁸, Arapça eğitim hakkı tanınması gibi reform talepleri âdem-i merkezîyet sistemi içinde ortaya

konumlarının önemi olduğu kadar, temelde Gökalp'ın savunduğu Türkçü fikirlerin, "Hars" temelinde aynı zamanda İslamiyet'i de içine önemli bir unsur olarak aldığı belirtmeliyiz; Bkz. Uriel Heyd, **Türk Ulusçuluğunun Temelleri**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s.133; Ayrıca bkz. Ziya Gökalp, **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak**, Kum Saati Yayınları, İstanbul, 2004.

⁷² Zeine Zeine, **Türk Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu**, Gelenek Yayıncılık, İstanbul, 2003, s.86; Jacob Landau, Ömer Seyfettin'in *Yarınki Turan Devleti* adlı eserinde, Türk Arap işbirliğine dayanan ve Anadolu'dan Türkistan'a uzanan bir Turan umudundan bahsetmektedir; Bkz. Jacob Landau, **Pantürkizm**, Sarmal Yayınları, İstanbul, 1999, s. 51.

⁷³ Umar, a.g.e., s.127.

⁷⁴ Tauber, a.g.e., s.221.

⁷⁵ Derviş Kılınçkaya, a.g.e., s. 80; Bu görüşe karşıt olarak Albert Hourani'nin Ahd üyeleri hakkındaki yorumunu belirtmemizde fayda vardır. Hourani'ye göre, cemiyetin gerçek amacı tümenden bağımsızlıktı. Maneviyatları tamamen anti- Türk olan bu kişiler, Türklerden "onlar bizim kötü talihimizdir" şeklinde bahsetmektedirler. Bkz. Hourani, a.g.e., s.290- 291.

⁷⁶ 1908 sonrası Arapların yarı özerklik istemleri hakkında dönemin gizli istihbarat servislerinden biri olan Teşkilat-ı Mahsusa bünyesinde önemli bir yere sahip olan Eşref Kuşçubaşı'nın hatıralarındaki ifadeleri dikkate alınmaya değerdir. Kuşçubaşı Arapların II. Meşrutiyet sonrasındaki hareket noktalarını Arnavutlar gibi ayrı bir devlet kurmak değil, aksine İttihad-ı Anasır çerçevesinde yarı özerk bir konuma ulaşmak olarak açıklamaktadır. Ayrıntılar için bkz. Philip H. Stoddard, **Teşkilat-ı Mahsusa**, Arma Yayınları, İstanbul, 2003, s. 129.

⁷⁷ A.g.e., s.12; Antonius, a.g.e., s. 113; Şükrü Hanioglu'na göre, Türk milliyetçiliği ve Osmanlıcılık fikirlerinin etkisi altında olan Jön Türk gruplarına mensup kişiler, 1908 öncesinde dahi, Arap cemiyetlerini, birer ayrılıkçı örgüt olarak algılamışlardır. Bkz. M. Şükrü Hanioglu, "The Young Turks and the Arabs Before the Revolution of 1908", ed. Rashid Khalidi, **The Origins of Arab Nationalism**, Columbia University Press, New York, 1991, içinde, s. 31.

⁷⁸ İmparatorluğun Arap nüfusunun yoğun olarak yaşadığı bölgelerde daha fazla Arap görevliye yer verilmesi söz konusu dönemde Arap siyasetçiler tarafından sıkça dile getirilen reform isteklerinin başlıca maddelerinden birisi olmuştur. Bu konuda Ahd cemiyeti de aynı yönde hareket etmektedir. Cemiyet daha fazla Arap askerin kendi topraklarında görevlendirilmesi konusunda ısrarcı olmuş; hatta bu konu Meclis-i Mebusan'da Şükrü el- Aseli tarafından dile getirilmiştir. Bkz. Aliye Divan-ı Harbi Örfisi, s.30.

konan istekler olmuştur.⁷⁹ Bu sebepten ötürü 1908- 1914 döneminde Arap siyasetçileri merkezileştirme politikasını savunan İttihat ve Terakki Fırkası'na karşı durmuşlardır. Bu kişiler, Mutedil Hürriyetperveran Fırkası⁸⁰ gibi, âdem-i merkezîyet fikrini Osmanlı Devleti için ideal model olarak gören, Prens Sabahattin Bey'in çizgisini takip eden Ahrar Fırkası (1908- 1910)⁸¹ gibi ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası (1911- 1913) gibi fırkaları desteklemişlerdir.⁸² Dönemin önemli Arap siyaset adamlarından Abdülhamit Zöhravi ve Şükrü Aseli gibi isimler Hürriyet ve İtilaf Fırkası içinde üst düzey görevlerde bulunmuşlardır.⁸³

Ahd Cemiyeti'nin programında yer alan bazı önemli maddeleri şöyle sıralayabiliriz:

1. El- Ahd, İstanbul'da kurulan gizli bir cemiyettir. Avusturya- Macaristan örneğinde olduğu gibi bir federasyon bağlamında Arapların iç bağımsızlığını sağlamak amacındadır.
2. Ahd Cemiyeti tüm üyeleri ile Osmanlı hanedanının elinde bulunan Hilafet Makamı'na bağlıdır.

⁷⁹ Tufan Buzpınar, "Arap Milliyetçiliğinin Osmanlı Devleti'nde Gelişim Süreci", **Osmanlı Ansiklopedisi**, cilt: II, s. 175.

⁸⁰ Celal Bayar hatıralarında Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile birleşen fırkalar arasında Arap üyeleri ile dikkati çeken Mutedil Hürriyetperveran Fırkası'ndan söz etmektedir. Bkz. Bayar, a.g.e., cilt:2, s. 82; Mutedil Hürriyetperveran Fırkası'nda Arap üyeleinin yanı sıra Arnavut üyelerin çokluğu da dikkat çekmekteydi; Bkz. Bilgin Çelik, **İttihatçılar ve Arnavutlar, II. Meşrutîyet Döneminde Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavutluk Sorunu**, Buke Kitapları, İstanbul, 2004, s.132; Bu konuya bir makalesinde değinen Kurtuluş Kayalı, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kuruluşu aşamasında rol almış iki siyasal partiden birisi olarak Mutedil Hürriyetperveran Fırkası'nı işaret etmektedir. Bkz. Kurtuluş Kayalı, "Hürriyet ve İtilaf", **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, cilt:5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1437; İlimli liberaller olarak günümüz diline çevirebileceğimiz Mutedil Hürriyetperveran Fırkası, Kasım 1909 tarihinde kurulmuştur. Fırkanın kurucuları arasında Şefik el- Müeyyed Bey, Halep mebusu Nafi Bey, Kerbela mebusu Mehdi Bey ve Zor mebusu Hızır Bey gibi isimler yer almaktadır. Fırkanın 1911 yılı yönetim kurulunda ise bir diğer önemli Arap siyasetçisi, Şükrü el-Aseli Bey'in görev aldığını görmekteyiz; Bkz. Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler, İkinci Meşrutîyet Dönemi**, cilt:1, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1984, s. 208.

⁸¹ Arap mebusların Ahrar Fırkası'na olan destekleri hakkında bkz. Ali Birinci, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1990, s. 37; Ahrar Fırkası bünyesinde Arap ve Arnavut milliyetçilerini barındırması nedeniyle Türk Milliyetçiliği dışındaki milliyetçiliklere açık bir fırka görünümü arz etmektedir. Bkz. Çelik, a.g.e., s.127.

⁸² Niyazi Berkes, Osmanlı Birliği'nden ayrılma niyetinde olan etnik unsurların temsilcilerinin parti veya cemiyet olarak açıkça kurumsal kimlik kazanmaktan ziyade ya Ahrar Fırkası ya da Hürriyet ve İtilaf Fırkası içinde yer aldıklarını belirtmektedir. İkinci bir örgütlenme tarzı olarak da Arap milliyetçi cemiyetlerinin kültür cemiyeti görünüşü altında kurulmalarını göstermektedir. Bkz. Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, YKY, İstanbul, 2002, ss. 406- 407.

⁸³ Birinci, a.g.e., s. 48- 49; Abdülhamit Zöhravi Hürriyet ve İtilaf Fırkası kurucularındandır. Şükrü el Aseli ise fırkanın ilk yöneticilerindendir. Bkz. Tarık Zafer Tunaya, a.g.e., cilt:1, s. 263 ve 264; Celal Bayar anılarında Hürriyet ve İtilaf Fırkası içinde yer alan Zöhravi ve Aseli gibi isimlerin partiyi sadece amaçlarına ulaşmak için bir basamak olarak kullandıklarını belirterek; bu kişilerin devlete ve Türkiye'ye bağlılıklarının kalmadığını ifade etmektedir. Bkz. Bayar, a.g.e., cilt:2, s. 90.

3. Ahd Cemiyeti'nin en önemli amaçlarından birisi Batılı saldırganlara karşı İstanbul'u korumaktır. Cemiyet, İstanbul'u Doğu'nun başkenti olarak kabul etmekte ve İstanbul kaybedildiği takdirde Doğu'nun yaşayamayacağına inanmaktadır.
4. 600 yıldır Batı'nın saldırılarına karşı Doğu'yu koruyan ve Doğu'nun liderliğini yapan Türklerden sonra sıra bugün Araplara gelmiştir. Bundan böyle Araplar da Doğu'nun savunmasında sorumluluk üstlenmeli; yardımcı kuvvet olarak hazır duruma gelmelidirler.
5. Cemiyet üyeleri sicili temiz, dürüst ve ahlaklı kimseler olmalı ve cemiyetin gelişmesi için en iyi çabayı gösterecek karakterde olmalıdırlar. Ahd üyeleri bir cemiyetin ancak bu şekilde büyüyebileceğine inanmaktadır.⁸⁴

Araplar arasında büyük tepkilere yol açan ve iktidarın gözlerindeki itibarını bir anda yok ettiği Aziz Ali el- Mısri'nin tutuklanması olayı, Ahd Cemiyeti için bir dönüm noktası olmuştur. 1913 sonlarında kurulan Ahd, Aziz Ali el- Mısri'nin üzerine zimmetli olan ordunun parasını şahsi çıkarları adına kullandığı iddiasıyla 9 Şubat 1914'te İstanbul'da Tokatlıyan Oteli'nde yakalanması sonrası lidersiz kalmıştır. Bu aşamadan sonra cemiyet, çoğunluğu oluşturan, Nuri el- Said, Taha el- Haşimi, Muhammed İsmail el- Tebbah ve Cemil el- Medfii gibi önde gelen Iraklıların Irak kolunu kurlmaları ile bölünmüş oldu. Cemiyet içinde geriye kalanlar da Suriye kolunu oluşturdular.⁸⁵

Cemiyetin Irak kolu "El Cemiye El- Thawriyye" (Arap Devrimci Cemiyeti) adı altında yeni bir oluşuma giderek⁸⁶, faaliyetlerine devam etme kararı aldı. Bu cemiyet Osmanlı Devleti'ne karşı bir isyan düzenlenmesi için kamuoyu oluşturma çalışmalarında bulunmuş ve Arap ayaklanmalarında aktif olarak rol almıştır.⁸⁷ Cemiyet 1916 Büyük İsyanı öncesinde halka dağıttığı beyannamelerde Türk

⁸⁴ Tauber, a.g.e., s.221–222; Umar, a.g.e., s.126; Kılınçkaya, a.g.e., s.78- 79; Mahmoud Haddad, "The Rise of Arab Nationalism Reconsidered", *International Journal of Middle East Studies*, vol.26, no.2, 1994, s. 215.

⁸⁵ Kurşun, a.g.e., s.126, Derviş Kılınçkaya, a.g.e., s.78.

⁸⁶ Kürkçüoğlu, a.g.e., s. 22.

⁸⁷ Kurşun, a.g.e., s.126.

düşmanlığını açıkça ortaya koymakta; Arapları zalim Türklere karşı isyana davet etmektedir. Beyannamelerden örnek olarak şunları verebiliriz:⁸⁸

“Ey damarlarında hamiyet ve gençlik kanı dönenler, biz her vilayette birbiri ardınca üç vali öldürsek memleketlerimize tayin edilecek valiler artık her arzumuzu kabul ederler”

(...)

“Ey ahali kuvvetli çeteler teşkil ediniz. Zalim Türkiye Devleti'nin adamlarından memleketinizde kimi bulursanız öldürünüz.”

(...)

“Yüzyıldan beridir Türkiye hiç harp ilan etmemiştir. Hep müdafaada olmasına rağmen, devamlı silah satın almıştır. Bu hazırlık Türk olmayan İslamları yok etmek içindir.”

(...)

“Ey Araplar kalkınız; Ey Kahtaniler kılıçlarınızı kınından çıkarınız. Şahsınıza, cinsinize, lisanınıza düşmanlık gösterenleri ve sizi tahkir edenleri memleketlerinizden temizleyiniz. Ey Müslüman Araplar, eğer bu zalim hükümeti hükümet-i İslamiye zannediyorsanız çok aldaniyorsunuz. Cenab-ı Hak Kuran-ı Kerim'de “Velfakirun hem ezzalimun” diyor. Öyle ise her zalim hükümet İslam'a düşmandır.”

El- Ahd Cemiyeti, Aziz Ali'nin tutuklanmasından kısa süre önce kendisinden yaklaşık bir yıl önce Kahire'de, Suriyeli ve Lübnanlı ileri gelen isimler tarafından kurulan “ Hizb'ul- La Merkeziyeti'l- İdariyeti'l Osmanî” (Osmanlı İdaresi Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti) ile bir nüfuz çatışması yaşamıştır. Kendisinin aksine 1908 sonrası süreçte kurulan birkaç resmi cemiyetten birisi olan La Merkeziye, Ahd Cemiyeti'nin kendi saflarına katılmasını beklemekteydi. Ancak aynı şekilde Ahdçılar

⁸⁸ Aliye Divan-ı Harbi Örfisi, s. 36–38.

da La Merkeziye'nin kendilerine ilhak olacağına inanmaktaydılar. Doğal olarak bunların hiç birisi gerçekleşmedi; ancak uzunca bir süre iki taraf arasında bu konuda bir ihtilaf yaşanmıştır.⁸⁹ İki taraf arasında yaşanan bu soğuk savaş sonrası Ahd ile gerek La Merkeziye'nin gerekse El- Fatat'ın ilişkilerinin iyileştiğini ve aralarında işbirliği kurulduğunu öğreniyoruz. Bu konuda Divan-ı Harb'e ifade veren Davud Berakat aynen şu sözleri sarf etmiştir: “*El- La Merkeziye ile El Ahd bundan sonra birdir.*”⁹⁰

Aziz Ali el- Mısri, aldığı idam cezasının kaldırılması, ayrılıkçı hareketlere katılmaması koşulu ile hapisshaneden çıkarılmasının ardından, daha önce kararlaştırıldığı üzere Mısır'a gitti. Arap milliyetçi hareketine olan katkılarına burada da devam eden Mısri, Kahire'de Hakkı el- Azim ve Gordon Koleji'nde Arapça öğretmeni olan Fuad el- Hatip ile bir araya gelerek, Ahd'in devamı niteliğinde “Cemiyet'üs Suriyet'ül Arabiyye” (Suriye Devrimci Cemiyeti) cemiyetini kurdu. Bu cemiyete bu dönemde Mısır'da firari durumda bulunan Arap subaylar da katıldı.⁹¹ Cemiyete son olarak Arap milliyetçiliğinin önemli isimlerinden olan İzzet el- Cüнди de katıldı. Cemiyetin reisliğini ise Şefik el- Müeyyed yapmıştır.⁹² 1908 sonrası süreçte Arap milliyetçiliğinin önemli şahsiyetlerinden olan Müeyyed, 22 Teşrin-i sani 1326'da (1910) Meclis-i Mebusan'da Şam mebusu olarak bulunduğu dönemde yaptığı bir konuşmada şunları söylemiştir: “ (*...*) *Biz bir vatan-ı Osmanî'de yaşayan her ferde, herhangi milletten olursa olsun her ferde Osmanlı nazarı ile bakacağız ve hiçbirisine başka bir nazarla bakmayacağız. Ben Osmanlıyım diyen adamdan başka bir şey aramaya hakkımız yoktur; fakat evamir ve kavanin-i Hükümete muhalif hareket edecek olursa, cezasını vermekten çekinmeyeceğiz. Ben burada Müslim ve gayrimüslim mebus sıfatıyla değil, bir Osmanlı mebusu sıfatıyla söylüyorum.*”⁹³ 1910'da mecliste bu ifadeleri kullanacak kadar Osmanlıcı bir duruş sergileyen Şefik el- Müeyyed'in daha sonraki faaliyetlerini göz önüne aldığımızda samimiyetine inanmak hayli zordur.

⁸⁹ Bu konuda ayrıntıları Abdülğani el- Arisi'nin Divan-ı Harb'e verdiği ifadedden öğrenmekteyiz; Bkz. Aliye Divan-ı Harbi Örfisi, s.31; Umar, a.g.e., s.128.

⁹⁰ Aliye Divan-ı Harbi Örfisi, s.32.

⁹¹ Umar, a.g.e., s.135; Aliye Divan-ı Harbi Örfisi, s.32.

⁹² Cemal Kutay, a.g.e, s.165.

⁹³ MMZC, cilt:1, devre:1, içtima senesi:3, TBMM Basımevi, 1986, s. 333.

Cemiyet, devamı niteliğinde olduğu Kahtaniyye ve Ahd geleneğine aykırı bir biçimde açık olarak faaliyet göstermekteydi. Ayakta kaldığı müddetçe dağıtılan bütün bildirimlerde cemiyetin resmi mührü bulunmaktadır.⁹⁴ Cemiyetin en önemli faaliyet tarzı yayımladığı bildirimler olmuştur. Cemiyet dağıttığı bildirimlerle Arap halkını Türklere karşı mücadele etmeye çağırmış, onları bir şekilde ayaklanmaya teşvik etmeye çalışmıştır.⁹⁵ Kendisine nihai amaç olarak Arapların Osmanlı İmparatorluğu toprakları içinde âdem-i merkeziyet esasına dayalı olarak yaşamalarını değil, aksine imparatorluktan ayrılarak, tam bağımsızlığa kavuşturulmalarını seçen Suriye Devrimci Cemiyeti⁹⁶, bildirimler yoluyla propaganda faaliyetlerini sürdürmüştür. Söz konusu bildirimlerin büyük çoğunluğu Hakkı el- Azim tarafından kaleme alınmış olup, Fransız posta teşkilatı vasıtasıyla Beyrut'ta bulunan Mahmut el- Mahmasani'ye gönderilmekteydi. Mahmasani de bu bildirimleri imparatorluğun belirli bölgelerine gönderilmekteydi.⁹⁷ Bildirimlerin ulaştığı bölgeler arasında Kudüs, Lazkiye, Trablusşam ve Beyrut gibi milliyetçi hareketin 1914 sonu itibarıyla hız kazandığı önemli şehirler yer almaktaydı. Her ne kadar bu bildirimlerin tamamının olmasa bile önemli bir bölümünün dağıtımından haberdar olan İstanbul'un, kendi posta teşkilatı ile bunların dağıtımını engelleme çabaları olumlu sonuç vermemiştir.⁹⁸ Bununla da yetinmeyen Osmanlı Devleti merkezi idaresi cemiyetin kurulduğu Kahire'deki birimine bir mesaj yollayarak, bildirimlerden haberdar olduklarını belirtmiş ve buna karşılık gerekli önlemlerin alınması talimatını vermiştir. Ancak Kahire'deki temsilcilik bu talimata uymadığı gibi, birimde görevli bir çalışanı kanalıyla cemiyet üyesi Hakkı el- Azim'e bu mesajı ileterek, ellerinde kalan bütün bildirimleri yok etmelerini tavsiye etmiştir.⁹⁹ Merkezi hükümetin bildirimlerin dağıtımından kolaylıkla haberdar olacağını bilen cemiyet üyeleri de hazırladıkları bildirimleri bölgede yoğun bir biçimde faaliyet içinde olan Fransız posta teşkilatı vasıtasıyla gerekli yerlere ulaştırma metodunu kullanmışlardır. *“İmparatorluğun Asya topraklarında bulunan yabancı postaneler sayesinde liberaller ile Türk karşıtları haberleşebiliyorlardı. Mektuplar merkezin*

⁹⁴ Aliye Divan-ı Harbi Örfisi, s.33.

⁹⁵ Tauber, a.g.e., s.237.

⁹⁶ Umar, s.137; Aliye Divan-ı Harbi Örfisi, s.40.

⁹⁷ Tauber, a.g.e., s.238.

⁹⁸ Umar, a.g.e., s.136.

⁹⁹ Tauber, a.g.e., s.239.

denetiminden uzakta, genellikle güven içinde oluyordu.”¹⁰⁰ Direkt olarak Arap topraklarının imparatorluk sınırlarından çıkararak, bağımsızlığına kavuşmasını savunması nedeniyle ihtilalci cemiyetler içinde en sert yapılardan birisi olan Suriye Devrimci Cemiyeti’nin beyannameleri çölün en tenha köşelerine kadar yayılmış durumdaydı.¹⁰¹ Aynı zamanda cemiyet üyesi gençler hem ihtilalci fikirlerini yaymak hem de daha geniş kitlelere ulaşip, taraftar toplamak amacıyla yetiştiriliyorlardı.¹⁰² Bu gençler cemiyetin Araplar arasında yaygın olarak tanınmasında önemli rol oynamışlardır.

Suriye Devrimci Cemiyeti’nin ilk başlarda yayımlayıp, dağıttığı bildirilerden bir tanesi Arap milliyetçi hareketinin bu dönemde temel olarak Türk düşmanlığı tezi üzerine inşa edildiğini ortaya koymaktadır. “*Kahtanoğlu Araplara*” şeklinde bir hitap cümlesi ile başlayan bildiri daha ilk başta, Kahtanoğlu kelimesini kullanarak Arapların tarihinde ataları olarak kabul ettikleri Ben-i Kahtan’a atıfta bulunmaktadır. Bu bildiriye, Araplara uyku halinden çıkmaları ve bağımsızlıkları için mücadele vermeleri salık verilmektedir. Arapların bu mücadeleye bir an evvel başlamamaları halinde, “*Dar-üs selam namıyla maruf Bağdat’ta müterakki hükümet-i Arabiye’nin vücudunu kaldıran Cengiz ve Hülagü sülalesine ve Halep’te seksen bin Arap kafasından kule bina ettiren Timurlenk çocuklarına köle olacakları*”¹⁰³ söylenmektedir. Cemiyet, bildiriden de anlaşıldığı üzere sadece Osmanlı karşıtlığı değil, tarihsel anlamda bir Türk karşıtlığı üzerine bir milliyetçi/ ayrılıkçı siyaset gütmektedir.

Cemiyetin anti- Türk yaklaşımı hususunda Hakkı el- Azim’in, Mahmut Mahmasani’ye gönderdiği mektupta kullanılan ifadeler birer kanıt niteliği taşımaktadır. Azim mektubunda Aziz Ali el- Mısri’nin İngiltere’nin yardımıyla hapisneden çıkartıldığını belirttikten sonra Aziz Ali’nin yaşadığı bu yargılama ve

¹⁰⁰ Zeine, a.g.e., s.57- 58, 13 numaralı dipnot; Osmanlı İmparatorluğu’nda yabancı posta teşkilatlarının varlığı bu dönemde yeni bir olgu değildir. Sultan II. Abdülhamit de hatıralarında bu yabancı posta teşkilatlarından ve olumsuz faaliyetlere aracılık etmelerinden şikâyet ederek, şöyle demektedir: “*Şevketli seleflerim, Fransızlara hususi veya resmi mektup ve telgraflarını, kendi posta memurlarıyla gönderme müsaadesini vermişler. Bu müsaade zamanla yabancı postanelerin kurulmasına kadar gelmiş ve sonunda postaneler başımıza kalmıştır. Biz bu yoldan her sene külliyetli para kaybetmekteyiz, ayrıca devletin hassasiyeti de rencide olmaktadır*”. Bkz. Sultan Abdülhamit, **Siyasi Hatıratım**, Dergah Yayınları, İstanbul, 1992, s. 83.

¹⁰¹ Kutay, a.g.e., s. 170.

¹⁰² Cemal Kutay burada cemiyet tarafından yetiştirilen gençlerin daha sonra söz konusu görevlerini yerine getirmeleri amacıyla çeşitli bölgelere gönderildiklerini ifade etmektedir. Buna göre cemiyet üyesi gençler derviş kıyafeti içinde fikirlerini bütün Arabistan’da yaymışlardır. Bkz. Kutay, a.g.e., s.163.

¹⁰³ Aliye Divan-ı Harbi Örfisi, s.37.

hapis dönemini Arapları isyana teşvik etmek amacıyla kullanmayı Mahmasani'ye teklif etmektedir. Buna göre cemiyet propagandalarında Aziz Ali el- Mısıri'nin sadece Arap olmasından ve Arapların mutluluğu için çalışmasından dolayı İttihat ve Terakki tarafından hapse atıldığını, idama mahkûm edildiğini yayacaktı. Böylece Araplar arasında Türk düşmanlığı ilerletmiş olacaktı. Cemiyetin Aziz Ali hakkında şu gibi ifadeleri olmuştur:

*“ Her Osmanlı'nın şu devlete yapabileceği hizmet için hiçbir zamanda Aziz Ali'nin yaptığı hizmetlerden ziyade olamazdı. Binaenaleyh Türklerin insaf ve nezaketsizce hareket edip Enver'i zabitlik rütbesinden Harbiye Nezareti'ne mevkiini terfi ettiler. Ve Mısır'ın çocuğu Aziz Ali'ye buğz ve hased gösterdiler. (...) Ve o kahramanı idama mahkûm ettiler.”*¹⁰⁴

Suriye Devrimci Cemiyeti'nin yayımladığı beyannameler arasında en önemlilerinden biri Haziran 1914 tarihli bildiridir. Beyrut'ta dağıtılan bildiri aynı zamanda öğrenci kesiminin desteğini sağlamak amacıyla Suriye Protestan Koleji-günümüzde Beyrut Amerikan Üniversitesi- ile Cizvit Okulu- günümüzde Saint Joseph Üniversitesi-¹⁰⁵ içinde de dağıtıldı. Özetle İttihat Terakki yönetiminin sert bir biçimde eleştirildiği bildiride imparatorluğun her geçen gün çökmekte olduğu belirtiliyordu. İttihat ve Terakki iktidarı hem bu kötü gidişten sorumlu tutuluyor, hem de asıl önemlisi 1913 Paris Arap Kongresi'nde Araplara verdiği reform sözlerini yerine getirmeyerek, onları aldatmakla suçlanıyordu. Bu arada Araplara kendi başlarını kurtarmaları tavsiye ediliyordu. Bu bağlamda Araplara imparatorluk dâhilindeki diğer ulusların yaptığı gibi- Balkanlar örneği- özgürlüklerini kazanmak için savaşmaları gerektiği anlatılıyordu. Bildiride artık Arapların hiçbir şekilde Türklerin reform yapabileceklerine inanmadıklarının da altı çiziliyordu.¹⁰⁶

¹⁰⁴ A.g.e., s.34; Tauber, a.g.e., s.237.

¹⁰⁵ Burada söz konusu edilen her iki okul Arap dünyasına 1860 sonrası giriş yapan Batı tarzı eğitim veren kurumların en önemlileridir. Bugün Beyrut Amerikan Üniversitesi olarak bilinen Suriye Protestan Koleji 1866'da, günümüzde Saint Joseph Üniversitesi olarak bilinen Fransız Cizvit (Jesuits) Okulu da 1875 yılında kurulmuştur. Her iki okul da Beyrut'ta kurulmuştur. Batılı fikirlerin Arap dünyasına yayılmasında, bilhassa Arap milliyetçiliğinin oluşumu aşamasında her iki kurum verdikleri eğitim ile önemli rol oynamışlardır. Batılı eğitim kurumlarının Arap milliyetçi düşüncesinin gelişim sürecine olan katkıları konusunda farklı bir bakış açısı için bkz. Zeine, a.g.e., s. 47. Zeine burada Arap milliyetçiliğinin oluşumunda yabancı okulların katkısının sanıldığı kadar büyük olmadığını, konunun sürekli olarak abartıldığını belirtmektedir; Bkz. Hamid İnayet, **Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri**, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1997, s.31.

¹⁰⁶ Tauber, a.g.e., s.240.

Suriye Devrimci Cemiyeti'nin yayımladığı bildirimlerden bir tanesinde ise cemiyetin Türk karşıtı tarzı açık bir şekilde ortaya konmaktadır: “ *Hangi Arap yüz binlerce Arap öldürdükten sonra Türklerin Fransızlara teslim ettikleri Tunus ve Cezayir'deki Arap kardeşlerini hatırlar da müteessir olmaz ve sabahleyin bir Türk ile karşılaştığı güne lanet etmez. Hangi Arap Trablus'un nasıl satıldığını anlar ve sahralarında kurbanlarının haberlerini okur ve bunun simsarlarının Selanik'teki Genç Türkler olduğunu öğrenir de yüreği parçalanmaz.*”¹⁰⁷

1914 yılının Haziran ayı sonlarında bir başka bildiri cemiyet tarafından Şam'da dağıtıldı. Şam valisinin tedbir alınması yönünde posta müdürüne olan yoğun baskısına rağmen dört yüz civarında nüsha dağıtılmıştır. Aynı bildiri ağustos ayında Beyrut'ta dağıtılmıştır. Bildiride her zamanki gibi imparatorluğun içinde bulunduğu kriz ortamından, arka arkaya alınan yenilgilerden ve yaşanan toprak kayıplarından İttihat ve Terakki yönetimini sorumlu tutuyordu. Bildirinin orijinal olan tarafı ise bu dönemde pek de rastlanmayan bir biçimde Arapların eğitim sorunlarına da değiniyor olmasıdır. Buna göre eğitim için herkes gibi Araplardan da toplanan vergilerin sayesinde Türk, Ermeni ve Yahudi çocuklarının Avrupa'ya eğitime gönderildikleri; Arap gençlerinin ise hiçbir şekilde bundan faydalanamadıkları ortaya konulmaktaydı. Cemiyete göre bunun tek nedeni gençlerin Arap olmalarıydı. Dağıtılan bildiride aynı zamanda Türklerin baskı rejiminden kurtulmak amacıyla bütün Araplar cemiyetler kurmaya, var olan cemiyetlere üye olmaya, organize bir şekilde örgütlenmeye davet ediliyordu.¹⁰⁸ Bütün bu beyannameler, bu cemiyet ve diğerlerinin çalışmaları ile dağıtılmış; bunlar aracılığıyla bölgede Türk karşıtlığı ve ayrılık fikirleri zihinlere kazınmaya başlanmıştır. Bu konuda zaman zaman basın da kullanılmış, olabildiğince geniş kitlelere ulaşılmaya çalışılmıştır. Bu durum bölgedeki devlet görevlileri tarafından önemli bir tehdit unsuru olarak algılanmıştır.¹⁰⁹

Arap milliyetçiliği hareketinin gelişim süreci içinde özellikle 1908 sonrası dönem merkezi iktidarla Arap milliyetçileri arasında reform temelli fikirlerin ortaya atıldığı dönem olarak kabul edilmektedir. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi âdem-i merkeziyet fikri ve bu fikir etrafında Araplar için uygun görülen yeni yapılanma modelleri, söz konusu dönemde en çok dile getirilen çözüm önerileri olmuştur. Genel

¹⁰⁷ Aliye Divan-ı Harbi Örfisi, s. 87.

¹⁰⁸ A.g.e., s.241.

¹⁰⁹ BOA, DH- SYS, dosya no. 86-2, sıra no. 36/1.

olarak 1916 Büyük İsyanı ile Arapların çözümleri başlamışsa da, 1916'ya giden süreçte 1914 ve sonrasında Arap milliyetçilerinin âdem-i merkeziyet fikrinden tam bağımsızlığa doğru bir dönüş yaşamaları en önemli gelişme olmuştur. Duruma İttihat ve Terakki açısından bakacak olursak, cemiyetin iktidarının özellikle 1913 sonrasında giderek bir çeşit parti diktasına yönelmesi ve çoğu yönüyle Abdülhamit rejimi kadar otokratik bir kimliğe dönüştüğüne inanılması¹¹⁰ yönetimin Araplar ile arasının iyice açılmasında önemli bir rol oynamıştır. Bu bağlamda Suriye Devrimci Cemiyeti yukarıda ifade ettiğimiz düşünsel dönüşümü en güzel ifade eden örneklerdendir. Devamı olduğu Ahd Cemiyeti temelde yarı özerk bir yapıyı savunurken, Suriye Devrimci Cemiyeti ayrılıkçı hareketin 1914'teki öncülerinden olmuştur. Cemiyet bu hareket tarzını da Türk karşıtlığı ile meşrulaştırmış ve Arap halkının önüne bu düşmanlık teziyle çıkmıştır.

Sonuç olarak şunu belirtmek gerekir ki, 1908 sonrası Arap milliyetçiliğinin gelişim sürecinde bu dönemde kurulan cemiyetler büyük rol oynamıştır. Bu cemiyetler içinde Ahd Cemiyeti kendine has yapısıyla en önemlilerinden birisi olarak tarihe geçmiştir. Ahd Cemiyeti içinde bulunan kişiler genel olarak "*İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Türk yanlısı ve merkeziyetçi eğilimleri tarafından tehdit edildiklerini hissederek, Arapça konuşan*" kişilerdi.¹¹¹ Kahtaniyye, Ahd ve Suriyet'ül Arabiye geleneği içinde Aziz Ali el-Mısri'nin de özel bir yeri vardır. Çerkez kökenli olan Mısri, köken olarak Arap olmasa bile kültürel açıdan Araptı.¹¹² Yıllarca Osmanlı askeri okullarında eğitim alan, orduya önemli hizmetler veren, son olarak da Arap milliyetçiliğinin askeri düzeyde şampiyonluğunu yapan Mısri bütün bu adı geçen cemiyetlerde ön saflarda mücadele vermiştir. Cemal Kutay, bir eserinde 1957 yılında Aziz Ali Bey ile Pera Palas'ta yaptığı görüşmeye yer verir. Mısri'yi tam bir Osmanlı olarak niteleyen Kutay'ın bu görüşmeden kitabına aktardığı sözler Mısri'nin Osmanlı sonrası topraklarında Osmanlı'nın kendilerine sağladığı adalet ve güven ortamının artık bulunamadığını ortaya koymakta; böylece Aziz Ali'nin pişmanlığını ifade etmektedir.¹¹³

¹¹⁰ Uriel Heyd, a.g.e., s.18.

¹¹¹ Fromkin, a.g.e., s.90- 91.

¹¹² Hasan Kayalı, a.g.e., s.210.

¹¹³ Kutay, a.g.e., s.169.

2.1.3. El Fetat Cemiyeti (Paris, 1911) (Genç Araplar Cemiyeti)

El Fetat Cemiyeti 1908’de II. Meşrutiyet’in ilanının ardından kurulan ilk gizli Arap cemiyetidir. Genç Arap Cemiyeti anlamına gelen Fetat Cemiyeti 14 Kasım 1909 tarihinde Paris’te bir grup Arap öğrenci tarafından kurulmuştur. Cemiyetin ismi kurulduğu tarihte “Fetat” olarak konmamıştı. Arap kimliğini daha net bir biçimde ortaya koyması amacıyla cemiyetin 1909 tarihindeki adı “*Cemiyet’ül Natikin ül-Dad*” olarak konmuştu. “*Dad harfini kullananlar cemiyeti*” anlamına gelen bu ismin seçilmesinin nedeni “dad” harfinin sadece kendi dilleri olan Arapçada kullanıldığını iddia etmeleri idi. Kuruculara göre gerçek bir Arap ancak bu harfi doğru olarak telaffuz edip etmediğiyle anlaşılabilirdi.¹¹⁴ Cemiyete koydukları bu isimle kurucular amaçlarına ulaşmışlar ve cemiyetin Arap kimliğini başarıyla dışa vurmuşlardı. Bu açıklık bir süre sonra kurucu kadroyu İttihat Terakki idaresinin dikkatini çekeceği endişesine sevk etti ve cemiyetin adı “*Genç Arap Cemiyeti*” anlamına gelen “*El Fetat*” olarak değiştirildi.¹¹⁵ Cemiyete Fetat isminin verildiği tarih 1911’dir. Bu nedenle cemiyetin asıl kuruluş tarihi pek çok kaynakta 1911 olarak belirtilmiştir. Ancak cemiyetin asıl kuruluş tarihi 14 Kasım 1909’dur.¹¹⁶

Cemiyetin kuruluşunda Ahmet Kadri ve Avni Abdülhadi adında iki Arap öğrencinin İstanbul’da yaşadıkları bir olay oldukça etkili olmuştur. Bu iki öğrenci Meşrutiyet’in ilanından bir süre sonra İstanbul sokaklarında gezinirken, bir Türk yetkilinin etrafında toplanan kalabalığa anayasayı öven bir konuşma yaptığını tanık olurlar. Türk yetkili konuşması sırasında Sultan Abdülhamid’e olan bağlılıklarından ötürü İzzet Paşa ve Ebu’l Huda’yı¹¹⁷ hainlikle suçlamış; bunun üzerine bu iki Arap öğrenci itiraz ederek konuşmacıya tepki göstermişlerdir. Çünkü adı geçen her iki kişi

¹¹⁴ Zeine, a.g.e., s.86, 27 numaralı dipnot ve Tauber, a.g.e., s.90.

¹¹⁵ Tauber, a.g.e., s.91. Cemiyetin ilk ismi İngilizce kaynaklarda “ The Society of *Dad* Speakers” olarak geçmektedir. Daha sonraki ismi olan Fetat ise “ The Society of Young Arab Nation” olarak kullanılmıştır.

¹¹⁶ Cemiyetin kuruluş tarihi üzerinde bu ayrıntı bilgiyi veren kaynaklar yalnızca Zeine ve Tauber’in yukarıda kullanılan eserleri olmuştur. Osman Umar’ın eserinde olduğu gibi bazı kaynaklarda da cemiyetin kuruluş tarihi üzerinde ihtilaflar bulunduğu söylenmektedir. İhtilaf aslında yoktur; sorun Fetat’ın daha önce başka bir adla fakat aynı kadro tarafından, aynı yerde kurulmuş olmasından kaynaklanmaktadır. Umar bu arada hâkim görüşün 1911 olduğunu belirtmeyi de ihmal etmemiştir; Bkz. Umar, a.g.e., s.128.

¹¹⁷ İzzet Paşa ve Ebu’l Huda, II. Abdülhamit döneminde devlet yönetiminde Sultan’ın daima yanında yer almış iki Arap görevlidir. İzzet Paşa, Saray ikinci kâtabi olarak görev yapmış, Huda ise görevi tam net olmamakla beraber Sultan Abdülhamit’e kişisel danışmanlık yapmıştır. İzzet Paşa ve Huda hakkında detaylı bilgi için bkz. Muhammed Kürd Ali, a.g.e., s. 288- 298 ve 316- 321.

de Arap kökenlidir ve ayrıca Sultan Abdülhamid'e bağlı onlarca Türk yetkili varken sadece bu iki Arap yetkilinin isminin verilmesi öğrencilere göre büyük bir haksızlıktı. Bu olayın ardından öğrenciler yeni yönetimin imparatorluk içinde yer alan diğer etnik unsurlar üzerinde baskıcı yönetimler izleyeceğine dair bir ortak kanaate ulaşarak, Arap halkını bu durumdan kurtarmak adına bir cemiyet kurmaya karar verirler.¹¹⁸ 1909 tarihinde Fetat'ın ilk şekli olan "Cemiyet'ül Natikin ül- Dad" cemiyetinin kuruluşu bu olaya dayanır.

Tamamen Müslüman Araplardan oluşturulan cemiyetin kurucu listesinde şu isimler yer almaktadır: Tefik Natur, Cemil Merdam, Muhammed Mahmasani, Tefik Süveydi, Avni Abdülhadi, Refik et- Temimi ve Ahmet Kadri.¹¹⁹ Bu isimler içinde en aktif çalışan kişi olan Tefik Natur¹²⁰ aynı zamanda cemiyetin başkanlığını da yapmıştır. Cemiyetin üyeleri arasında siviller çoğunluğu oluşturmaktaydı; aynı zamanda birkaç asker üye de bulunmaktaydı.¹²¹ Oldukça kapalı bir yapısı olan cemiyet¹²² gizliliğe fazlaca önem vermiş ve 1918'e kadar gizliliğini korumayı başarmıştır.¹²³ Cemiyet kendisini o kadar başarıyla gizleyebilmiştir ki, Arap ayrılıkçı hareketleri ve Arap milliyetçi cemiyetleri konusunda resmi görüşü yansıtan ve Divan-ı Harp yargılamalarındaki ifadeleri kapsayan Aliye Divan-ı Harbi Örfisi adlı önemli kaynakta Fetat ile ilgili hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Gizlilik konusunda olağanüstü hassasiyet gösteren cemiyetin üye alımı konusunda da aynı hassasiyeti gösterdiğini söylememiz gerekir. Uygulanan usule göre bir kişi cemiyete ancak eski bir üyenin tavsiyesi ile üye adayı olarak kabul ediliyordu. Üye adayı olarak kabul edilen bir kişi altı aylık bir deneme sürecinden geçirildikten sonra uygun bulunması halinde cemiyete yemin ederek girebiliyordu.¹²⁴ Yemin ederek cemiyete katılan yeni üye bir süre boyunca cemiyetten yalnızca bir kişi ile muhatap olabiliyordu. Yeni üye olan kimse gerektiği zaman cemiyet ve cemiyetin ülküsü için canını feda edebileceği fikrini diğerleri üzerinde uyandırana dek başka üyeleri tanıma hakkına sahip

¹¹⁸ Tauber, a.g.e., s.90; Mahmoud Haddad, "The Rise of Arab Nationalism Reconsidered", **International Journal of Middle East Studies**, vol.26, no.2, 1994, s. 213.

¹¹⁹ Umar, a.g.e., s.129; Fetat Cemiyeti üyesi olan kişilerin geniş bir listesi için bkz. Dawn, a.g.e., s.192.

¹²⁰ Zeine, a.g.e., s.86.

¹²¹ Derviş Kılınçkaya, a.g.e., s.75.

¹²² Tibi, a.g.e., s.148.

¹²³ Kılınçkaya, a.g.e., s.75; Antonius, a.g.e., s. 112.

¹²⁴ Umar, a.g.e., s.129.

değildi.¹²⁵ Cemiyet kendi bünyesine dâhil ettiği eski ya da yeni bütün üyeler ile olan ilişkilerinde o kadar gizli bir örgütlenme işleyişi oluşturmuştu ki, 1913'te cemiyete üye olan Muhibettin el- Kâtip cemiyetin programını okumak istediğinde kendisine bunu yapabilmesi için üyeliğinin üzerinden en az üç aylık bir süre geçmesi gerektiği şeklinde bir cevap verilmişti.¹²⁶ Buradan da anlaşıldığı üzere cemiyet üye aldığı kişileri sadece üyeliğe adaylık sürecinde değil, üye olduktan sonra da sıkı bir biçimde takip etmekteydi. Hiç kimseye hemen güvenilmemekteydi.

Cemiyet Fetat adını aldıktan sonra ilk yürütme kurulunu 1911'de Paris'te oluşturmuştur. Kurulda Avni Abdülhadi, Rüstem Haydar, Tevfik Natur, Muhammed Mahmasani, Refik et- Temimi ve Iraklı bir öğrenci olan Sabri el- Kayva yer almıştır. 1912'de ise Ahmet Kadri ile Tevfik Natur'un Beyrut'a giderken İstanbul'a uğrayarak, burada kurulmuş olan Edebiyat Kulübü'nden Refik Rıza Sellum, Seyfeddin Kâtip ve Yusuf Mukhaybar'ı cemiyete üye olarak dâhil ettiklerini görmekteyiz. Bu kişilerin cemiyete üyeliklerinin karara bağlanmasının ardından kendilerine verilen üyelik davetiyesinde Sellum'un ifadesiyle şunlar yer almaktaydı:

*“ Bizler Tevfik Natur, Muhammed Mahmasani, Avni Abdülhadi, Abdülgani Arisi Paris'te bir cemiyet kurduk. Dünyada hiçbir ulus eğitilmiş gençliğini bir tarafa bırakarak, bağımsızlığını ve haklarını koruyup, kullanmayı başaramaz. Bizler Avrupa'da eğitim almaya karar vermiş öğrenciler olarak bu amaca ulaşmak adına diğer eğitilmiş gençlerle beraber çaba sarf etmek istiyoruz. Bize katılın.”*¹²⁷

Cemiyete davet metninde belirtildiği üzere cemiyetin kuruluş amacı imparatorluk dâhilinde yer alan Arapların geri kalmışlıklarına çare üretmek ve onların durumlarını iyileştirerek, Arap toplumunu gelişmiş toplumlar seviyesine

¹²⁵ Zekeriya Kurşun, a.g.e., s. 128.

¹²⁶ Tauber, a.g.e., s. 93. Burada adı geçen Muhibettin el- Kâtip öyle sıradan bir isim değildi. Kendisi aynı zamanda Kahire'de kurulmuş olan Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin ikinci sekreteriydi. Böylesine önemli bir isim dahi Fetat'a üye olduktan sonra üç aylık bir deneme sürecine tabi tutulmuştur. Kâtip, 1913'te Paris'te yapılan Büyük Arap Kongresi'nin düzenlenmesinde önemli rol oynayan bir isim olarak karşımıza çıkmaktadır.

¹²⁷ Tauber, a.g.e., s.93.

yükseltmekti.¹²⁸ Bunu yaparken en fazla işin eğitim seviyesi yüksek kesime düşeceğinin farkında olan cemiyetin kurucu kadrosu olan genç Arap öğrenciler bu nedenle sıkça eğitime ve eğitim almış kesimlere atıfta bulunmuşlardır. Siyasal amaç olarak cemiyet- her ne kadar sonradan tamamen değişse de- Osmanlı Devleti'ne bağlı kalmak koşuluyla Arapların durumunda iyileştirme yapılmasını, kalkınma yolunda hukukun kendilerine tanıdığı haklardan gerektiği biçimde Arapların faydalanabilmelerini sağlamayı benimsemişlerdi.¹²⁹ Cemiyetin tüzüğünde kuruluş amacı olarak şu sözlere yer verilmişti: “*Arap ulusu bugün politik ve sosyo-ekonomik olarak diğer ulusların gerisinde kalmıştır. Arap gençliği bu nedenle kendisini ulusunu bu geri kalmışlıktan kurtarmaya adanmış mecburdur. Bu esastan hareketle 14 Kasım 1909 tarihinde milliyetçi duygunun üzerlerine yüklediği sorumluluğu yerine getirmek üzere, Paris’te bir grup genç Arap, bir cemiyet meydana getirdiler. Amaçları Arap ulusunu politik ve sosyo-ekonomik açıdan günümüz şartlarının gerektirdiği biçimde yeniden güçlendirmektir.*”¹³⁰

Fetat Cemiyeti kurulduğu dönemde doğrudan Arap milliyetçiliği yapmamıştır. Genel politika olarak ayrılıkçı bir siyasetten çok Arapların, Osmanlı'nın içinde yer alacağı bir gelecek vizyonunun üzerinde durmuştur. Cemiyetin önemli ismi olan Tefik Natur'un bu konudaki şu ifadesi durumu net olarak ortaya koymaktadır: “*Arap ulusçuluğu ya da Arabizm bizde henüz güçlü değildi. Biz Arapların istediği Osmanlı İmparatorluğu’nda Türklerle aynı hak ve sorumluluklara sahip olmaktı ve imparatorluğun iki ulustan müteşekkil olmasıydı: Türk ve Arap*”.¹³¹ Cemiyetin bu süreçteki hareket noktası Arapların imparatorluk içindeki haklarının korunması ve Arapların geri kalmışlığının sona erdirilmesiydi. Bu nedenle ilk birkaç yıl cemiyetin, Arapların bağımsızlığı ve imparatorluktan koparılmaları yönünde faaliyet gösterdiklerini söylemek yanlış olur. Cemiyetin önemli isimlerinden olan Ahmet Kadri'nin şu sözleri bu durumu teyit eder niteliktedir: “*İlk dönemlerde cemiyet hiçbir biçimde imparatorluğa nefret duygularının beslendiği bir yuva olmamıştır. Böyle bir ortama ev sahipliği*

¹²⁸ Umar, a.g.e., s. 129.

¹²⁹ Zekeriya Kurşun, a.g.e., s.127- 128; Haddad, a.g.m., s. 214. Haddad bu makalesinde, cemiyette Arap bağımsızlığı düşüncesinin tartışıldığını ancak bunun tartışmadan öteye gitmediğini, cemiyet programında bu anlamda bir maddenin yer almadığını belirtmektedir.

¹³⁰ Tauber, a.g.e., s.91.

¹³¹ Zeine, a.g.e., s. 86.

yapmamıştır.” Ancak bu durum devamlı olmamış ve cemiyet, kuruluşundan bir süre sonra Arapların geleceği üzerindeki planlarında değişikliğe gitmiştir. Özellikle Trablusgarp’ta ve Balkan Savaşı’nda yaşanan kayıplar sonrasında o zamana dek imparatorluk içinde kalarak Araplar için reform yapılması taraftarı olan cemiyet bu dönemden sonra Arapların tam bağımsızlığını kendisine hedef edinmiştir.¹³² Özellikle 1912 Balkan Savaşı sonrası iktidardaki İttihat Terakki Cemiyeti’nin Türk milliyetçiliğine yaklaşan politikalara eğilim göstermesinin¹³³ ardından Fetat üyeleri kendi siyasetlerinde bu tip bir dönüşümü zorunlu olarak görmüşlerdir. Onlara göre Türkler, Araplar üzerinde baskı idaresi kurmak istiyorlardı. Bu yüzden İttihatçıların bu davranışına karşılık olarak, “*Arapların doğal sınırları dâhilinde Suriye ile Irak’ı içine alacak biçimde Akdeniz’den Umman sahillerine kadar uzanan bir coğrafyada Arap devleti kurulmasını zorunlu görüyorlardı*”.¹³⁴ Bu dönemde İttihatçıların uyguladıkları politikalarından şikâyet eden ve ittihatçılara şüpheyle yaklaşmaya başlayan Araplara göre, İttihat ve Terakki’nin imparatorluğa hayrı dokunmuş tek bir icraatı dahi olmamıştır; bununla beraber iktidar, Osmanlı’nın mukaddes topraklarının fesatla doldurulmasına neden olmuştur. Bu yüzden, Araplara göre yapılması gereken İttihatçı iktidarından kurtulmak, gerçek bir meşrutiyet ve hürriyet ortamında ilerlemektir.¹³⁵

El Fetat Cemiyeti’nin en önemli faaliyeti hiç kuşku yok ki 1913 yılında Paris’te Büyük Arap Kongresi’nin toplanmasına öncülük etmiş olmasıdır. Bu kongre imparatorlukta yaşayan Arapların kendi geleceklerini planlamaya yönelik olarak bir araya geldikleri önemli bir toplantı olarak tarihe geçmiştir. Fetat Cemiyeti, 1913’teki bu toplantıya dek küçük çapta pek çok gizli toplantı yapmıştır. Ancak kongrenin bu süreçteki önemi oldukça büyüktür. Muhammed Mahmasani, Abdülgani Arîsi, Cemil Merdam ve Avni Abdülhadi gibi isimlerin öncülüğünde pek çok Arap ile temasa geçilmiş hatta Kahire’de kurulmuş olan Arap cemiyetlerinin en büyüklerinden olan Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti ile irtibat kurulmuştur. Temaslar sonucu Fetat Cemiyeti Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti ile birlikte Paris Arap Kongresi’ni

¹³² Kurşun, a.g.e., s.128.

¹³³ “ (...) Türk milliyetçiliğinin örgütlenmesi ve bir sisteme bağlanması, Genç Türk rejiminin hadiselerle dolu dönemine rastlar.” Bkz. Ercüment Kuran, “ 19. yy. da milliyetçiliğin Türk eliti üzerindeki etkisi”, **Ortadoğu’da Modernleşme**, ed. W. Polk, R. Chambers, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, s. 167. Ercüment Kuran’ın bahsettiği hadiseli dönem 1912 sonrası dönem olmalıdır.

¹³⁴ Umar, a.g.e., s.130.

¹³⁵ BOA, DH- SYS, dosya no. 86–2, sıra no. 36/2.

düzenlemiştir. Araplar bu kongrede Osmanlı Devleti merkezi hükümetine reform taleplerini tekrarlamışlar ve imparatorluk içinde Arapların kendi bölgelerinde kendi dilleri ile eğitim vermeleri ve kendi topraklarında askerlik yapmaları gibi taleplerde bulunmuşlardır.¹³⁶ İttihat ve Terakki yönetimi de kongreye delege göndererek söz konusu reform talepleri karşısında Araplara iyileştirme taahhüdünde bulunmuştur.

1913 Kongresi sonrasında 1914 yılı boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Savaşı'na girmesi ihtimaline karşılık olarak kendi konumlarını sağlamlaştırmak adına Fetat Cemiyeti eylem planı olarak tanımlayabileceğimiz bir program geliştirmiştir. Buna göre:

1. Osmanlı İmparatorluğu savaşa girerse, Suriye'nin Fransa tarafından işgali ihtimali yüksektir. Bu sebeple;

a) Osmanlı ordusunda görev yapan bağımsızlık taraftarı tüm Arap subaylar, eğitim almakta olan öğrenciler ve öğretmenlerle tanışıp, görev bölümü yapmalıdırlar.

b) Suriye'de askerlerden oluşan bir merkezi komite oluşturulup, emir altındaki askerlere verilecek olan talimatlar planlanmalıdır.

c) Merkezi komitenin imkânları kullanılarak, teşkilatlarını geliştirip yeni merkezler kurmaları sağlanmalıdır.

d) Bütün yabancı elçilik ve konsolosluklara durumun kötülüğünü anlatmak üzere elçiler gönderilmelidir.

2. Osmanlı İmparatorluğu savaşa girdiği takdirde geçici bir hükümet kurulmalı ve şunlar gerçekleştirilmelidir:

a) Geçici hükümet Suriye'de yer alan Osmanlı Hükümeti memurlarını ve subaylarını tutuklayarak, yerlerine Arap memurlar koyulmalı ve geçici hükümetin işleri bu şekilde yürütülmelidir.

b) Hükümet tüm konsolosluklara hükümetlerini tanıdıkları takdirde Avrupalıların geçmişte Arap topraklarında elde ettikleri imtiyazların korunacağını bildirmelidir.

¹³⁶ 1913 Paris Arap Kongresi ileriki sayfalarda ayrıntılı olarak işlenecektir. Burada sadece kısa bir özetini vermekle yetiniyoruz.

c) Lübnan'ın Suriye'nin bir parçası olduğu hükümetin ana siyaseti olmalıdır.

d) Geçici hükümet kurulması sonrası oluşacak yeni durum korunmalıdır. Sıkıyönetim ilan edilecek ve uymayanlara ceza verilecektir.

e) Anadolu ile ulaşım, haberleşme ve ulaşım ağı kesilecektir.¹³⁷

Yukarıdaki eylem planından da anlaşıldığı üzere Araplar her türlü ihtimali göze önüne alarak neler yapılabileceğini kararlaştırmışlardır. 1913'te üyesi olan Arap öğrencilerin eğitimlerini tamamlamalarının ardından cemiyet merkezini Beyrut'a taşımıştır.¹³⁸ Birinci Dünya Savaşı'nın patlak verdiği 1914'te ise genel merkez daha önceleri Ahmet Kadri'nin cemiyetin bir şubesini açtığı Şam'a taşınmıştır. Özellikle Beyrut ve Şam günlerinde cemiyet diğer Araplar ile daha sıkı ilişkiler kurma fırsatını elde etmiştir.¹³⁹ 1916 Büyük Arap İsyanı öncesinde ise cemiyet Seyyid Fevzi Bekri kanalıyla Şerif Hüseyin ile bir araya gelmiştir. Ahd Cemiyeti ile birlikte Fetat üyeleri 1916 İsyanı'nda en önemli katkıyı yapan Arap milliyetçi cemiyetleri olmuşlardır.¹⁴⁰ Ayaklanma sırasında Fetat üyeleri Mekke Şerifi Hüseyin'in ortanca oğlu olan ve daha sonra Irak Kralı olacak olan Emir Faysal¹⁴¹ ile olan irtibatın kurulmasını sağlamışlardır.

Arap milliyetçi cemiyetleri içinde hem oldukça gizli teşkilatlanmasıyla hem de diğerlerine nazaran daha uzun ömürlü olup, Arap isyanında kilit rol oynaması sebebiyle Fetat Cemiyeti önemli bir süreci sembolize etmektedir. Cemiyet Ortadoğu'da Suriye ve Irak topraklarının, Osmanlının elinden çıkmasının ardından bu ülkelerin yeniden yapılanmasına da katkıda bulunmuştur. Modern dönemin pek çok önemli Iraklı ve Suriyeli devlet adamı Fetat'ın rahle-i tedrisinden geçmiştir. Örneğin, cemiyette faal olarak görev yapmış olan Cemil Merdam Suriye Başbakanlığı, Tevfik el- Süveydi ise Irak Başbakanlığı yapmıştır.

Cemiyet içinde Arapların gelecekte nasıl bir durumda olacakları konusunda tam bir görüş birliği olduğunu söylemek ve bu yönden Fetat'ın homojen bir yapısı olduğunu iddia etmek yanlış olur. 1908 sonrası kurulan her Arap milliyetçi

¹³⁷ Kurşun, a.g.e., s.129- 130.

¹³⁸ Mansfield, a.g.e., s. 35; Antonius, a.g.e., s. 112.

¹³⁹ Mansfield, a.g.e., s.128.

¹⁴⁰ Umar, a.g.e., s.131.

¹⁴¹ Cemal Kutay, a.g.e., s.162.

cemiyetinde olduğu gibi Fetat içinde de farklı vizyonlara sahip üyeler bulunmaktaydı. Reform talepleri eşliğinde Osmanlı sınırları içinde yer almak isteyenler olduğu gibi, tamamen ayrılıkçı/ ihtilalci fikirleri savunan üyeler de bulunmaktaydı.¹⁴²

Sonuç olarak şunu söylemek gerekir ki Fetat hem Arapların bağımsızlığı için çalışmış¹⁴³ hem de modern Ortadoğu'ya devlet adamları yetiştiren bir okul niteliği taşımıştır. Cemiyetin önemi konusunda Arap milliyetçiliği konusunda bir numaralı başvuru kaynağı olarak kabul edilen George Antonius'un şu sözleri her şeyi özetler niteliktedir: “*Başka hiçbir cemiyet ulusal hareket tarihinde bu denli belirleyici bir rol oynamamıştır*”.¹⁴⁴

2.2. 1908 SONRASI KURULAN RESMİ ARAP CEMİYETLERİ

2.2.1. İha El- Arabî El- Osmanî (İstanbul, 1908)

(Osmanlı-Arap Kardeşliği Cemiyeti)

II. Meşrutiyet'in Temmuz 1908'de ilanının ardından kurulan ilk resmi Arap cemiyeti Osmanlı-Arap Kardeşliği Cemiyeti olmuştur. İstanbul'da yaşayan Arap ileri gelenlerinin girişimleri sonucunda 1908'in Eylül ayında cemiyetin kuruluşu ilan edilmiştir. Cemiyetin kurulmasına önderlik eden başlıca isimler, Şam mebusu Şefik el- Mueyyed ile Nadra el- Matran'dır.¹⁴⁵ Cemiyetin kuruluş çalışmaları Büyükkada'da Rum zengini olan, değirmenci Kozmidi Efendi'den kiralanan bir evde tamamlanmıştır.¹⁴⁶ Bu çalışmaların ardından İstanbul'da yaşayan Suriyelilerin davet edildiği bir toplantı ile cemiyetin açılışı yapılmıştır. Toplantıda yapılan konuşmalarda böyle bir cemiyetin kurulmasının imparatorluk içinde yaşayan Arapların hak ve hukuklarının korunması ve ilmi seviyelerinin yükseltilmesi için ne kadar gerekli olduğuna vurgu yapılmıştır.¹⁴⁷ Cemiyetin, İttihat ve Terakki Fırkası gibi Kanun-i Esasi'nin muhafazası ve Sultan'ın idaresi altındaki unsurların birliğini

¹⁴² Hasan Kayalı, a.g.e., s.201.

¹⁴³ Antonius, a.g.e., s. 111.

¹⁴⁴ Antonius'tan aktaran Zeine, a.g.e., s.85; Aynı ifade için bkz. Antonius, a.g.e., s. 112.

¹⁴⁵ Umar, a.g.e., s. 94.

¹⁴⁶ Cemal Kutay, a.g.e., s. 152. Kozmidi Efendi bu dönemde Osmanlı parlamentosunda İstanbul mebusu idi. Bkz. Kurşun, a.g.e., s. 88.

¹⁴⁷ Umar, a.g.e., s. 94.

(ittihad-ı anasır) ideal olarak kabul eden yaklaşımı, İttihatçıların cemiyete iyimser yaklaşımlarını sağlamıştır. Bu iyimser yaklaşımın bir sonucu olarak da cemiyetin açılış toplantısında bazı İttihatçılar fırkalarını temsil etmek üzere hazır bulunmuşlardır.¹⁴⁸ Toplantıya katılıp, konuşma yapan İttihatçılar arasında daha sonra Beyrut Valiliği de yapacak olan Ebubekir Hazım Bey (Tepeyran) de yer almıştır.¹⁴⁹ İttihat ve Terakki'nin II. Meşrutiyet'in ilanının sonrasında imparatorluk içindeki diğer unsurlarla iyi geçinme siyasetini izlediği¹⁵⁰ düşüncesinden yola çıkacak olursak, fırkanın aynı süreçte Arapların kurduğu bu ilk resmi cemiyete göstermiş oldukları ılımlı yaklaşımı daha net olarak anlamak mümkün olacaktır.

Osmanlı-Arap Kardeşliği Cemiyeti hedefi ya da varmak istediği sonuçlar açısından farklı biçimlerde anlaşılmıştır. Cemiyetin- doğal olarak- hedef kitle kabul ettiği Araplar arasında dahi kendisini tam anlamıyla ifade edememiş; çeşitli şüphelerin oluşmasına neden olmuştur. Bu şüphelerin oluşmasındaki en büyük etken, cemiyet kurucuları olarak ön plana çıkan Şefik el- Müeyyed ile Nadra Matran'ın, II. Abdülhamit rejimi ile olan yakın ilişkileri olmuştur. El- Müeyyed, Sultan Abdülhamid döneminde Saray'da tercüman olarak çalışmış ve padişahın casuslarından olmakla suçlanmıştır. Matran ise Sultan Abdülhamid'in yakın çevresinin önde gelen isimlerinden olan Arap İzzet Paşa ile olan sıkı ilişkileri ve sıkça Saray'a gelip gitmesi sebebiyle tıpkı Müeyyed gibi casuslukla itham edilmiştir.¹⁵¹ Cemiyetin bu iki önemli isminin devrik Abdülhamid rejimi ile olan sıkı ilişkileri, bu kişilerin tekrar istibdat idaresini diriltmek amacıyla olduğu konusunda Araplar arasında şüpheler uyandırmıştır. Bu şüpheleri dile getirenler arasında Refik el- Azm, Şeyh Reşid Rıza ve Corci Zeydan gibi isimler yer almıştır.¹⁵² Bu gibi tepkilerin yanı sıra, örneğin Riyad er- Reyis'e göre; cemiyet, İstanbul'da yaşayan bazı Araplar tarafından, yeniden yürürlüğe konan anayasanın sağladığı imkânlardan faydalanarak, kendilerine daha yüksek mevkiler edinmek için bir araç olarak kurulmuştur.¹⁵³ Bessam Tibi'ye göre ise, cemiyetin temel prensibi şuydu: “ *Her ne*

¹⁴⁸ A. g. e., s. 95; Mansfield, a. g. e., s. 33.

¹⁴⁹ Kutay, a. g. e., s. 152. Tepeyran'ın hatıralarının birinci bölümü yayımlanmıştır. Ancak yukarıda bahsedilen konuda bir bilgiye rastlanamamıştır. Bkz. Ebubekir Hazım Tepeyran, **Hatıralar**, Pera Turizm ve Ticaret AŞ, İstanbul, 1998.

¹⁵⁰ Ortaylı, “ Osmanlı İmparatorluğu'nda Arap Milliyetçiliği”, s. 1035.

¹⁵¹ Tauber, a. g. e., s. 61.

¹⁵² Hasan Kayalı, a. g. e., s. 78.

¹⁵³ Riyad Er- Reyis, **Osmanlı'nın Çöküş Döneminde Arap Casusları**, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006, s. 18.

kadar Araplar Osmanlı İmparatorluğu içinde yaşıyor olsalar da, bir millet olarak kendi haklarına, kendi yönetimine ve eğitim sistemlerine sahip olmalılar. Ayrıca Arapların yaşadığı bölgelerdeki okullarda Türkçe ile birlikte Arapçaya da eşit imkân verilmesini talep etmek.” ¹⁵⁴ Cemiyetin amacını ikili bir yapıya oturtan Hasan Kayalı’ya göre ise, öncelikli amaç, cemiyet kurucularının kendilerini Arapların hak ve hukuklarının koruyucuları olarak lanse ederek, 1908 öncesi statülerini korumaları; ikincil amacı ise, başkentte yaşayan başta öğrenci kesimi olmak üzere bütün Araplarla ilişkilerini sağlamlaştırmak ve önceden kurulmuş olan derneklerin bir uzantısı olmaktır.¹⁵⁵

Osmanlı- Arap Kardeşliği Cemiyeti’nin programında yer alan bazı önemli maddeler şunlardır:

1. Meşrutiyet’in tekrar ilan edilmesi ile birlikte yeniden yürürlüğe konmuş olan Kanun-i Esasi’nin korunması.
2. İmparatorluk sınırları içinde yaşayan tüm milletlerin din ve ırk ayrımı yapılmaksızın birliği ve hiçbir parçasının ayrılmaması.
3. Osmanlı tahtı imparatorluk içinde yaşamakta olan muhtelif milletleri birbirine bağlı tutan en güçlü makamdır. Bu sebeple cemiyete göre bütün Araplar, Kanun-i Esasi yürürlükte kaldığı müddetçe, bu makama bağlı olmakla mükelleftirler.
4. Şimdiye kadar sayılanlar imparatorluk içindeki her millet için geçerli olmakla beraber, her milletin kendine has sorunları ile ilgilenmesini engellememelidir. Bu husus, Kuran dili Arapçanın sahibi, muhteşem bir tarihsel geçmişe sahip olan Araplar için de geçerlidir. Buradan hareketle cemiyet Osmanlı birliği içinde Arapların ve Araplığın yükseltilmesi için çalışıp, Arapların anayasal haklarını kullanabilmeleri, devlet yönetiminde çeşitli mevkilere getirilmeleri için çaba gösterecektir.
5. İttihat ve Terakki’nin prensipleri olan eşitlik, adalet ve hürriyetin Osmanlı bayrağı altında yaşayan tüm unsurlar arasında geçerli olmasını sağlamak.

¹⁵⁴ Bessam Tibi, a.g.e., s. 146.

¹⁵⁵ Kayalı, a.g.e., s. 77.

6. Osmanlı gençleri ile Arap gençleri arasında birlik ve beraberliği güçlendirmek.
7. Kitap ve gazete basımı ve okulların yapılması yoluyla Arapların eğitim seviyelerinin yükseltilmesi.
8. Fakir, kimsesiz Araplara yardım edilerek, durumlarının iyileştirilmesi.
9. Osmanlılarla Araplar arasında yardımlaşma açısından ticari şirketlerin, sanayinin ve ziraatın kurulması.¹⁵⁶

Cemiyetin programında yer alan yukarıdaki maddelerden anlaşıldığı gibi, cemiyet kendisine imparatorluk içindeki Arapların durumunu yükseltmek ve anayasal haklarını gerektiği gibi kullanmalarını sağlamak gibi sorumluluklar yüklemiştir.¹⁵⁷ Maddeler arasında satır aralarında kalsa da bazı önemli ifadeler cemiyetin genel düşünceleri üzerine bize kritik noktalarda açılımlar yapma fırsatı tanımaktadır. Bu duruma en uygun düşen maddeler üç ve dört numaralı maddelerdir. Üçüncü maddede cemiyet, Osmanlı tahtını imparatorluğun birlik ve beraberliğinin sembolü olarak niteledikten sonra, Arapların bağlılıklarının devam etmesi gerektiğinin altı çizilmektedir. Ancak bir şartla; o da anayasanın yürürlükte kalması. Anayasa olur da 1877- 78 Osmanlı- Rus Harbi sırasında olduğu gibi yürürlükten kaldırılacak olursa Araplar cemiyete göre kendi kaderlerini ellerine alabileceklerdir. Bu madde anayasanın tekrar ilan edilmesinin, eşitlik ve adalet kavramlarının Araplar üzerinde ne kadar etkili olduğunu göstermektedir. Bir diğer önemli madde ise dördüncü maddedir ki, bu maddede açıkça Arap diline ve tarihine göndermeler yapılmaktadır. Hem İslamiyet'in kutsal kitabı Kuran'ın Arapça oluşundan¹⁵⁸, hem de Arapların tarihinden övgüyle söz edilmektedir. Bu ikisi bile cemiyetin içinde, adının aksine, Arap milliyetçiliğinin ne kadar güçlü bir biçimde yaşadığının kanıtı olarak

¹⁵⁶ Cemiyet eğitim konusunda sadece yerleşik Arapları değil aynı zamanda bedevileri de gündemine almış, onların da gerekli eğitimleri almalarını sağlayarak, medeni insanlar olarak yaşama kazandırmayı kendine amaç edinmiştir. Bkz. Kılınçkaya, a.g.e., s. 62; Tauber, a.g.e., ss. 62- 63; Umar, a.g.e., ss. 96-97; Kurşun, a.g.e., s.90.

¹⁵⁷ George Antonius, a.g.e., s. 102.

¹⁵⁸ Arapça'nın Kuran dili olmasının Arap milliyetçiliğine yansımaları için bkz. İlhan Arsel, **Arap Milliyetçiliği ve Türkler**, ss. 332- 333. Albert Hourani'ye göre, Arapça bir anlamda Araplar arasındaki bağlılığın dili haline gelmiştir. Bkz. Hourani, **Çağdaş Arap Düşüncesi**, s. 271; Bir eserinde bu konuya değinen Niyazi Berkes, Hz. Muhammed'in "*Ben Arabım; Kuran Arapçadır; Cennet ehlinin dili Arapçadır*" şeklinde hadislerinin nakledildiğini belirterek, Arapça'nın Araplar için dini bakımdan önemine işaret etmektedir. Yine Berkes, Marakeş'ten Irak'a kadar Arapça konuşan halkların, aralarındaki pek çok farka rağmen, kendilerini aynı ulustan saydıklarını belirterek, Arapça'nın Araplar arasındaki bağlılığın ifadesi olduğun söyleyen Hourani'i ile ortak noktada buluşmaktadır. Bkz. Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, s. 437.

karşımıza çıkmaktadır. Cemiyet programında yer alan bu ifadeler ve bunların Arap milliyetçiliğine zemin teşkil eden önemli noktalar olmasından yola çıkılacak olursa, Arap milliyetçiliğinin 1908 sonrasında yükselen bir siyasi hareket kimliği kazandığını ifade ederek, Osmanlı-Arap Kardeşliği Cemiyeti'ni siyasi Arap milliyetçiliğinin en erken göze çarpan tezahürü olarak tanımlayan Ernest Dawn'a¹⁵⁹ katılmamak imkânsızdır.

Osmanlı-Arap Kardeşliği Cemiyeti'nde yer alan bazı üyeler şunlardır: Şefik el- Mueyyed, Nadra el- Matran, Şükrü el- Hüseyini, Yusuf Şetvan, Arif el- Mardini¹⁶⁰, Şükrü el- Eyyubi¹⁶¹, Şerif Cafer Paşa, Sadık el- Mueyyed el- Azm, Muhammed el- Mahzumi.¹⁶² Cemiyette ilk baştan alınan karar doğrultusunda başkanlık sistemi getirilmemiştir. Bu yüzden başkan ve başkan yardımcısı gibi kişiler belirlenmemiştir.¹⁶³ Cemiyete iyi ahlaklı, kanuni haklarını herhangi bir suçtan dolayı yitirmemiş, sicili temiz olan her Arap üye olarak kabul edilmiştir. Bu arada Arap kavramı, Arap vilayetlerinden birisinde dünyaya gelmiş, Arapça konuşan, Arap vilayetlerini vatani olarak kabul eden kimse olarak tanımlanmıştır.¹⁶⁴

Cemiyetin yayın organı olarak Şefik Bey tarafından “el- İha'ül Osmanî” adıyla bir gazete çıkarılırken¹⁶⁵, aynı zamanda da Selanik'te Ahmet el- Züheyir tarafından Fransızca “La Constitution” adında bir gazete yayımlanmaya başlamıştır.¹⁶⁶ Bu dönemde yayın yapan diğer Arap gazeteleri ve özellikle bu iki gazetenin yayın politikaları ile ilgili olarak, Seyfeddin el- Hatip Divan-ı Harp'te verdiği ifadede şunları söylemiştir:

“ İstanbul'da çıkan el- İha'ül Osmanî ve Suriye, Mısır ve Amerika'da çıkan el- Müfid (...), Araplar nazarında Osmanlı hükümetinin kuvvet ve nüfuzunu zayıf gösterecek makaleler neşrettiler. Amerika ve Mısır'dakiler ise açıkça istiklal fikrini savundular.

¹⁵⁹ Ernest Dawn, a.g.e., s. 166.

¹⁶⁰ Arif el- Mardini, İttihat ve Terakki yönetimi tarafından 1909'da Basra, 1913'te de Şam Valisi olarak görev yapmıştır. Mardinizade Arif Bey olarak da bilinen valinin bazı çalışmaları için bkz. Emir Şekip Arslan, **İttihatçı Bir Arap Aydınının Hatıraları**, s. 65.

¹⁶¹ Eyyubi, Osmanlı ordusunda görev yapan bir komutan olup, Sultan Hamid rejiminde hafife sisteminin başındaki isimlerden biri olarak görülmekteydi. Bkz. Tauber, a.g.e., s. 62.

¹⁶² Umar, a.g.e., s. 95- 96.

¹⁶³ Tauber, a.g.e., s. 63.

¹⁶⁴ Kurşun, a.g.e., s. 90.

¹⁶⁵ Aliye Divan-ı Harbi Örfisi, s.15.

¹⁶⁶ Tauber, a.g.e., s. 63.

*Mısır ve Suriye gazetelerinde mütemediyen ‘ et-Türk vel-Arap’ ünvanı altında makaleler yazılıyordu. Bu makalelerin mevzuu doğrudan Türk aleyhtarlığıydı.”*¹⁶⁷

Meşrutiyet’in ilanı sonrasında yapılan seçimlerde¹⁶⁸ mebus olarak seçilen Arapların İstanbul’da cemiyete yakın olan Arap gençleri tarafından büyük gösterilerle limanda karşılanmaları, ayrıca meclis içinde yer alan Arap mebusların başarısızlıkla sonuçlanan parti kurma çalışmaları¹⁶⁹ İttihat ve Terakki’nin cemiyet hakkındaki şüphelerini arttırmıştır. Mecliste bir Arap fırkası kurma girişimlerinin başarısız olmasının ardından cemiyet içinde bazı kişilerin İttihatçılar tarafından satın alındıklarına dair dedikodular çıkmış¹⁷⁰, cemiyetin birliği zarar görmüştür.

İttihat ve Terakki Fırkası ile Osmanlı- Arap Kardeşliği Cemiyeti arasındaki ilişkiler iyice gergin bir hal aldığı sırada patlak veren 31 Mart Olayı, cemiyetin kaderini belirleyen olay olmuştur. II. Meşrutiyet’in ilanının ardından uygulanmaya başlayan yönetimi kaldırıp, tekrar eski idareye dönmek isteyen gericilerin, İttihad-ı Muhammedi Fırkası ve lideri Derviş Vahdeti öncülüğünde ayaklanmaları ile patlak veren ve ordu tarafından bastırılan bu olay tarihe 31 Mart Vakası olarak geçmiştir.¹⁷¹ Bu olay ile Osmanlı- Arap Kardeşliği Cemiyeti’nin yakın ilişkisi olduğu yolunda

¹⁶⁷ Aliye Divan-ı Harbi Örfisi, s.16.

¹⁶⁸ Kasım 1908’de yapılan seçimler, II. Meşrutiyet’in ilan edilmesinden sonra yapılan ilk seçimlerdir. Bu seçimlerde 240 mebus seçilmiştir. Bunlardan 50 tanesi Arap vilayetlerinden seçilen mebuslardır. Bkz. Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, cilt: IX, s. 62. Arap mebuslar arasında Hama’dan Abdülhamid Zöhravi, Trablusgarp’tan Yusuf Şetvan ve Ömer Mansur, Basra’dan Seyyid Talib en- Nakib, Suriye’den Şefik el- Mueyyed gibi isimler yer almaktaydı. Bkz. Kayalı, a.g.e., s. 76; Feroz Ahmad 1908 seçimleri sonrası oluşan mecliste 288 vekil olduğunu ve bunlardan 60 tanesinin Arap olduğunu belirtmektedir. Bkz. Ahmad, **İttihat ve Terakki 1908- 1914**, s.47; 1908 sonrası yapılan seçimlerle oluşan Osmanlı meclislerini inceleyen Fevzi Demir’e göre, Osmanlı meclisine mebus olarak gelen Türk olmayan Müslüman unsurların etnik kimliklerinin hiçbir zaman önemsenmemiş olması örneğin, Arap mebusların tam sayılarına ulaşmakta zorluklar yaşanmasına sebep olmaktadır. Bu noktanın altını çizdikten sonra Demir, 1908 meclisinde 67, 1912 seçimleri sonrasındaki mecliste 45, son seçim olan 1914 seçimleri sonrasında ise mecliste 72 Arap mebusun bulunduğunu belirtmektedir; Bkz. Fevzi Demir, “ II. Meşrutiyet Meclis-i Mebusanı’nda Etnik Grupların Temsiline İlişkin Bazı Gözlem ve Veriler”, **Tarih ve Milliyetçilik**, I. Ulusal Tarih Kongresi Bildirileri, Mersin, 1997, s. 361. Mebuslar arasında kimin Türk kimin Arap olduğunun belirlenmesinin zorluğu hakkında bkz. Fromkin, a.g.e., s. 37.

¹⁶⁹ Tauber, a.g.e., s.64; Ayrıca bkz. **Tanin**, 11 Şubat 1909. Tanin’de yayımlanan bir haberde Bağdat, Suriye, Hicaz, Basra, Trablusgarp, Musul vilayetleri ile Bingazi, Zor, Mardin ve Kudüs sancaklarının mebuslarının bir Arap fırkası kurulması yönündeki çalışmalarından söz edilmektedir.

¹⁷⁰ Kurşun, a.g.e., s. 92.

¹⁷¹ 31 Mart Olayı hakkında bkz. Sina Akşin, **Şeriatçı Bir Ayaklanma: 31 Mart Olayı**, İmge Kitabevi, Ankara, 1994; Alan Palmer, **Son Üçyüz Yıl Osmanlı İmparatorluğu**, ss. 212- 213; Enver Ziya Karal, a.g.e, cilt: IX, ss. 85- 102; Ordunun isyanın bastırılmasındaki rolü hakkında Ahmet Turan Alkan, **İkinci Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset**, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2001, ss. 102- 153; Ahmet Bedevi Kuran, **İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler**, ss. 337- 345; Şeyhülislam Cemaleddin Efendi, **Siyasi Hatıratım**, Nehir Yayınları, İstanbul, 2005, s.23, 41, 84; A. L. Macfie, **Osmanlı’nın Son Yılları 1908- 1923**, s. 47- 61; Kemal Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi**, s. 39; Sina Akşin, **Ana Çizgileriyle Türkiye’nin Yakın Tarihi**, İmaj Yayınevi, Ankara, 2004, ss. 46- 56; Hüseyin Cahid, “31 Mart”, **Tanin**, 13 Nisan 1910.

ortaya atılan iddialar cemiyetin sonunu hazırlamıştır. Özellikle 31 Mart Olayı sırasında Suriye’de gerçekleşen bazı olaylarda cemiyetin de parmağı olduğuna dair iddialar sonucu, ayaklanmanın bastırılması sonrasında cemiyet kapatılmıştır.¹⁷²

31 Mart Vakası’nda başrolü oynayan İttihad-ı Muhammedi Fırkası’nın Şam şubesi ile Osmanlı- Arap Kardeşliği Cemiyeti’nin buradaki şubeleri arasında bir bağlantı olduğu ve İstanbul’daki ayaklanma yaşandığı sırada Şam’da da bazı olayların meydana gelmesi Osmanlı- Arap Kardeşliği Cemiyeti’ni suçlu duruma düşürmüş ve kapatılmasına neden olmuştur.¹⁷³

Derviş Vahdeti önderliğinde kurulan İttihad-ı Muhammedi Fırkası¹⁷⁴ kurulduğu Nisan 1909 tarihinde, aynı ay içinde Suriye’de de çalışmalara başlamış ve daha ilk günlerde Şeriat hükümlerinin geçerli olduğu bir yönetimi talep eden bir dilekçe için bin kişiden imza toplamayı başarmıştır. İstanbul’da ayaklanmanın yapıldığı gün ise cemiyetin Suriye’deki taraftarları İttihatçıların içine düştükleri durumu kutlamak için yürüyüşler yapmak istemişler ancak Valilik ve Garnizon Komutanlığı tarafından engellenmişlerdir. Bunun üzerine Derviş Vahdeti taraftarları bastırdıkları el ilanları ile Şeriat’a aykırı her türlü kanuni düzenlemeye karşı çıkmaya Suriyelileri davet etmişlerdir.¹⁷⁵ İstanbul’da başlayan ayaklanma bastırıldıktan sonra İttihad-ı Muhammedi Fırkası’nın Şam’daki teşkilatı kapatılmış, taraftarları üyelik kartlarını imha ederek farklı bölgelere kaçmışlardır.¹⁷⁶ Ayaklanmanın bastırılmasının ardından Suriye’deki gericiler cemiyetlerinin kapanmasının ardından Sultan Abdülhamid’in tahttan indirilmesi ile ikinci bir darbe daha alırken, liberaller Sultan’ın tahttan indirilişini 101 pare top atışı ile kutlamışlardır.¹⁷⁷ Her ne kadar Şam’da gerçekleşen bu olaylarda Osmanlı- Arap Kardeşliği Cemiyeti’nin oynadığı rol kesin bir biçimde açıklanmamış olsa da, cemiyetin kapatılması için bu olaylar neden olarak gösterilmiştir. George Antonius’a göre, cemiyete İttihat ve Terakki tarafından

¹⁷² Mehmet Ali Ayni, **Milliyetçilik**, s. 238; Aliye Divan-ı Harbi Örfisi, s. 17.

¹⁷³ Kayalı, a.g.e., s. 78. Hasan Kayalı’nın belirttiğine göre olay patlak verene kadar zaten Suriye’de kurulmuş olan cemiyet teşkilatları yayın ve propagandalarında İttihatçı karşıtı bir söyleme doğru kaymışlar; bu yüzden de yeteri kadar İttihatçıların tepkilerini üzerlerinde toplamışlardır. Bkz. s. 77.

¹⁷⁴ İttihad-ı Muhammedi Fırkası hakkında detaylı bilgi için bkz. Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler, İkinci Meşrutiyet Dönemi**, cilt:1, ss. 182- 205.

¹⁷⁵ David Commins, “Religious Reformers and Arabists in Damascus, 1885- 1914”, **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 18, No. 4, Kasım 1986, s. 416.

¹⁷⁶ D. Dean Commins, **Osmanlı Suriyesi’nde İslahat Hareketleri**, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1993, s. 289.

¹⁷⁷ Commins, a.g.m., s. 417.

uygulanan baskılar, Arap milliyetçilerinin daha sonraki dönemlerde yeraltı faaliyetlerine yönelmelerine neden olmuştur.¹⁷⁸

Osmanlı-Arap Kardeşliği Cemiyeti, II. Meşrutiyet'in ilanının sonrasında kurulan ilk Arap cemiyeti olarak yalnızca 8 ay yaşayabilmiştir.¹⁷⁹ Cemiyet içinde yer ala üyelerden bazılarının Osmanlı İmparatorluğu'nun birliğini koruması, Arapların da bu birlikteki yerlerini muhafaza etmeleri yönündeki fikirlerine rağmen, bazı üyelerinin aksi biçimde yorumlanabilecek gayeleri, cemiyet ile İttihat ve Terakki arasında ilk başlarda oluşan güven ortamının çok geçmeden bozulmasına yol açmıştır.¹⁸⁰ Unutmamak gerekir ki, İttihatçılar cemiyetin açılış törenine katılarak, Araplara düşmanlıkla değil aksine dostlukla yaklaştıklarını göstermişlerdir. Daha sonra gelişen olaylar, İttihatçıların Arapların gerçek hedefleri konusunda şüpheye düşmelerine neden olmuş, Arapların gerçek amaçlarını (bağımsızlık)¹⁸¹ sakladıkları izlenimine sahip olmalarına neden olmuştur. Zaten cemiyetin açılış toplantısı İttihatçıların katıldıkları son Arap cemiyeti toplantısı olmuştur. İttihatçıların Osmanlı-Arap Kardeşliği Cemiyeti'ne olan güvenlerinin sarsılması bundan sonra diğer Arap cemiyetlerine de yaklaşımını etkileyecek, Araplara belirli bir önyargı ile bakmasına yol açacaktır.

2.2.2. El- Munteda El- Edebi El- Arabî (İstanbul, 1909) (Arap Edebiyatçılar Kulübü)

Arap- Osmanlı Kardeşliği Cemiyeti'nin ardından kurulan ikinci resmi cemiyet Arap Edebiyatçılar Kulübü'dür. İstanbul'da yaşayan Araplar tarafından 1909'da kurulan kulüp, ikinci Meşrutiyet döneminin en uzun ömürlü Arap derneklerinden birisi olmuştur.¹⁸² Kulübün kuruluşunda İstanbul'da yaşamakta olan Arap memurlar, öğrenciler ve edebiyatçılar rol almışlardır. Bu kişilerin girişimleri ile görünüşte bir edebiyat kulübü olan, daha sonra asıl amacı anlaşılacak olan, Arap Edebiyatçılar

¹⁷⁸ George Antonius, a.g.e., s. 108.

¹⁷⁹ Tibi, a.g.e., s. 147.

¹⁸⁰ Kurşun, a.g.e., s. 92.

¹⁸¹ Bu konuda Zekeriya Kurşun, cemiyetin tamamen bir Arap cemiyeti olduğunu belirtip, programında yer alan maddelere rağmen hiçbir zaman Osmanlı kimliği taşıma gayreti göstermediğini ifade etmektedir. Bkz. Kurşun, a.g.e., s. 91.

¹⁸² Tufan Buzpınar, a.g.m., s. 175; Zeine, a.g.e., s. 85; Mansfield, a.g.e., s. 35.

Kulübü İstanbul'da kurulmuştur.¹⁸³ Dâhiliye Nezareti'nden alınan resmi izinle kurulmuş olan Edebiyat Kulübü'nün kuruluş ruhsatında siyasetle ilgilenmeyeceğine dair verdiği taahhüt bulunmaktaydı.¹⁸⁴

Osmanlı-Arap Kardeşliği Cemiyeti'nin kapatılmasının ardından başta Abdülkerim el- Halil olmak üzere birkaç Arap, İstanbul'da yaşayan Arap öğrencilerin bir araya gelip, tanışmaları, kültürlerini tanıyıp, ona sahip çıkmalarını sağlamak için resmi bir kulüp ya da cemiyet kurmaya karar vermişler ve bu doğrultuda bir program hazırlamışlardır. Hazırlanan bu program bizzat Abdülkerim el- Halil tarafından önce Mısır'da Reşid Rıza'ya ardından da İstanbul'da dönemin Evkaf Nazırı olan Halil Hamade Paşa'ya¹⁸⁵ sunulmuştur. Hamade Paşa programı değerlendirmiş ve çalışmalarından dolayı Abdülkerim el Halil'e istediği desteği vereceğini söylemiştir. Paşa bu kapsamda kurulması planlanan kulübün, bir eğitim yuvası olarak işlemesi, derslikleri ve kütüphanesi olması, İstanbul'a gelen yoksul Araplar için barınabilecekleri bir bölüm eklenmesi şartıyla her yıl Nezaret bütçesinden 500 lira vermeyi taahhüt etmiştir.¹⁸⁶

Kulübün kuruluş çalışmaları sırasında özellikle maddi konularda sıkıntı çekilmiş, kurucu üyeler çeşitli faaliyetlerle kulübe para kazandırmaya çalışmışlardır. Örneğin, Abdülkerim el Halil ve arkadaşları "Selahaddin Eyyubi" adlı bir tiyatro oyunu hazırlamışlar ve farklı yerlerde oynayarak, gelir elde etmişlerdir. Ayrıca, kapatılmış olan Arap- Osmanlı Kardeşliği Cemiyeti'nden kalan 60 liralık para yeni kurulacak olan kulübe transfer edilmiştir.¹⁸⁷

Elde edilen yeterli miktardaki gelire açılışı yapılan kulüpte şu isimler yer almıştır: Abdülkerim el Halil, Yusuf Haydar, Seyfeddin el Hatip, İzzet el Cüdi, Abdülkadir el Cezairi, Sami el Sulh, İzzet el Azami, Süleyman Haydar, Ahmet Kadri ve Yusuf Muhaybir.¹⁸⁸ Cemiyetin açıldığı 1909'da başkanlık seçimlerinde ayrılıklar yaşanmış, kulüp bir süreliğine Abdülkerim el Halil taraftarları ve karşıtları olmak

¹⁸³ Kürkçüoğlu, a.g.e., s. 21.

¹⁸⁴ Kutay, a.g.e., s. 153.

¹⁸⁵ Halil Hamade Paşa, dönemin önemli isimlerinden birisidir ve Arap'tır. Hamade Paşa, Arap cemiyetlerinin kurulması ve çalışmaları sırasında bazılarına bu biçimde destek vermiştir. Paşa, Aziz Ali el Mısri'nin kurduğu Kahtaniyye Cemiyeti'nde de üye olarak bulunmuştur. Devlet yönetiminde görev alan bir nazır olması ve daha önemlisi köken olarak Arap olması sebebiyle, kulübün kurulması aşamasında Abdülkerim el Halil ve arkadaşları Paşaya danışmayı ve onayını almayı gerekli görmüş olmalıdırlar.

¹⁸⁶ Tauber, a.g.e., s. 101.

¹⁸⁷ A.g.e., s. 102; Aliye Divan-ı Harbi Örfisi, s. 18. Aliye Divan-ı Harbi Örfisi'nde ayrıca Arap İzzet Paşa'nın da 150 liralık bir yardımda bulunduğu belirtilmektedir.

¹⁸⁸ Umar, a.g.e., s. 99; Kurşun, a.g.e., s. 94.

üzere ikiye ayrılmıştır. Hama mebusu olup, önde gelen Arap siyasetçilerinden olan Abdülhamid Zöhravi'nin araya girmesi ile tarafsız bir isim başkanlığa seçildiyse de, muhaliflerinin büyük çoğunluğu İstanbul'da bulunmadığı bir dönem olan 1910'da el-Halil başkanlığa seçilmiş, Humuslu Hıristiyan üye Refik Rızk Sellum da başkan yardımcılığına getirilmiştir. Kulübün kapatılacağı 1915 yılına kadar başkanlıkta kalacak olan el Halil'in bu makama gelmesi ile grup içindeki iktidar kavgası sona ermiştir.¹⁸⁹

Edebiyat Kulübü'nün resmi olarak kurulabilmesi için kulüp bir kültürel kurum olarak lanse edilmiştir. Ancak çeşitli ifadeler ve elde edilen belgeler kulübün görünüşünden çok farklı bir yapıda olduğunu, gizli bir ajandaya sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Buna göre; dayanışma, kültürel faaliyetler olarak görünen kuruluş amaçlarının ötesinde, Arap milliyetçiliğine ve ayrılıkçılığa doğru gidecek olan çok farklı hedeflere yönelik çalışmalar yapıldığı ortaya çıkarılmıştır. Kulübün kuruluş amacı konusundan başlamak gerekirse; bu konuda dahi çelişkili açıklamalara, bilgilere ulaşılmıştır. Örneğin, bu konuda cemiyet tarafından şu yönde bir açıklama yapılmıştır: “ *Munteda öyle bir yerdir ki, sadece ilimle uğraşır, dini ve siyasi bir yönü yoktur. Şüphesiz özelde tüm Arap çocuklarına kapılarını açmışken, genelde de tüm Osmanlılar için açmıştır.*”¹⁹⁰ Kulübün bu resmi sayılabilecek beyanına karşılık, idare heyetinde görev almış olan Seyfeddin el Hatip, kulüp için şu ifadeleri kullanmaktadır: “ *El Müntedi'nin tesisinden maksat Arap gençlerini toplu bulundurmak, fikirlerini kavmiyet ve istiklal esaslarıyla terbiye etmek, vilayat-ı Arabiye'yi istiklal fikirleriyle meşbu ve bu fikirleri neşir ve tamim için ikna edilmiş memurlar ve müşevvikler yetiştirmektir.*”¹⁹¹ Yine kulübün kurucularından olan Ahmet İzzet el Azami'ye göre kulüp Arap gençlerine milliyetçilik ruhu veren ve hedefi tamamen Arap milliyetçiliği olan bir kulüp kimliğinde olmuştur.¹⁹²

Görünüşte edebiyat faaliyetleri yürütüp, siyasetten uzak duracak olan Edebiyat Kulübü, bu imajına uygun olarak çeşitli toplantılar ve konferanslar düzenlemiştir. Bu konferans ve toplantılarda konu olarak genelde Arap tarihi ve kültürü işlenmiş ve katılımcılara Arapların hak ettikleri seviyeye ulaşabilmeleri için öncelikle birlik

¹⁸⁹ Tauber, a.g.e., s. 102.

¹⁹⁰ Umar, a.g.e., s. 101.

¹⁹¹ Aliye Divan-ı Harbi Örfisi, s. 21.

¹⁹² Kurşun, a.g.e., s. 94.

olmaları gerektiği konusunda telkinlerde bulunulmuştur.¹⁹³ Yapılan toplantılarda katılımcı öğrencilere Arap milliyetçiliği eğitimi verilmiş, dilde, tarihte, ülke ve çıkarlarda birliğin Arap milliyetçiliğinin temel yapı taşları olduğu öğretilmiştir.¹⁹⁴ Kulübün sonu ayrılıkçı harekete varacak olan Osmanlıya şüpheli yaklaşımı üye öğrencilere de aşılannmış, bu yolda verilen eğitime ek olarak aynı yaklaşıma sahip olan Abdülhamid Zöhravi'nin El Hadara ve Reşid Rıza'nın El Menar gazeteleri de kullanılmıştır.¹⁹⁵ Kulübe sadece bu gazeteler değil, aynı zamanda Arapları isyana teşvik eden beyannameler de gizli olarak gönderilmiştir. Bu konuda Refik Rızık Sellum şunları söylenmiştir: “ *Arapları ihtilale ve Türkleri katle teşvik edecek surette yazılmış beyannameler bize gönderilen gazeteler arasında geliyor ve biz de okuyorduk.*”¹⁹⁶ Kulüp üyesi Arap gençleri verilen dersler ve konferansların yanı sıra bu gazetelere abone yapılarak, kulüp tarafından ideolojik eğitime tabi tutulmuşlardır. Bu eğitimin sonuçları hususunda Seyfeddin el Hatip'in şu sözleri son derece önemlidir: “ *Bütün bu konferanslar ve kulübe gelen Amerika ve Mısır matbuatı kavmiyet duygusunu uyandırıyorlardı. Hatta bir müddet sonra Arap gençlerinde bu fikir esaslanmaya başladı. Ve kendine koyu bir Araplık mümessili süsü vermek moda oldu.*”¹⁹⁷

Daha önce de değindiğimiz üzere Edebiyat Kulübü'nün gizli bir programı olduğu gerek yöneticilerinin Divan-ı Harp'te verdikleri ifadelerden gerekse ulaşılan belgelerden¹⁹⁸ anlaşılmaktadır. Kulübün gizli programı olduğu konusunda en önemli kanıt şüphesiz ki kulübün bir dönem başkan yardımcılığını yapmış olan Lübnanlı Arap şair Refik Rızık Sellum'un Divan-ı Harp'te verdiği şu ifadedir:

“ El Müntedi'nin gizli hedefi vardı. Bunu ancak kurucular biliyordu. Bir gün Abdülkerim el Halil bana dedi ki; - 'seni bir cemiyete alacağım'- şu cevabı verdim- 'işte cemiyetteyim, kulübe de devam ediyorum. Başka hangi cemiyete gireyim?' ”

¹⁹³ Kılınçkaya, a.g.e., s. 63; David Commins, a.g.e., s. 197; Tauber, a.g.e., s. 105. Tauber kulüpte verilen konferanslarda Satı el Husri gibi sıkı Osmanlıcılarının yanı sıra, Aziz Ali el Misri, Selim el Cezairi ve Abdülhamid Zöhravi gibi Arap aktivistlerinin de konuşmacı olarak yer aldıklarını belirtmektedir. Bkz. a.g.e., s. 103.

¹⁹⁴ Umar, a.g.e., s. 103.

¹⁹⁵ Mehmet Ali Ayni, a.g.e., s. 238; Kulüp aynı zamanda başka bir gazeteyi satın alıp, adını kendi adıyla değiştirip, el Munteda el Edebi adıyla yayımlamıştır. Bkz. Bessam Tibi, a.g.e., s. 146.

¹⁹⁶ Aliye Divan-ı Harbi Örfisi, s. 23.

¹⁹⁷ Aliye Divan-ı Harbi Örfisi, s. 23.

¹⁹⁸ Cemal Kutay kulübün İstanbul Nuru Osmaniye'deki merkezinde ve yine İstanbul'daki dört şubesinde yapılan aramalarda, 1908-1915 arasında kurulmuş olan Arap milliyetçi cemiyetlerinin asıl amaçlarını ortaya çıkaran beyannamelerin ele geçirildiğini belirtmektedir. Bkz. Kutay, a.g.e., s. 153.

*Gülerek cevap verdi; - 'Bahsettiğimiz cemiyet bizim milli gayemizi tahakkuk ettirecek hafî cemiyettir. O Arapların istihlası için teessüs etti'. Ben ondan sonra şekli hüviyetleri edebi ve ilmi faaliyet olan cemiyetlerin hakiki gayelerini öğrendim.”*¹⁹⁹

Bu ifadeden hareketle gizli bir programı olduğuna kanaat getirdiğimiz Edebiyat Kulübü'nün bu programını şu maddelerde görmekteyiz:

1. Kurucu üyelerin bazıları veya hepsine yılda en az iki kez Şam ve Beyrut'a bağlı yerleri gezme mecburiyeti.
2. İstanbul'a öğrenime gelen Arap gençlerinin kulübe kaydedilmesi için Seyfeddin el Hatip ile Abdülkerim el Halil'e propaganda vazifesi verilmiştir.
3. Mısır'da ya da Beyrut'ta yer alan el Müfid matbaasında cemiyet tarafından bastırılıp, kulüp adına gönderilecek bütün beyannameler gizlice Arap gençlerine dağıtılacaktır.
4. Cemiyette bulunan üyelerden ancak son derece güvenilir olan ve denenmiş olanlar bu programdan haberdar olabilirler.²⁰⁰

Edebiyat Kulübü'nün Osmanlı Devleti'ne ve İttihat Terakki iktidarına bakışının özellikle 1911 Trablusgarp, 1912 Balkan Savaşları'nda yaşanan mağlubiyetlerin ardından eskisine oranla daha keskin hatlara sahip olmaya başladığını görmekteyiz. Bu durumun, Osmanlı Devleti sınırları içinde yer alan Arapların Osmanlıya bakışlarının tarihsel süreçte yaşadığı dönüşümüne bakıldığında paralellik gösterdiği ortaya çıkmaktadır. Kulüp ardı ardına patlak veren iki savaştan ağır yaralar alarak çıkan Osmanlı Devleti'nin artık kendilerini koruyabileceğine olan inançlarını iyice kaybetmeye başlamışlar ve Arap milliyetçiliğine daha sıkı bağlanmışlardır. 1913 başlarından itibaren kulüpte yapılan toplantılarda “ya istiklal ya ölüm” tarzında konuşmalar yapılmaya başlanmış; bunun sonucu olarak da kulüp yönetimi devletin durumunun iyice kötüye gitmesi üzerine şu prensipleri ortaya koymuşlardır:

¹⁹⁹ Aliye Divan-ı Harbi Örfisi, ss. 20- 21; Umar, a.g.e., s. 101.

²⁰⁰ Kılınçkaya, a.g.e., s. 64; Aliye Divan-ı Harbi Örfisi, s. 22.

1. Arap ulusu yabancı güçler kendi üzerinde hâkimiyet kurdukları için bağımsızlığını kaybetmiş olan büyük bir ulustur.
2. Arap ülkeleri zengin topraklara sahip olduklarından büyük güçler daima bu topraklara hâkim olma isteğinde olmuşlardır.
3. Trablusgarb ve Balkan Savaşlarında zayıflığı kanıtlanmış olan Osmanlı İmparatorluğu, herhangi bir saldırı anında Arap vilayetlerini koruyabilecek durumda değildir.
4. Arapların bu durumun değiştirebilmenin tek yolu Arap ulusunu kendi kendini koruyabilecek bir duruma getirmektir. Arap ulusu ancak bu şekilde güçlenebilir ve ayakta kalabilir.²⁰¹

Görünüşte sadece edebi çalışmalar yürütecek olan Edebiyat Kulübü'nün yukarıda gördüğümüz faaliyetlerini göz önüne alacak olursak, kulübün önceliğini her şeyden çok Arap milliyetçiliğine verdiğini açık bir şekilde görmüş oluruz. Bu amaç doğrultusunda sadece İstanbul ile sınırlı kalmayan kulüp, Suriye ve Mısır'da da şubeler açmış²⁰², buralarda diğer Arap milliyetçi cemiyetleri ile irtibat kurmaya, işbirliği yapmaya gayret göstermiştir. Kulübün gizli programında belirtildiği üzere kurucu üyeler Şam ve Beyrut'a giderek buralarda hem propaganda faaliyetleri yapmışlar, hem de bölgedeki milliyetçilerle görüşmelerde bulunmuşlardır. Daha da güçlenebilmek için bu geziler sırasında Abdülkerim el Halil, Kahire'deki Osmanlı İdaresi Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti ile Seyfeddin el Hatip ise Beyrut'ta Umumi Islahat Cemiyeti ile görüşmeler yapmışlardır. Eliezer Tauber, bu geziler sırasında Abdülkerim el Halil'in Kahire'de bulunan ve Suriye'deki Fransız etkinliğini takip etmek için Şam ve Beyrut'ta istihbarat ve propaganda merkezleri kurma çalışmalarını yapan bazı Alman askeri yetkilileri ile görüşüğünü belirtmektedir. 1913 yılında yapılan bu gezide el Halil'in Almanlarla görüşmesi ve onlara Beyrut ve Şam'daki çalışmalarında rehberlik etmeyi önermesi²⁰³, hem kişisel bir gelecek kaygısı/beklentisi olarak hem de artık Osmanlı dışında alternatiflerin düşünölmeye başlandığı şeklinde yorumlanabilir. Bunun dışında, bu görüşme genel olarak sıradan Arap halkı

²⁰¹ Tauber, a.g.e., s. 106.

²⁰² Er Reyyis, a.g.e., s. 18.

²⁰³ Tauber burada el Halil'in görüştüğü Alman askeri heyetinin başındaki kişinin ismini de vermektedir. Bu kişi Komutan von Hammerstein'dir. Bkz. Tauber, a.g.e., s. 106.

için değil ancak Arap siyasetçisi ve milliyetçi aktivisti için 1913 tarihinde Osmanlı Devleti'nin ne ifade ettiğini görebilmek açısından önem taşımaktadır. Arap milliyetçileri artık alternatif arayışlarına başlamışlar, kendilerini bir biçimde kurtarabilmenin telaşına düşmüşlerdir. 1911'den itibaren topraklarına gelebilecek muhtemel bir yabancı (batılı) saldırısından korktuklarını ifade eden Arap milliyetçilerinden bazılarının, 1913 ve sonrası süreçte yabancı desteği aramaları, yabancıların gözüne hoş görünmek için çabalamaları, milliyetçilerin içine düştükleri çelişkiyi ortaya koymaktadır.

Edebiyat Kulübü, 1915 yılında kendiliğinden feshedilmiştir. Fesih nedeni olarak kulüpte biriken paraların bazı üyeler tarafından zimmetlerine geçirilmiş olması gösterilmiştir. Kuruluş aşamasında verdiği taahhüde rağmen kulübün ayrılıkçı siyasetin içine girmesi sonunu hazırlamıştır. Hâlbuki siyasete karışmadığı sürece varlığını devam ettirebileceğinin bilincinde olmuş olmalarına karşın²⁰⁴, yine de siyasetten ayrı duramamışlardır. 1915–1916 yıllarında idama mahkûm edilmiş olan Seyfeddin el Hatip, Refik Rızık Sellum, Abdülkerim el Halil gibi Arap milliyetçi hareketinin öncü isimlerini bünyesinde barındırmış olan Edebiyat Kulübü²⁰⁵, faaliyetleriyle Arap gençliği arasında Arap milliyetçiliği ideolojisinin yayılmasında son derece önemli rol oynamıştır.

2.2.3. Hizb El- Lamerkeziye El- İdari El- Osmanî (Kahire, 1912) (Osmanlı İdaresi Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti)

Osmanlı İmparatorluğu'nda II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında kurulan Arap cemiyetleri içinde faaliyetleri ve ulaşabildiği kitlelerin genişliği açısından en önemlilerinden birisi olan Osmanlı İdaresi Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti, 1912 yılında Kahire'de bulunan Suriyeli mülteciler tarafından kuruldu.²⁰⁶ 1908 sonrası dönemde

²⁰⁴ Mansfield, a.g.e., s. 35.

²⁰⁵ Hasan Kayalı, a.g.e., s. 99.

²⁰⁶ Kurşun, a.g.e., s.98; Tibi, a.g.e., s. 149; Cemiyetin kurucuları arasında Lübnanlı ve Filistinli göçmenler de bulunmaktaydı. Ancak kurucular olarak Suriyeliler gösterilmektedir. Çünkü bu dönemde günümüzde Suriye olarak bildiğimiz topraklar Osmanlı düzeninde Bilad-ı Şam olarak nitelenmekteydi. Bölgeye kısaca Şam deniyordu. 1887'de bu toprakların yeniden tanzimiyle Beyrut, Halep ve Suriye olarak üçe ayrılan bölgede Lübnanlı ve Filistinliler de yaşamaktaydılar. Ancak bunların hepsi Bilad-ı Şam bölgesi sakinleri olarak bilindiği için Âdem-i Merkeziyet cemiyeti kurucuları da genellikle sadece Suriyeliler olarak gösterilmektedir. Bilad-ı Şam hakkında bkz. Riyad. N. Er Reyyis, a.g.e., s. 15.

kullan Arap cemiyetlerinin içinde en iyi örgütlenmiş olanı olarak tanımlanan Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti faaliyetleri²⁰⁷ ile bütün Arapça konuşan alanlara ulaşmayı başarmıştır.²⁰⁸

Önce Trablusgarp Savaşı'nda ardından Balkan Savaşı'nda yaşanan zincirleme toprak kayıpları sonrasında Mısır'da yaşayan Suriyeli mülteciler Suriye'nin geleceği hakkında endişelenmeye başlamışlardır. Kendi topraklarını herhangi bir tehlikeye karşı korumak amacıyla Kahire'de birçok defa toplantılar düzenlemişler, çözüm yolu aramışlardır. Alınması gereken tavır konusunda Hıristiyan Suriyeliler Fransa'nın korumasına başvurulması gerektiği konusunda net bir görüş ortaya koyarlarken, Müslüman Suriyeliler bir görüş birliğine varamamışlardır. Müslüman grup içinde yer alan Şam'ın önde gelen isimlerinden olan Refik el- Azm kardeşi Osman ve kuzeni Hakkı el- Azm ile beraber Osmanlı Devleti'nin yanında yer alınması gerektiğini belirtmişler; şartların zorlaması halinde ise İngiltere'nin yardımına başvurulmasına karar vermişlerdir. Gruptaki diğer Müslümanlar da bu görüşü kabul etmişlerdir. Onlara göre Fransa'nın Cezayir'deki tutumları İslam'a ne denli düşman bir devlet olduğunu ortaya koymaya yetmiştir; bu sebeple Müslüman Suriyeliler hiçbir zaman Fransa seçeneğini düşünmediler.²⁰⁹

Suriye'ye olabilecek muhtemel bir yabancı saldırısı karşısında ülkeyi savunabilmek için bölgede asker olarak Suriye'nin kendi insanların görevlendirilmesi konusunda görüş birliğine varan Refik el- Azm ve destekçileri bu konuda dönemin Mısır'daki Osmanlı temsilcisi Rauf Paşa ile görüşmüşlerse de bir sonuç alamamışlardır.²¹⁰ Grup üyeleri Osmanlı Devleti'nde söz konusu dönemde uygulanmakta olan yönetim tarzının merkezîyetçi tarzından dolayı Suriye'de Suriyeli askerlerin görevlendirilmesi mümkün olmadığından devletin yönetim şeklinin değişmesi gerektiğine karar verdiler. Bu yeni model âdem-i merkezîyet modeliydi. İşte cemiyete adını veren ve cemiyetin mücadele konusunu tayin eden âdem-i merkezîyet idaresi düşüncesinin çıkış noktası burasıdır. Şunu da hemen eklememiz gerekir ki, âdem-i merkezîyet düşüncesi Arap siyaset ve fikir adamları açısından bu cemiyetle ortaya çıkmış bir konu değildir. Daha önce ele aldığımız diğer cemiyetlerde

²⁰⁷ Zeine, a.g.e., s. 85.

²⁰⁸ Kürkçüoğlu, a.g.e., s. 22.

²⁰⁹ Tauber, a.g.e., s.121.

²¹⁰ A.g.e., s.122.

de gördüğümüz gibi merkezi hükümetten talep edilen her reform önerisinin temelinde 1916'ya dek âdem-i merkeziyet tarzı idare isteği bulunmaktadır. Bu sayede uzunca bir süre Araplar Osmanlı Devleti'ne bağlı olmak kaydıyla kendi içlerinde daha özerk bir yapıya sahip olmanın hesaplarını yapmışlardır. Osmanlı Devleti bünyesinden ayrılarak, tam bağımsızlık kazanmak isteği 1913'te başlayan bir süreçtir ve 1916'da Büyük İsyân ile zirve noktasına ulaşmıştır.

Daha önce kararlaştırıldığı üzere Osmanlı Devleti'nde Âdem-i Merkeziyet idaresinin uygulanmasını sağlamak amacıyla, 1912'de Kahire'de Osmanlı İdaresi Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti kuruldu. Kurucu kadroda Refik el-Azm, Hakkı el-Azm, İskender Amun, Şeyh Reşid Rıza, Sami el-Cerdini ve Muhibettin el-Hatip gibi önemli isimler yer almaktaydı.²¹¹ Cemiyetin yönetim kurulu ise şu şekilde oluşturulmuştur:

Başkan: Refik el-Azm (Şam, Müslüman)

Bşk. Yrd: İskender Amun (Hıristiyan)

Sekreter: Hakkı el-Azm (Şam, Müslüman)

Sek. Yrd: Muhibettin el-Hatip (Şam, Müslüman)

Sek. Yrd: Sami el-Cerdini (Lübnan, Hıristiyan)

Yön. Kur. Üyeleri: Reşid Rıza, Davud Berakat, Osman el-Azm, İ. el-Cüncü, Salih Rıza, Hamid Selahaddin, Şibli Şumayil.²¹²

Parti tüzüğünün ikinci maddesi partinin kuruluş amacını ortaya koymaktadır: *“Bu partinin kuruluş amacı farklı ırk, din ve dillerden oluşmuş olan Osmanlı İmparatorluğu'nda bütün Osmanlılara, Âdem-i Merkeziyet idaresinin ne olduğunu, uygulanması halinde ülkeye nasıl avantajlar sağlayacağını, Âdem-i Merkeziyet idaresinin erdemlerini anlatmaktır. Bunun yanında Osmanlı merkezi yönetiminden bütün vilayetlerde uygulanmak üzere Âdem-i Merkeziyet esasına dayalı bir hükümet idaresi kurulmasını talep etmektir.”*²¹³ Partinin tüzüğünde yer alan üç numaralı madde ise partinin gizli bir yapıda olmadığını belirtmektedir.²¹⁴ *“Partimiz gizli değildir ve hiçbir sırrı yoktur.”*²¹⁵

Osmanlı İdaresi Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin siyasi programında ise şöyleydi:

²¹¹ Kılınçkaya, a.g.e., s.66.

²¹² Tauber, a.g.e., s.122; Kurşun, a.g.e., s. 100.

²¹³ Tauber, a.g.e., s.123; Mansfield, a.g.e., s. 35.

²¹⁴ Kurşun, a.g.e., s.98.

²¹⁵ Tauber, a.g.e., s.123.

1. Osmanlı Devleti parlamenter bir anayasal devlettir. Bütün vilayetler saltanatın birer parçasıdır.²¹⁶
2. Padişah sadece Vali'yi ve Kadı'yı tayin eder. Diğer görevli olacak memurların tayini vilayet idare meclisinin onaylaması halinde olur.
3. Her vilayette Genel Meclis, İdare Meclisi, Eğitim Meclisi ve Evkaf Meclisi oluşturulacaktır.²¹⁷
4. Her vilayette iki adet resmi dil olacaktır. Bunlar devletin resmi dili olan Türkçe ile bölgenin yerel dili olacaktır.
5. Her vilayette eğitim dili yerli halkın dili olacaktır.
6. Her vilayette idare Âdem-i Merkeziyet esası üzerine kurulacaktır.
7. Her vilayette Genel Meclis, o vilayetin hükümetini, eğitim ve emniyet işlerini düzenlemek ve denetlemekle yükümlü olacaktır. Merkezi hükümet ise dış siyaset ve askerlik işleri ile meşgul olacaktır.
8. Her vilayette kurulacak olan İdare Meclisleri o vilayette görevlendirilecek memurların kimler olacağına karar verme yetkisine sahip olacaktır.²¹⁸
9. Her vilayette Eğitim Meclisi o vilayete özgü eğitim programları ve içerikleri oluşturmakla yükümlü olacaktır.
10. Evkaf Meclisi vilayetlerdeki vakıfların kontrolünde tam yetkiye sahip olacaktır.
11. İdare Meclisi'nin dışında diğer tüm kurulacak olan meclislerin üyeleri seçimle iş başına getirileceklerdir. İdare Meclisi'nin ise yarısı seçimle belirlenecektir.²¹⁹
12. Olağanüstü şartlar oluşmadıkça her asker adayı askerliğini kendi bölgesinde yapacaktır.
13. Her bölgede halkın isteği doğrultusunda idari mekanizmada değişikliğe gidilebilecektir.

²¹⁶ Umar, a.g.e., s.108; Tauber, a.g.e., s.124.

²¹⁷ Zeine, a.g.e., s.88; Kurşun, a.g.e., s. 101.

²¹⁸ Albert Hourani, a.g.e., s.289.

²¹⁹ Umar, a.g.e., s.108.

14. Meclis-i Mebusan seçimlerinin yapılaş şeklinde değişikliğe gidilmesi zorunlu bir hal almıştır. Bu haliyle imparatorluk içinde yer alan her unsur meclise temsilci gönderememektedir.²²⁰
15. Her vilayette toplanacak olan vergilerin ve elde edilecek olan yerel gelirlerin vilayetin ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla tahsis edilmesi uygun görülmektedir.²²¹

Parti kuruluşundan birkaç ay sonra tüzüğün ikinci maddesinde belirtilen esasa dayanarak bir beyanname yayımlamıştır. Söz konusu beyannamede merkezi yönetimin Osmanlı Devleti için hiçbir olumlu yanının olmadığı belirtilmiş ve Âdem-i Merkeziyet tarzı idarenin avantajları anlatılmıştır: “ *En iyi rejim anayasal rejimdir; en iyi anayasal rejim ise Âdem-i Merkeziyet’tir. Özellikle içinde muhtelif taife, mezhep ve dil bulunduran devletler için Âdem-i Merkeziyet en iyi idare şeklidir. Âdem-i Merkeziyet terakkinin ve gelişmenin en iyi vasıtasıdır.*”²²² Beyannamede Âdem-i Merkeziyet idaresine en güzel örnek olarak İsviçre’yi gösteriyorlardı. Refah ve zenginlik içinde yüzen İsviçre’ye karşın, Osmanlı Devleti’nin Libya örneğinde olduğu gibi kendi topraklarını korumaktan aciz hale gelişinde uygulanmakta olan katı merkezi yönetimin önemli payı olduğu belirtiliyordu.²²³ Cemiyete göre imparatorluğu içinde bulunduğu bu kriz ortamından çıkarmak için yapılacak en iyi şey bir an evvel yönetim biçimini Âdem-i Merkeziyet esasına uygun olarak değiştirmektir.²²⁴

Aslında bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu da Âdem-i Merkeziyet düşüncesine yabancı değildi. Özellikle Prens Sabahattin (1877- 1948)²²⁵ önderliğinde bir araya gelen Osmanlı liberalleri olarak da adlandırılan grup, 1902 Kongresi

²²⁰ Kurşun, a.g.e., s.102.

²²¹ Hourani, a.g.e., s.289.

²²² Kurşun, a.g.e., s.104.

²²³ Trablusgarp Savaşı sırasında, mecliste bir oturum sırasında devleti eleştiren Abdülhamid Zöhravi, devletin parasızlığını en büyük sorun olarak nitelemiş, bu yüzden devletin bölgeye doğru dürüst asker sevk edemediğini ifade etmiştir. Zöhravi’ye göre bu yüzden devletin çatısı altında yaşayan insanlar birer birer ülkeyi terk etmeye başlamışlardır. Bkz. **MMZC**, cilt:2, devre:1, içtima senesi:4, TBMM Basımevi, 1991, s. 530.

²²⁴ Tauber, a.g.e., s.124.

²²⁵ Prens Sabahattin Sultan II. Mahmut’un torununun çocuğu, Abdülmecit’in torunu ve Abdülhamit’in kız kardeşi Seniha Sultan’ın oğludur. 1899’da babası ve kardeşi sürgüne gönderilince kendi isteğiyle onlara katılmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin 1902 yılında Paris’te düzenlediği kongrenin başkanlığını Prens Sabahattin yapmıştır. Bkz. Alan Palmer, **Son Üç yüz Yıl Osmanlı İmparatorluğu**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2003, s.202; Prens Sabahattin’in hayatı, siyasi kariyeri, etkilendiği yazarlar ve düşünceleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Ramsaur, a.g.e., s. 114- 124. Bu konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. **Prens Sabahattin, Hayatı ve İlmi Müdafaaları**, Haz. Nurettin Ege, Güneş Neşriyatı, İstanbul, 1977, ss. 79- 89 ve 159- 189. Bunlara ek olarak Prens Sabahattin’in fikirlerini birinci elden edinmek için bkz. Prens Sabahattin , **Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?**, Liberte Yayınları, İstanbul, 2002.

sonrasında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden merkezi yönetime karşı çıktıkları için ayrılmışlar ve kendi partileri olan Teşebbüs-ü Şahsi Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti'ni kurmuşlardır.²²⁶ Osmanlı Devleti çatısı altında her vilayetin kendi içişlerinde özerk olmasına, dışişlerinde ise İstanbul'a bağlı olmasına dayanan Prens Sabahattin'in Âdem-i Merkeziyet düşüncesi kurduğu partiyle yaşatılmaya çalışılmış ancak başarılı olamamıştır. Prens Sabahattin ve onun etrafında toplanan liberaller yaşanan bu ilk başarısız deneyimin ardından 1908'de Ahrar Fırkası'nı kurmuşlardır.²²⁷ Son olarak da 1911'de kurulan Hürriyet ve İtilaf Fırkası²²⁸ Osmanlı Devleti'nde merkezi yönetim karştı bir politika izlemiş ve İttihat ve Terakki idaresine muhalefet etmiştir. Bu dönemde, öteden beri Prens Sabahattin ve takipçilerinin Âdem-i Merkeziyet tarzı yönetim biçiminde ısrarcı olmalarına destek çıkan, Araplar da dâhil, Osmanlı Devleti'nde yaşayan diğer etnik kimlikler Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı desteklemişlerdir.²²⁹ Bu tarzıyla bir tür İttihat ve Terakki muhalifleri koalisyonu²³⁰ izlenimi veren Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın Arap yarımadasında açtığı şubeler²³¹ ile Kahire'de bulunan Osmanlı İdaresi Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti arasında yakın ilişkiler kurulmuştur. Hürriyet ve İtilaf Fırkası lideri Sadık Bey ile Refik el-Azm arasında yapılan bir yazılı anlaşma ikili ilişkilerin ne kadar iyi bir düzeyde olduğunu göstermektedir.²³² Bu anlaşmaya göre eğer Hürriyet ve İtilaf Fırkası Ocak 1913'te kaybettiği iktidara tekrar gelecek olursa Araplara Âdem-i Merkeziyet esasına uygun

²²⁶ Kemal H. Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller**, AFA Yayıncılık, İstanbul, 1996, s.37.

²²⁷ Feroz Ahmad, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, Doruk Yayıncılık, İstanbul, 2002, s.51; Prens Sabahattin'in âdem-i merkezîyet tezi bir kaynakta şu şekilde açıklanmaktadır: “âdem-i merkezîleştirilmiş bir Osmanlı Devleti, İngiliz tarzında bir meşruti monarşi, merkezi hükümetin asgari derecesini sağlayacaktı. Geri kalan tarafa gelince, imparatorluğun farklı halkları ve topluları bölgesel ve mahalli idare altında ve kolektif veya hükümet kontrolünden kurtulmuş bir kamu hayatı içinde isteklerini gerçekleştirebilirlerdi, haklarını koruyabilirlerdi.” Bkz. Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, s.202; Ayrıca Prens Sabahattin'in Osmanlı Devleti için uygun gördüğü âdem-i merkezîyet esasına dayalı yeni yönetim modelinin içeriği için bkz. Bayram Bayraktar, “Günümüzde Yeniden Değerlendirilmesi Gereken Bir Düşünür: Prens Sabahattin Bey”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, sayı: 6-7, İzmir, 1997; Nedim Yalansız, “An Ottoman Intellectual Prince Sabahaddin's Local Administration Project for Turkey: Decentralization”, **Arab Historical Review For Ottoman Studies (AHROS)**, 31, December 2005, s. 193- 201; Cenk Reyhan, “Prens Sabahattin”, **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Tanzimat ve Meşrutîyet'in Birikimi**, cilt:1, ss. 150- 151.

²²⁸ Karpat, a.g.e., s.39.

²²⁹ Araplar, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kuruluşuna büyük ilgi göstermişlerdir. Bkz. Ali Birinci, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası**, s. 50. Birinci, eserinde Arap mebusların fırkaya destek manasında direkt olarak fırkaya üye olmaktan çok, müstakil konumlarını koruyarak, gerektiğinde işbirliğine girmeyi tercih ettiklerini belirtmektedir. Bkz. a.g.e., s. 54.

²³⁰ Lewis, a.g.e., s.220.

²³¹ Enver Ziya Karal, a.g.e., cilt: IX, s.154. Ali Birinci fırkanın Basra, Bağdat, Beyrut ve Suriye'deki Nebek şubelerinin varlığından söz etmektedir. Bkz. a.g.e., s. 69- 70.

²³² Hürriyet ve İtilaf lideri Sadık Bey ile Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti lideri Refik el-Azm arasındaki görüşmelerde iki taraf arasında İttihat ve Terakki'nin devrilmesi için bir anlaşma imzalandığı da belirtilmektedir. Detay için bkz. Abdülgani el-Arîsi'nin Divan-ı Harp'te verdiği ifade, Aliye Divan-ı Harbi Örfisi, s. 61 ve 66.

bir şekilde Osmanlı İdaresi Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti programında söz edilen hakları verecekti. Bunun gerçekleşmesi için de Mısır'daki Âdem-i Merkeziyetçiler İstanbul'dakilerle birleşerek sonuna dek Hürriyet ve İtilaf'ı destekleyeceklerdi.²³³ Bu dönemde iki parti arasında ilişkiler o kadar ilerlemiştir ki önce Mısır'da Hürriyet ve İtilaf'ın şubelerinin açılmasında bölgedeki âdemi merkezîyetçiler çalışmışlar sonra da Hürriyet ve İtilaf'ın genel sekreterliğine Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin bir üyesi olan Abdülkerim el-Halil getirilmiştir.²³⁴ İki taraf arasındaki etkileşimin en önemli göstergesi ise hiç kuşku yok ki Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin programının kendinden yaklaşık bir yıl önce kurulan Hürriyet ve İtilaf ile aynı düşünceleri yansıttığıdır.²³⁵

Osmanlı İdaresi Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti, yayımladığı beyannamelerin yanı sıra basın yoluyla da geniş kitlelere ulaşma gayreti içinde bulunmuştur. Partinin önde gelen isimlerinden olup, İslam Modernizmi'nin Cemaleddin Afgani ile birlikte en önemli temsilcisi olan Muhammed Abduh'un takipçisi Reşid Rıza'nın²³⁶ sahibi olduğu *El-Menar* dergisi izlediği yayın politikası ile partinin resmi yayın organı görüntüsü vermiştir. *El-Menar*'da yayımlanan yazılarda âdem-i merkezîyet övülmüş ve imparatorluğun selameti açısından uygulanması gereken zorunlu bir yönetim şekli olarak gösterilmiştir. Dergide yer verilen yazılarda sıkça âdem-i merkezîyet karşıtlarının bu tarz bir yönetimin imparatorluk üzerindeki yabancı güçlerin baskısını arttıracığı yönündeki iddiaları yalanlanmış ve imparatorluk için asıl büyük tehlikenin İttihat Terakki ve onun merkezi idaresi olduğu belirtilmiştir.²³⁷ Partinin ve *El-Menar*'ın âdem-i merkezîyet taraftarı bu yayınlarına karşılık Abdülaziz Çaviş²³⁸ gibi

²³³ Tauber, a.g.e., s.126.

²³⁴ A.g.e., s.127. Bu durum Aliye Divan-ı Harbi Örfisi'nde Abdülhamit Zöhravi'nin Abdülkerim el-Halil'i Hürriyet ve İtilaf genel sekreteri yaptırdığı yönünde rapor edilmiştir. Ayrıca Aliye Divan-ı Harbi Örfisi el-Halil'in Suriye Genel Müfettişi olarak görevlendirildiğini belirtmektedir. Bkz. Aliye Divan-ı Harbi Örfisi, s. 62.

²³⁵ Kurşun, a.g.e., s.99.

²³⁶ Reşid Rıza'nın Arap milliyetçiliği sürecindeki fikir hayatını, halifelik üzerine olan fikirlerini esas alarak dönemselsel bir incelemeye tabi tutan Mahmoud Haddad'a göre, Reşid Rıza'nın Arap milliyetçiliği siyasi anlamda Osmanlı Devleti'nin kaldırılması ya da Arapların bu idaredeki pozisyonlarından ayrılması değildir. Rıza'nın milliyetçiliği, Osmanlılık düşüncesinin daha geniş perspektifte ele alınmasıdır. Bu yüzdendir ki, İslam modernizminin en büyük temsilcilerinden olan Reşid Rıza, dünya savaşı öncesinde İttihat ve Terakki yönetimini İslamcılık ve Osmanlıcılık dışlayıp, Türk milliyetçiliği yaptıkları için eleştirmiştir. Rıza'ya göre, ırka dayanan milliyetçilik yapmak, Osmanlı'nın sonu, Türklerin de Anadolu'ya sıkışıp kalmaları anlamını taşımaktadır. Bkz. Mahmoud Haddad, " Arab Religious Nationalism in the Colonial Era: Rereading Rashid Rida's Ideas on the Caliphate", *Journal of the American Oriental Society*, vol.117, no.2, 1997, s. 261.

²³⁷ Tauber, a.g.e., s.124.

²³⁸ Abdülaziz Çaviş hakkında ayrıntılı bilgileri ve Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde gelişen olaylara bakışını, Osmanlıya olan bağlılığını yakın arkadaşı olan Emir Şekip Arslan'ın hatıralarında bulmak mümkündür. Bkz. Arslan, a.g.e., s.59, 67, 134 vd; Ayrıca bkz. Cemal Paşa, a.g.e., s.63.

Osmanlı Devleti'ne kendini daha fazla bağlı hisseden kişiler (Osmanlıcı olarak bilinen) âdem-i merkeziyetin ülkeyi yabancı müdahalelerine daha da açık bir hale getirecek bir yapı olduğunu iddia ediyorlardı. Onlara göre âdem-i merkeziyet taraftarlarının ısrarla dile getirdikleri yönetim değişikliği isteklerinin altında yatan asıl sebep, diğer Arap vilayetlerini de Mısır gibi özerk bir yapıya kavuşturmak ve yeri geldiğinde devlete karşı istiklallerini ilan etmek için bir altyapı oluşturmaktı.²³⁹

Osmanlı İdaresi Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti kurulduğu günden itibaren örgütlenme çalışmalarına hız vermiş, 1913 yılı sonunda çeşitli yerlerde şubeler açmayı başarmıştı. Özellikle Suriye'de Hama, Hums, Baalbek gibi bölgelerde örgütlenen parti ayrıca Musul, Bağdat, Bekaa, Basra, Nablus, Hayfa ve Kudüs gibi merkezlerde de şubeler açmıştır.²⁴⁰ Partinin Şam şubesini Şefik el-Müeyyed²⁴¹, Şükrü el-Aseli²⁴² ve Abdülvehhab el-İngiliz²⁴³ kurmuştu. Beyrut şubesini ise Muhammed el-Mahmasani'nin kardeşi olan Mahmud el-Mahmasani kurmuştur. Merkez ile bütün şubeler arasındaki iletişim beyannameler ya da mektuplar gönderilmesi yoluyla sağlanmıştır.²⁴⁴ Bütün bu haberleşme sisteminin başındaki isim ise partinin kâtib-i umumisi olan Hakkı el-Azm Bey idi. Yayımlanan pek çok beyannameyi bizzat kendisi hazırlamıştır. Posta işlemi için de bölgede etkin bir biçimde çalışan Fransız posta teşkilatı kullanılmaktaydı.²⁴⁵ Şubeler konusunda burada eklememiz gereken

²³⁹ Kurşun, a.g.e., s.104.

²⁴⁰ Aliye Divan-ı Harbi Örfisi, s.91.

²⁴¹ Şefik Bey, 1908 sonrası Arap Milliyetçiliği'nin gizli/resmi örgütlenme süreci içinde aktif olarak yer almış; çeşitli cemiyetlerin kuruluşunda ve faaliyetlerinde önemli roller oynamış bir kişidir. Divan-ı Harp'te yapılan yargılama sırasında Müeyyed'in İstanbul'daki Fransız sefaretıyla ve Mısır'daki Fransız görevlilerle yakın ilişkiler kurarak, bağımsız bir Suriye prensliği kurulması yönünde girişimlerde bulunduğu ortaya çıkmıştır. Yapılan yargılama sonrasında Müeyyed vatana ihanet suçundan idama mahkûm edilmiştir. Bkz. Aliye Divan-ı Harbi Örfisi, s. 158.

²⁴² Arap Milliyetçiliğinin 1908 sonrası süreçte bir diğer önemli ismi olan Şükrü el-Aseli Şam mebusu olarak Meclis-i Mebusan'da da bulunmuştur. İttihat Terakki karşıtı siyasetin Araplar içindeki başlıca ismi olarak gösterebileceğimiz Aseli, 1911'de İttihat ve Terakki karşıtı tüm muhalifleri bir arada toplayan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın ilk yöneticileri arasında yer almıştır. Bkz. Kurşun, a.g.e., s.52; Divan-ı Harp'te yargılanan Aseli idama mahkûm edilmiştir. Bkz. Aliye Divan-ı Harbi Örfisi, s.159; Şükrü el Aseli hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Samir Seikaly, "Shukri al-Asali: A Case Study of a Political Activist", **The Origins of Arab Nationalism**, ed. Rashid Khalidi, Columbia University Press, New York, 1991, içinde, s. 73- 97.

²⁴³ Abdülvehhab el-İngiliz, Divan-ı Harp'te yargılandığı dönemde kişisel ihtirasları yüzünden İttihat ve Terakki idaresine yüz çevirdiğini itiraf etmiştir. Osmanlı İdaresi Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin kuruluş çalışmalarında ve ardından diğer faaliyetlerinde bizzat rol almış bir kişi olarak, Şam'da bir ihtilal hareketi düzenlenmesi konusunda da bizzat çalışmalara katılmıştır. Yargılama süreci sona erdiğinde diğerlerine olduğu gibi İngilizli'ye de idam cezası verilmiştir. Bkz. Aliye Divan-ı Harbi Örfisi, s. 160; İngilizli hakkında farklı bir bilgi için ayrıca bkz. Muhammed Kürd Ali, a.g.e., s. 178- 179. Kürd Ali, burada İngilizli'nin Halep vilayetine bağlı el- Bab kaymakamlığını yaptığı dönemdeki başarılı yönetiminden dolayı dönemin Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'nın İngilizli'ye yazdığı mektupta (bizzat gördüğünü ifade ederek), " *devletin senin ayarında on kaymakamı olsa dünya hükümetlerinin en ilerisinden sayılır*" dediğini söylemektedir.

²⁴⁴ Cemiyetin Yüksek Komitesi tarafından hazırlanan bir bildirin kapağı için bkz. EK-C.

²⁴⁵ Tauber, a.g.e., s.126.

önemli nokta ise açılan bütün şubelerin partinin resmi yapısına aykırı bir biçimde gizli olarak örgütlenmesi ve faaliyet göstermesidir. Bunun nedeni ise her ne kadar Osmanlı İdaresi Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti ilan edilen şekliyle resmi bir parti olsa da Osmanlı Devleti tarafından yasal bir yapı olarak tanınmamış olmasıdır.²⁴⁶ İstanbul tarafından tanınmayan partinin şubeleri, faaliyetlerini düzenleyebilmek amacıyla gizli olarak açılmış ve yine çalışmalarını gizli olarak yapmıştır. Şubelerin gizli örgütlenmesi konusunda pek dile getirilmese de, parti âdemi merkezîyet yönetimine geçilmesi amacıyla kurulmuş olmasının yanında, sonuçta Arap Milliyetçiliği'ne hizmet etmiş bir partidir. İlke olarak hem âdemi merkezîyetin hem de milliyetçi/ayrılıkçı hareketlerin Osmanlı merkezî idaresi tarafından tanınması, kabul görmesi doğal olarak mümkün olmamıştır. Bu sebeple açılan tüm şubelerin faaliyetlerini daha rahat gerçekleştirebilmek adına gizli bir örgütlenme içine girmiş olabilecekleri güçlü bir ihtimal olarak önümüzde durmaktadır. Bu bağlamda, Zekeriya Kurşun'un "*Osmanlı İdaresi Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti'ni kendine has hedefleri olması ve bu hedeflere ulaşmak adına âdemi merkezîyeti basamak olarak kullanmasından*"²⁴⁷ dolayı Prens Sabahattin'in Teşebbüs-i Şahsi Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti ile aynı şey olarak görmenin doğru olmadığını ifade eden yorumunu da göz önüne aldığımızda, şubelerde neden gizli örgütlenme metodunun tercih edildiğini daha iyi anlamış oluruz.

Osmanlı İdaresi Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti'ne üye olmak, partinin resmi kimliğinden dolayı, çok da zor değildi. Partinin ilkelerini, amaçlarını ve programını destekleyen, yirmi yaşını aşmış, hangi dinden olursa olsun her Osmanlı vatandaşı partiye üye olabiliyordu.²⁴⁸

Âdemi Merkeziyet Cemiyeti'nin Kahire'de kurulması ve kendine genel merkez olarak burayı seçmesi ileriki dönemde faaliyetlerinin İstanbul tarafından takip edilmesinin önüne geçen bir durum ortaya çıkarmıştı.²⁴⁹ Osmanlı merkezî hükümeti partinin Kahire'deki faaliyetlerini denetleyemiyor, yeri geldiğinde herhangi bir yaptırım uygulayamıyordu²⁵⁰; çünkü bu dönemde Mısır Osmanlı Devleti karşısında özel bir statüye sahipti. 1882'deki İngiliz işgalinden bu yana bu ülkenin denetimi

²⁴⁶ A.g.e, s.126; Kurşun, a.g.e., s. 98.

²⁴⁷ Kurşun, a.g.e., s. 99.

²⁴⁸ Zeine, a.g.e., s. 87; Umar, a.g.e., s.106.

²⁴⁹ Kılınçkaya, a.g.e., s.68.

²⁵⁰ Peter Mansfield, a.g.e., s. 24.

altında olan Mısır'daki kendine yönelik olarak gerçekleştirilen siyasi faaliyetleri İstanbul'un engellemeye gücü yetmemekteydi. Bu durum partiye büyük bir avantaj sağlamıştır. Bunun yanında Mısır Hıdivi Abbas Hilmi Paşa'nın da İttihatçılara karşı olan bir kişi olarak partiye ve çalışmalarına verdiği destek Kahire âdemi merkezîyetçileri için bir başka avantajlı durumu göstermektedir.²⁵¹ Hıdiv Abbas Hilmi Paşa'nın Şam Fransız Konsolosluğu'nda ele geçirilen, Şefik el-Müeyyed ve Abdülhamid Zöhravi ile yaptığı yazışmalar ve bu yazışmaların Osmanlı Devleti karşıtı içerikleri hıdivin partiye verdiği desteğin açık bir göstergesi durumundadır.²⁵²

Osmanlı İdaresi Âdem-i Merkezîyet Cemiyeti'nin faaliyetleri arasında en önemlilerinden biri Mayıs 1913'te, Paris'te toplanacak olan Büyük Arap Kongresi öncesinde, Kahire'de düzenledikleri toplantıdır. Çoğunluğunu Suriyeli temsilcilerin oluşturduğu toplantıda bazı Türk temsilcileri de bulunmuşlardır. Partinin, kurulduğu günden beri Türk liberalleri olarak tanımlanan Türk Âdem-i Merkezîyetçileri ile yakın ilişkileri bulunmaktaydı.²⁵³ İttihatçı karşıtı olup, aynı zamanda Sultan II. Abdülhamit'in de en yakınındaki isimlerden olan Arap kökenli İzzet Paşa'nın partiye maddi yardım sağladığı daha sonraları ortaya çıkarılmıştır.²⁵⁴

Kahire'de düzenlenen toplantı süresince yapılan konuşmalarda merkezi yönetim eleştirilmiş ve âdemi merkezîyetin erdemleri dile getirilmiştir. Toplantıda son sözü kullanan Abdülhamid Zöhravi merkezîyetçi yönetimi eleştirmek amacıyla “köprü örneğini” vererek şunları söylemiştir: “*Bölgemizde yer alan bir köprü bir şekilde zarar görmüş ve bir bölümü yıkılmıştır. Yaklaşık olarak beş liraya mal olacak olan tamirata izin almak için Vali'ye başvurulur. Vali daha sonra İstanbul'dan gerekli izni almak gerektiğini düşünerek buraya başvurur. Aradan birkaç ay geçtikten sonra söz konusu yerde bir araştırma yapılması gerektiği yönünde bir cevap İstanbul'dan gönderilir. Bu sırada tartışmalar devam eder. Bu kadar süre geçtikten sonra köprüünün durumu daha da kötüleşir ve tamir maliyeti otuz liraya yükselir. Bunun üzerine yeniden tartışmalar alevlenir fakat sona ermeden, köprü tamamen yıkılır. Artık yeni bir köprü inşa etmek gerekir ve bunun maliyeti devlete beş yüz lira*

²⁵¹ Kurşun, a.g.e., s. 103.

²⁵² Cemal Kutay, a.g.e, s.153. Kutay iki taraf arasındaki bu yazışmaların altında Hıdiv Abbas Hilmi Paşa'nın Osmanlı Devleti'nden boşalacak yere talip olmasının olduğunu söyleyerek, yazışmaların tehlikeli içeriğine dikkat çekmektedir.

²⁵³ Hourani, a.g.e., s. 288.

²⁵⁴ Aliye Divan-ı Harbi Örfisi, s. 126.

olarak hesaplanır.” Bu sözleriyle Zöhravi’nin, her açıdan işleri yavaşlattığı ve devleti zarara soktuğu gerekçesiyle eleştirdiği merkezîyetçi idarenin yerine âdemi merkezîyetçiliğin propagandasının yapıldığı ve yerli, yabancı birçok gazetecinin de takip ettiği toplantının sonuç bildirgesinde imparatorluğun kötü durumunu sona erdirmek için âdemi merkezîyet idaresinin şart olduğu mesajı verilmiştir.²⁵⁵

Osmanlı İdaresi Âdem-i Merkezîyet Cemiyeti’nin Arap toplumları arasında birlik kurmak, tek ses oluşturmak gibi projeleri de yer almıştır. Osmanlı İmparatorluğu’nun parçalanması halinde Arapların yabancı güçlere karşı kendi varlıklarını, çıkarlarını koruyabilmeleri için birlik olmaları gerektiğine inanılmış²⁵⁶ ve bu birlik havasını yaratmak amacıyla Ekim 1913’te hazırlanan bir beyanname bütün Arap toplumlarına ulaştırılmıştır. Beyanname İttihat ve Terakki hükümetinin Araplara olan kötü tavrı eleştirilmiş ve tüm Araplar, İttihat ve Terakki’nin merkezîyetçi siyasetine karşı mücadeleye çağırılmıştır. Bütün Arap halklarına birlik çağrısı yapılmıştır.²⁵⁷

1913’te Paris’te düzenlenen Büyük Arap Kongresi, Osmanlı İdaresi Âdem-i Merkezîyet Cemiyeti’nin en önemli faaliyetleri arasında yer almaktadır. Genç Araplar Cemiyeti (el-Fetat) ile ortaklaşa organize ettikleri bu kongrede imparatorlukta yaşayan Arapların merkezi hükümetten talep ettikleri çeşitli reform istekleri dile getirilmiştir. Hama mebusu Abdülhamid Zöhravi²⁵⁸ ve İskender Ammun gibi Âdemi Merkezîyet Cemiyeti’nin bir ve iki numaralı isimleri kongrede yönetim kurulunun da ilk iki sırasında yer almışlardır. Kongreye İstanbul’dan gönderilen İttihat ve Terakki heyetiyle yapılan görüşmeler sonrası bir anlaşmaya varılmıştır. İttihat ve Terakki heyeti gerekenin yapılacağı konusunda Araplara söz vermiştir. Ancak verilen sözlerin daha sonra yerine getirilmemesi Araplar üzerinde son derece olumsuz etki yapmış; Trablusgarp ve Balkan Savaşları sonrası itibar kaybeden İttihat ve Terakki hükümetinin, tamamen Arapların güvenini kaybetmesine neden olmuştur. Bu dönem Âdemi Merkezîyet Cemiyeti’nin de izlediği siyasetin değiştirilmesine neden olmuş, parti bundan böyle Arap istiklali siyasetini takip etmeye başlamıştır.²⁵⁹ Cemiyetin izlediği siyaseti değiştirip, tamamen Arapçılığa yönelmesi hususunda Abdülgani el-

²⁵⁵ Tauber, a.g.e., s. 130.

²⁵⁶ Feroz Ahmad, **İttihat ve Terakki 1908- 1914**, s.186- 187.

²⁵⁷ Tauber, a.g.e., s.131.

²⁵⁸ Cemal Paşa, a.g.e., s.62.

²⁵⁹ Kurşun, a.g.e., s.105.

Arîsi Divan-ı Harp'teki ifadesinde şunları söylemiştir: “ *La Merkeziyecilerin maksadı Hürriyet ve İtilaf ile ortak bir biçimde hükümeti devralmaktır. Mahmut Şevket Paşa'nın ölümü istedikleri sonucu vermediğinden Osmanlıcılığı bırakıp, tamamen Arapçılığa yönelmişlerdir.*”²⁶⁰ Arîsi'nin de ifadesinden anlaşılacağı gibi partinin bütün halinde Arapçılığa dönüşünde Paris Kongresi'nde verilen reform sözlerinin tutulmamış olmasının yanında 1913'te Bab-ı Ali Baskını sonrasında Hürriyet ve İtilaf'ın hükümeti ele geçirme şansının kalmayışı da önemli rol oynamıştır. Çünkü daha önce de ifade ettiğimiz gibi Hürriyet ve İtilaf ile Osmanlı İdaresi Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin yakın ilişkisi vardı ve diledikleri sistemi ülkeye getirebilmek için hükümete geçmeleri, amacı etrafında iki taraf sıkı bir dayanışma içindeydi. 1913'te gerçekleşen Bab-ı Ali Baskını bütün bu planların sonu olmuş; Hürriyet ve İtilaf'ın bir süre daha iktidarı ele geçirmesi ihtimalini ortadan kaldıran bir gelişme olmuştur.

1914 yılı içinde yaklaşmakta olan dünya savaşını ve Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa girme ihtimalini göz önüne alan parti üyeleri imparatorluktaki diğer arkadaşlarına uyarı mektupları gönderdiler. Bu mektuplarda Araplara karşı oldukları için Türklerin yanında savaşa katılmamalarını istemişlerdir.²⁶¹ Buna ek olarak partinin Beyrut şubesi üyeleri savaş öncesinde merkezi hükümetin Arap askerlerini seferberlik amacıyla başka bölgelerde görevlendirmesi üzerine Meclis-i Mebusan'daki Arap mebuslara telgraflar yollayarak, bu duruma engel olmalarını, olmadıkları takdirde de durumu protesto ederek, istifa etmelerini istemişlerdir.²⁶² Parti genel sekreteri Hakkı el-Azm Beyrut Şubesi sorumlusu Mahmud el-Mahmasani'ye gönderdiği mektupta durumla ilgili şöyle ifadeler kullanmaktadır: “... *Arap mebuslarına gelince; eğer bu yeni askerlik kanun-ı zaliminin tecili için çare bulamazlarsa istifa etmelerini talep eder surette telgraf çektiğiniz aynı isabet olmuş. Bu mebuslar halkın teskinine yarar bir iş yapamaz ve istifa etmezlerse memleketimize avdetlerinde kendilerini fevkalade fena muamelelerle karşılamalı ve herhalde kendilerini hiç olmazsa istifaya mecbur edecek yolda hareket etmelidir.*”²⁶³ Aynı mektupta Hakkı el-Azm İttihat ve Terakki'nin önemli isimleri Talat ve Cavit Beylerin yakında Suriye'ye gelerek teftişlerde bulunacaklarını haber verirken şu sözleri

²⁶⁰ Aliye Divan-ı Harbi Örfisi, s. 66.

²⁶¹ Tauber, a.g.e., s.134.

²⁶² A.g.e., s.132.

²⁶³ Aliye Divan-ı Harbi Örfisi, s.117; Cemal Paşa, a.g.e., s. 295.

kullanmaktadır: “ ...Talat ve Cavit’in bir ay sonra Suriye’ye seyahatleri için ne düşünüyorsun? Ben diyorum ki bunlar memleketimizde kendi hükümetlerinin ve İttihat Cemiyeti’nin heybet ve satvetini takviyeye ve Arap arasına nifak sokmaya geliyorlar. Bu sebeplerden derhal şiddetli lisanla bir beyanname kaleme alıp ve memleketimizin bir ucundan diğerine kadar bunları dağıtıp onları kurşun ve dinamit ile karşılamayı halka ilan etmeliyiz. Bu pek zaruridir. Onlar buna müstahaktır. Hatta bu beyannamenin neşrinden sonra esasen korkak olan bu adamlar, özellikle gölgesinden bile korkan Cavit Bey, gelmekten bile vazgeçerler.”²⁶⁴ Yine aynı mektupta Hakkı el-Azm’ın kullandığı ifadelerden bazıları kendisinin ne denli Türklere ve İttihat Terakki iktidarına düşman olduğunu gözler önüne sermektedir: “... Bilmem ki güya Meşrutiyet devri dedikleri bu devr-i zulmette biz Arapların çektiği zulüm nedir? Bu Türk hükümetinden çektiklerimizden feryadlar! Allah bizi bu hükümetten de, hürriyetinden de, Meşrutiyetinden de kurtarsın ve ayırsın! ... Hükümete de, Meşrutiyete de, hürriyetine de, bu meşum meşrutiyetin ilan edildiği gün ve saate de, hulasa bu hükümet-i zalimenin bilcümle ricaline Allah ebediyen lanetler etsin!”²⁶⁵

Osmanlı İdaresi Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti’nin yayımladığı beyannamelerden birinde ise Osmanlı Devleti’nin mantıken yok olduğu belirtilmiştir. Buna göre Osmanlı Devleti iktisadî, iç ve dış siyaseti, donanması, askeriyesi kısaca her şeyiyle Avrupalıların denetimi altına girmiştir ve onların izni olmadan bir şey yapabilmesi mümkün değildir. Beynamede öne sürülen iddiaya göre artık Osmanlı yıkılmaya mecburdur. Bu tablo içinde de Araplar kendi başlarını kurtarmak zorunda kalmışlardır. Araplara kendi başlarını kurtarmak için daha önce imparatorluktan ayrılan diğer ulusların izledikleri yol örnek olarak gösterilmiş, devamında ise şu ifadeler kullanılmıştır: “Yunan devleti Türkiye’nin vilayetlerinden biriydi, zül ve esaret altındaydı. Bu sakat azadan ayrılarak hayli müddet geçmeden Türklere ziyade terakki etmiştir.(...) Sırpular da ayrıldılar; hayli müddet geçmeden aslanlar gibi Türklere hücum ettiler. Bulgarlar ayrıldılar gayet metin, genç bir hükümet oldular. Bu hükümetten ayrılan her vilayet derhal ıslah olmuş, ahvali doğrulmuş ve hükümeti düzelmiştir. Bu hükümete dâhil olan her kim ise bela bulur. Bu bela ise Türklere gelir. Türklere ayrılan bu ulusların ulaştıkları saadete Araplar çoktan ulaşırlar. Çünkü Balkaniler haklarını talep ile yaşamak için teşebbüs ettikleri sırada

²⁶⁴ Aliye Divan-ı Harbi Örfisi, s. 119; Cemal Paşa, a.g.e, s.297.

²⁶⁵ Aliye Divan-ı Harbi Örfisi, s.118.

*Araplardan geri seviyede ydiler.(...) Bu devlet temelinden yıkılmalıdır ki Arabistan'da Arap bayrağı açılsın".*²⁶⁶

1913 Paris Kongresi sonrasında reform taleplerini ve somut bir düzenleme beklentisinde olduklarını daha açık bir biçimde ortaya koyan Arapları sakinleştirmek amacıyla İttihat ve Terakki iktidarı, Hama mebusu ve Arap Kongresi Başkanı Abdülhamit Zöhravi'yi aynı yıl Ayan Meclisi üyeliğine atamıştır.²⁶⁷ Bu önemli atamanın yapılmasında Âdemi Merkeziyet Cemiyeti bizzat Zöhravi'ye destek olmuştur; ancak bu atama parti için beklenen olumlu etkiyi yapmamıştır. Ayan Meclisi'ne seçilmesi sonrasında partiden bağımsız hareket etmeye başlayan Zöhravi'nin kendi başına verdiği kararlar cemiyet içinde büyük huzursuzluklara ve tartışmalara neden olmuştur. İyice yaklaşan dünya savaşı öncesinde partinin ileri gelenleri arasında yaşanan bu ayrılık ortamının devam etmesi üzerine cemiyet merkezi 1914 yılı yazında toplanarak yeni durumu görüşmek amacıyla genel bir kongre toplanması kararını almıştır. Ancak bu kararın hemen ardından başlayan dünya savaşı bu kongrenin toplanmasına engel olmuştur.²⁶⁸ Cemiyet dünya savaşı süresince de çalışmalarına devam etmiştir. Savaş sonrasında da varlığını devam ettirmiş fakat önemini yitirmiştir. Üyelerinin pek çoğu savaş sonrasında partiden ayrılarak, yeni cemiyetler kurmuşlardır. Cemiyetin geri kalan üyeleri ise daha sonra kurulan Suriye Birlik Partisi'ne katılmışlardır.²⁶⁹

Osmanlı İdaresi Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti Arap milliyetçilik hareketinde önemli bir yere sahiptir. Bunu sağlayan en büyük etken hiç kuşku yok ki Arap milliyetçi cemiyetleri içinde ilk defa bu kadar başarılı organize olabilmiş ve örgütlenebilmiş olmasıdır.²⁷⁰ Bunun yanında Arap Milliyetçiliğinin 1912- 1916 yılları arasında amacının, dileklerinin, merkezi hükümet ile olan birinci dereceden ilişkilerinde resmi sözcüsü olarak görev yapmıştır. 1914'ün başlarına kadar âdemi merkezietçiliği savunup, 1914 sonrasında da gittikçe artan bir şiddette bağımsızlık için mücadele veren Osmanlı İdaresi Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin tarihçesinde

²⁶⁶ Aliye Divan-ı Harbi Örfisi, s.136.

²⁶⁷ Feroz Ahmad, a.g.e., s.171; Dönemin olaylarına yakından şahitlik etmesi bakımından Arap gazeteci Muhammed Kürd Ali'nin hatıraları da dikkate değerdir. Zöhravi ile ilgili olarak bkz. Muhammed Kürd Ali, a.g.e., s. 136; Dönemin devlet idaresinde görev almış olan önemli isimlerinden Şeyhülislam Cemaleddin Efendi, bu yıllarda Suriyelilerden bazılarının Ayan üyeliğine getirildiğini ancak bu hareketin Arap kamuoyunu tatmin etmekten uzak olduğunu hatıralarında ifade etmektedir. Bkz. Şeyhülislam Cemaleddin Efendi, a.g.e., s. 35.

²⁶⁸ Umar, a.g.e., s.113.

²⁶⁹ Tauber, a.g.e., s.134.

²⁷⁰ George Antonius, a.g.e., s. 109.

aynı yıllar içinde Arap Milliyetçiliği'nin yaşadığı düşünsel dönüşümlerin yansımalarını da rahatlıkla görebilmekteyiz. Her ne kadar ilk başlarda siyasi programında âdemi merkezîyetçiliği sadece Araplar için değil Osmanlı İmparatorluğu'nun tamamı için istemiş ve planlamışsa da, cemiyetin faaliyetleri sadece Araplarla sınırlı kalmıştır.²⁷¹ Osmanlı İdaresi Âdem-i Merkezîyet Cemiyeti'nin bütün bu faaliyetlerinin belki de en önemlisi, faaliyetlerini devam ettirdiği müddetçe Arap Milliyetçisi diğer cemiyet ve derneklerle de yakın ilişki içinde olmuş, zamanla onları kendi çatısı altına toplamayı başarmış ve Araplar arasında güç birliğini sağlamış olmasıdır. Partiyi diğerlerinden ayıran en önemli özelliği de bu birleştirici yönüdür.

2.2.4. El- Cemiyetü'l-Umumiyyetü'l- Islahiyye (Beyrut, 1912) (Umumi Islahat Cemiyeti)

Osmanlı İmparatorluğu 1912'de patlak veren Balkan Savaşı'nda mücadele verirken, imparatorluğun Arap eyaletlerinde yayımlanan gazetelerdeki makalelerden, sıradan kişilere kadar herkes ıslahattan bahsetmekteydi. "Islahat" kelimesi dönemin moda kelimesi haline gelmiş, anlamını ve ne ifade ettiğini bilen bilmeyen herkes bundan bahseder olmuştur.²⁷² Arapçanın resmi dil olarak tanınması, Arap askerlerin kendi bölgelerinde askerlik görevlerini yerine getirmeleri, her Arap bölgesinin mecliste daha fazla temsil hakkına sahip olması gibi istekler Arap vilayetlerindeki gazetelerde yayımlanıyor; İstanbul ise bir şekilde bunlardan haberdar oluyordu.²⁷³ Bölgede yükselmekte olan ıslahat taleplerine, Trablusgarp'tan sonra Balkan Savaşı'nda da Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak kaybetmek üzere olmasının Suriye halkı üzerinde yarattığı endişe havasını²⁷⁴ da katacak olursak, bölgenin Osmanlı merkezi yönetimi için ne denli ciddi bir sorun teşkil edebileceğini tahmin etmek zor

²⁷¹ Kurşun, a.g.e., s.103 ve 105.

²⁷² Aliye Divan-ı Harbi Örfisi, s. 46. Bir özdeşlik kurmak bakımından Arap vilayetlerinde yaşanan bu duruma paralel bir örnek olarak Meşrutiyetin ilanı öncesinde "meşrutiyet" kelimesinin herkesin dilinde olduğu, hatta kahvehanelerde bile meşrutiyetin konuşulduğunu ifade eden hatıraları verebiliriz. Bir dönem meşrutiyet kelimesi içerdiği anlama çoğu kişi hâkim olmamasına karşın nasıl popüler hale geldiyse, aynı durum 1912 yılında ıslahat kelimesi için Arap topraklarında geçerlidir.

²⁷³ BOA, DH-SYS, dosya no. 86-2, sıra no. 30.

²⁷⁴ Umar, a.g.e., s. 114.

değildir. Nitekim durumun ciddiyetini fark eden dönemin Beyrut Valisi Edhem Bey, 1912 yılında İstanbul'a Sadrazam Kamil Paşa'ya bir mektup yazarak, bölgenin durumu hakkında bilgi vermiştir. Vali bölgede Fransız ve İngilizlerin sıkça faaliyetlere girişerek, bölge halkının sempatisini kazanmaya çabaladıklarını söylemiş, bu devletlerin faaliyetlerini ilerleterek bölgenin Osmanlı'nın elinden çıkmasını sağlamaya çalıştıklarını ifade etmiştir. Bu çabalara karşılık Vali Edhem Bey, Sadrazam Kamil Paşa'ya bölgenin kendi kontrollerinde tutulabilmesi için uygun görülecek ıslahatların yapılması gerektiğini bildirmiştir.²⁷⁵ Beyrut Valisi Edhem Bey'in bu raporuna, âdem-i merkeziyetçiliği savunan ve bir ıslahat taraftarı olan Sadrazam Kamil Paşa olumlu yanıt vermiş ve meclis kurulunca ıslahat taleplerinin hazırlanıp, vilayet vekilleri aracılığıyla kendilerine bildirilmesini istemiştir.²⁷⁶

Sadarettin gelen yanıt üzerine Vali Edhem Bey bir ıslahat layihası hazırlanması amacıyla bir komisyon kurmuştur. Komisyonun görevi yapacağı çalışmanın ardından hazırladığı layihayı değerlendirmek üzere vilayet meclis-i umumisine sunmak olarak belirlenmiştir.²⁷⁷ Komisyonunda iki Müslüman, Kamil es-Sulh Bey ve Ahmed Muhtar Beyhüm Bey yer alırken, Hıristiyan üyeler olarak da İbrahim Sabit Efendi ve Petro Tarrad Efendi bulunmuştur.²⁷⁸ Kurulan bu komite çalışmalarına devam ederken, yapılan görüşmeler sonrasında bütün halkı temsil edebilecek bir cemiyet kurma kararı alınmış ve Aralık 1912'de²⁷⁹ Cemiyet-i İslâhiye kurulmuştur. Komisyon bir anlamda cemiyete dönüştürülmüştür. Yirmi beş kişiden oluşturulan cemiyet “ *memleketin Osmanlılığa olan rabitasını güçlendirme, harici müdahalelere mani olacak olan teşebbüsâtı hazırlamak*” amacıyla kurulmuş olup, valilik tarafından kuruluş için izin alınmıştır.²⁸⁰ Cemiyetin eşit sayıda Müslüman ve Hıristiyan üyeden oluşturulmuş olması İstanbul'un hoşuna gitmiştir, çünkü böyle bir oluşumda farklı dini grupların bir arada yer almaları, onların bir anlamda Osmanlı'ya

²⁷⁵ Kurşun, a.g.e., s.111.

²⁷⁶ Selim Ali Selam, **Beyrut Şehremininin Anıları (1908- 1918)**, Klasik Yayınları, İstanbul, 2005, s. 95. Selam zamanın Beyrutlu önemli şahsiyetlerinden olup, ticaret odası başkanlığından, belediye başkanlığına, Mebusan meclisi azalığına kadar pek çok önemli görevde bulunmuş ve İslah Cemiyeti'nin kuruluşundan son gününe kadar en önemli rolü oynayan kişi olmuştur. Siyasi olarak Selam, Osmanlıcıdır ancak reform istekleri konusunda ısrarlıdır.

²⁷⁷ Kurşun, a.g.e., s. 111.

²⁷⁸ Tauber, a.g.e., s. 136; Selam, a.g.e., s. 96.

²⁷⁹ Tauber, a.g.e., s. 137.

²⁸⁰ Kurşun, a.g.e., s. 112. Bu dönemde Suriye'deki ıslahat istekleri İstanbul basınında da yer almıştır; bkz. **Tanin**, “Suriye Islahatı”, 21 Mayıs 1913; **Tanin**, “Mesele Islahat”, 23 Mayıs 1913.

hala bağılı olduklarını göstermiş ve herhangi bir yabancı (Avrupalı) müdahalesini kabul etmeyeceklerini ortaya koymuştur.²⁸¹ Balkan Savaşları gibi hem imparatorluğun toprak kaybetmeye devam ettiği hem de İstanbul'un doğrudan tehdit altına alındığı bir dönemde böylesine bir birlik görüntüsü, şekilsel olarak da olsa, merkezin takdirini kazanmıştır.

Basında ıslahat konusunda çok sayıda yazılar yayımlanmıştır. Bunlardan birinde İttihat ve Terakki iktidarının eleştirisi yapılmakta ve gerçek bir ıslahat için iyi niyetli girişimlerin gerekli olduğu söylenmektedir. İyi niyetli girişim örneği olarak da merkezi hükümetin bölgenin önde gelenlerini merkeze davet ederek, bu kişilerin raporlarının değerlendirilmesi verilmektedir.²⁸² Umumi Islahat Cemiyeti'nin Müslüman Başkanı olan Ahmet Muhtar Beyhüm, editörlüğünü aynı zamanda cemiyet kurucuları arasında yer alan Şeyh Ahmet Hasan Tabare'nin yaptığı *el-İttihad'ül Osmanî* gazetesinde, cemiyetin kuruluşunun ertesinde bir makale yayımlamıştır. Beyhüm makalesinde, imparatorluğun kötü gidişatını ve yaşanan toprak kayıplarını ülkedeki kötü yönetime bağlamış ve yönetimin kötülüğünün kaynağı olarak da merkezîyetçi idare şeklini göstermiştir.²⁸³ Cemiyetin diğer önemli ismi eski Beyrut Ticaret Odası ve Belediye Başkanı Selim Ali Selam ise yine aynı gazetenin 22 Aralık 1912 tarihli sayısında yayımlanan makalesinde şu ifadeleri kullanmıştır: “ (...) Zannederim ki Allah tarafından kendisine basiret ve izan bahşedilen herkes geçmiş kötü idarenin devletin bekası için gereken ıslahatları planlayıp yürürlüğe koymamasından kaynaklanan şu kötü vaziyetin dâhili ve harici savaşlara sebep olduğunun farkındadır. Ki bu savaşlar birçok vilayetin Devlet-i Aliye bünyesinden ayrılmasına yol açmıştır ve eğer ümmet ve devlet vaziyetini idrak edip hemen gerekli tedbirleri alarak gerekli ıslahatları en kısa zamanda yapmazsa, kalanların da kısa zamanda harap olacağına dair bir uyarıdır. Allah korusun! (...) Şu halde bugünden itibaren büyük küçük, zengin fakir, yönetici reaya kim olursa olsun her ferdin ıslahat isteyenlere katılması ve yitirdiğimiz kıymetimizi tekrar bulmak için tüm varlığını bu uğurda harcaması gerekir. Yitirdiğimiz nedir? Islahattır! Islahat çeşitli şekillerde yapılabilir. Kâğıt üzerinde kalmaktan öteye

²⁸¹ Kayalı, a.g.e.. s. 144. Cemiyetin aynı zamanda biri Müslüman diğeri de Hristiyan olmak üzere iki başkanı bulunmaktaydı.

²⁸² BOA, DH- SYS, dosya no. 57-2, sıra no. 53.

²⁸³ Tauber, a.g.e., s. 137.

*gidemeyen ıslahatları yeterince tecrübe ettik. Artık gerçek bir ıslahata girişmenin zamanı gelmiştir ki buna âdem-i merkezîyetçilik denir.”*²⁸⁴

İlk olarak 12 Ocak 1913'te²⁸⁵ Belediye Binası'nda toplanan cemiyet üyeleri 31 Ocak tarihinde ıslahat layihasına son şeklini vermişlerdir. Hazırlanan layiha alınan karar itibarıyla hükümete sunulacaktı ancak tam da bu zamanlarda İstanbul'da İttihat ve Terakki'nin Bab-ı Ali Baskını²⁸⁶ ile iktidarı ele geçirmesi ve ardından Sadrazam Kamil Paşa'nın kabinesinin düşürülmesi her şeyi reformcular açısından zora sokan gelişmeler olmuştur. Öncelikle artık kendilerine destek çıkabilecek Kamil Paşa kabinesi görevde değildir; bunun yerel yönetime yansımaları olarak da Vali Edhem Bey görevden alınmış ve yerine İttihatçı olarak bilinen Ebubekir Hazım Bey getirilmiştir. Bütün bunlar yakın gelecekte Araplarla, merkezi idarenin anlaşma ihtimallerini yavaş yavaş ortadan kaldıracak gelişmeleri hazırlayan etmenler olmuştur.

Cemiyet tarafından hazırlanan ıslahat layihasının içeriğinde şu gibi öneriler bulunmuştur:²⁸⁷

“Temel Madde: Osmanlı hükümeti anayasal ve temsili bir hükümettir.

1.Madde: Yönetim

Vilayetlerin idaresi iki kısımdan meydana gelir: Birinci kısım, hükümlerlik işleriyle ve buna dair temel meselelerle alakalıdır. Bunlar; hariciye, askeriye, gümrükler, posta ve telgraf idareleri, kanun vaz etme ve vergi tarhından ibarettir. İkinci kısım, bu vilayete mahsus işleriyle alakalı yerel faaliyetleri ilgilendirir. Birinci kısım kapsamına giren işlerin karara bağlanması ve yürürlüğe konması merkezi hükümete bağlıdır. İkinci kısım kapsamına giren işlerin karara bağlanmasıysa vilayet meclis-i umumisine bağlıdır.

2. Madde: Vali Hakları ve sorumlulukları

Vali kanuni olarak iki vasfı haizdir. Birincisi, merkezi hükümetin temsilciliğidir. Bu vasfı sayesinde vali, iki kısma giren işleri merkezi hükümetin

²⁸⁴ Selam, a.g.e., s. 96- 97.

²⁸⁵ Zeine, a.g.e., s. 91.

²⁸⁶ Baskının yapıldığı tarih 23 Ocak 1913'tür. 12 Ocak'ta çalışmalarına başlamak üzere toplanan cemiyet bu tarihe kadar bir layiha hazırlamıştır. Ancak iktidarın İstanbul'da el değiştirmesinin ardından layihada bazı değişikliklere gidilmiştir. Yeni hükümetin tavrına uygun olarak bazı maddeler çıkarılmıştır. Bkz. Umar, a.g.e., s. 115.

²⁸⁷ Cemiyetin hazırladığı ıslahat layihasının önemli olarak kabul ettiğimiz maddelerini buraya almış bulunuyoruz. Layihanın bütünü için bkz. Selam, a.g.e., s. 100- 112. Maddeler için ayrıca bkz. Tauber, a.g.e., s. 138- 139.

kararları uyarınca yürütmekle görevlidir. İkinci vasfı, başında bulunduğu vilayetin yönetimini temsil etmektir. Bu vasfı sayesinde de, ikinci kısmın kapsamına giren işleri vilayet meclis-i umumisi kararları uyarınca yürürlüğe koyma yetkisine sahiptir.

Vali Hakları ve sorumlulukları

- a) *Vilayet meclis-i umumisi kararlarını yürürlüğe koymak*
- b) *Vilayet meclis-i umumisinin kararlarına aşağıda “vali ve Vilayet meclis-i umumisi” başlığı altında yer verilecek şartlar uyarınca itirazda bulunmak.*
- c) *Vilayet meclis-i umumisi tarafından hazırlanan projeleri, meclise sevk edilmeden önce inceleyip, görüş bildirmek*
- d) *İsimleri merkezi hükümete bildirmek kaydıyla mutasarrıf, kaymakam ve müdürleri atamak.*
- e) *İmtihanları kazanan ve imtihan komisyonu tarafından isimleri kendisine bildirilen öğrenciler arasından görevlendirme için tayin yapmak.*

3. Madde: Vilayet Meclis-i Umumisi, Hakları ve Görevleri

Vilayette otuz üyeli vilayet meclis-i umumileri kurulur. Yarısı Müslümanlardan, yarısı gayrimüslimlerden oluşan üyeler dört yıllığına seçilir. Üyeler gizli oylama ile kendi aralarında bir başkan seçerler. Diğer umumi seçimler sayısal nispi temsil esasına bağlı olarak seçim dairelerinde yapılır.

Vilayet meclis-i umumisinin Hakları ve Görevleri

- a) *Vilayetin bütün işlerini ve vali yahut meclis heyeti veya en az on üye tarafından kendisine sunulan meseleleri görüşüp, karara bağlamak.*
- b) *Merkezi hükümetin yetki alanını ihlal etmemek kaydıyla yerel düzenlemeler yapmak.*
- c) *Değeri vilayete ayrılmış gelirlerin yarısını aşmamak kaydıyla kredi vermek. Bu miktarı aşan kredilerin verilebilmesi için merkezi hükümetin onayı gerekir.*

- d) *Vilayet dâhilinde ticaret, zanaat, ziraat ve diğ&er bayındırlık işlerine ait umumi projeler için herhangi bir imtiyaz tanınmamak kaydıyla Osmanlı anonim şirket kurma izni vermek. İmtiyazlı ortaklıklar merkezi hükümetin onayından geçmelidir. Bu onay şirketlere istimlâk hakkı bahşeden bir manevi şahsiyet kazandırır.*
- e) *Önceden belirlenmiş vergilere kesirli ilaveler yapmak.*
- f) *Vilayetin idaresi altındaki dairelerde çalışan memur ve müsteşarların maaşlarını belirlemek. Vilayet meclis-i umumisi, genel anlamdaki siyasi meselelere hiçbir şekilde müdahil olamaz.*

4. Madde: Vali ve Vilayet Meclis-i Umumisi

Vilayet meclis-i umumisinin kararları vali tarafından itiraz edilmez ve “Müfettişler Meclisi”nin onayını alırsa tebliğ tarihinden itibaren bir hafta içerisinde geçerlilik kazanır. Meclis gözden geçirdiği bu kararı en az üçte ikilik oy çokluğuyla yeniden kabul ederse, karar kesinleşmiş kanun haline gelir ve vali tarafından yürürlüğe konur.

5. Madde: Vilayet Meclis-i Umumi Heyeti

Vilayet Meclis-i Umumisi gizli oylamayla üyeleri arasından altı kişilik bir heyet seçer. Her livadan bir ve il merkezinden iki temsilciden oluşan bu heyet bir yıllığına seçilir ve Vilayet Meclis-i Umumisi müsteşarı başkanlığında toplanır.

Heyetin Görevleri:

- a.) *Vilayet Meclis-i Umumisi kararlarının yürürlüğünü kontrol etmek.*
- b.) *Vilayet için gerekli görülen kanun tekliflerini inceleyip tasarı hazırlamak.*
- c.) *Faaliyetlerinde kendilerinden yardım almak üzere mühendis ve uzmanlar tayin etmek.*
- d.) *İmtihani geçip de isimleri imtihan komisyonu tarafından valiye bildirilecek olanlara gerektiğinde itiraz etmek.*

7. Madde: Müşavir ve Müfettişler

*Merkezi hükümet jandarma, adliye, maliye, posta ve telgraf idareleri için Türkçe, Arapça veya Fransızca dillerinden birine vakıf olmak şartıyla ecnebilerden bir müşavir tayin edecektir. Vilayetin her livası için de o livanın herhangi bir dairesini teftişe salahiyeti olan bir ecnebi müfettiş tayin edilecektir. Müşavirlik ve müfettişlik süresi on beş yıldır.*²⁸⁸

8. Madde: Vilayetin Maliyesi

Vilayetin gelirleri iki türdür: Birincisi tamamıyla merkezi hükümete gönderilen gümrük, posta ve telgraf idareleri ile askerlik bedeli ücretlerinden elde edilen gelirlerdir. İkincisi bunların dışındaki gelirlerdir ki, tamamı vilayete aittir.

(...)

14. Madde: Yerel dil

*Vilayet sınırları içinde bütün muamelelerde yerel dil resmi dildir. Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan'da Türkçe gibi Arapça da resmi dil olarak kabul edilir.*²⁸⁹

15. Madde: Askerlik Hizmeti

*Askerlik hizmeti iki yıla indirilmiştir ve barış döneminde vilayet sınırları içinde ifa edilir. Nizamiyeye ödenecek olan nakdi bedel 30, redif ve ihtiyata ödenecek miktar 10 Osmanlı lirasına indirilmiştir.*²⁹⁰

Hazırlanan layihada yönetim şeklinin âdem-i merkeziyet esasına göre yeniden yapılandırılmak istendiği açıkça ortaya çıkmaktadır. Örneğin birinci maddede askeriye ve hariciye gibi geniş kapsamlı konular dışında diğer bütün işlemler için

²⁸⁸ Layihada yer alan yabancı müşavir tayin edilmesi konusu, Prens Sabahattin'in Âdem-i Merkeziyet tezinde de yer alır. Detay için bkz. **Prens Sabahattin, Hayatı ve İlmi Müdafaaları**, s. 371.

²⁸⁹ Kanun-u Esasi'de devlet hizmetinde resmi dil kullanımı zorunlu olarak kabul edilmiştir. İlk defa 1876 Kanun-u Esasi'sinde Türkçe'nin resmi dil olduğu ve devlet memurluğu için Türkçe bilmenin şart olduğu belirtilmiştir. Bkz. Kanun-u Esasi madde 18: "*Tebaa-i Osmaniye'nin hidemat-ı devlette istihdam olunmak için devletin lisan-ı resmisi olan Türkçeyi bilmeleri şarttır*". Bkz. Suna Kili ve Şeref Gözübüyük, **Türk Anayasa Metinleri**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2000, s. 44. Kanun-u Esasi'nin taslağında imparatorlukta bütün akvamin kendi dillerinde eğitim öğretim yapabilecekleri belirtilmişti. Ancak daha sonra bu hüküm ayrılıkçılığı kısırtılabileceği ihtimaline karşılık son anda Sait Paşa tarafından taslaktan çıkarılmıştır. Bkz. Bülent Tanör, **Osmanlı- Türk Anayasal Gelişmeleri**, Der Yayınları, İstanbul, 1992, s. 116; Hatta Enver Ziya Karal'ın belirttiğine göre Mebusan Meclisi'nin dağıtılmasının ardından II. Abdülhamid Arapçanın resmi dil olarak kabul edilmesini öne sürmüştü fakat yine Sait Paşa buna engel olmuştur. Bkz. Karal, a.g.e., cilt: VIII, s. 403; İslahat Layihası'nda ise resmi dil Türkçe'nin yanına yerel dil olarak Arapça alternatif şeklinde sunulmaktadır. İslahatçılar tarafından resmi dilin yerine yerel dil kullanımı getirilerek, dil bağlamında merkezi idareye bir çıkış yapılmaktadır.

²⁹⁰ Cemiyetin hazırladığı ıslahat layihasının önemli olarak kabul ettiğimiz maddelerini buraya almış bulunuyoruz. Layihanın bütünü için bkz. Selam, a.g.e., ss. 100-112; maddeler için ayrıca bkz. Tauber, a.g.e., s. 138-139.

vilayetler kendi içlerinde özgür bırakılmaktadırlar. Yine bu dönemde âdemi merkezîyetçilerin sıkça gündeme getirdikleri bir konu olan yerel dilin, resmi dil olarak kabul edilmesi on dördüncü maddede işlenmiştir. Buna ek olarak askerlik görevinin barış döneminde yerel olarak yapılmasının layihada yerini alması bir diğer âdemi merkezîyetçi idare talebi kanıtıdır.

Hazırlanan layihada şüphesiz ki en çok tepki çeken madde, yedinci madde olmuştur. Madde özetle; vilayet yönetimlerinde önemli noktalara yabancı danışmanlar ve kontroller için yabancı müfettişler tayin edilmesini talep etmekteydi. Bu madde bir anlamda cemiyetin ve reformcuların Osmanlı hükümetine güvenmediklerini ortaya koymaktadır.²⁹¹ Bununla beraber reform cemiyeti bu maddeyle ilgili olarak yakınlarındaki pek çok kişiyi dahi ikna etmeyi başaramamıştır. Bunlardan en önemlisi sıkı bir reformist olduğu bilinen el- Menar dergisinin sahibi, büyük İslam reformcusu Muhammed Abduh'un öğrencisi olan Reşid Rıza olmuştur. Rıza, cemiyetin hazırladığı layihada yer alan bu maddeyi ülkenin geleceğini tehlikeye atan bir girişim olarak nitelemiş ve Beyrutlu reformcuları sert bir biçimde eleştirmiştir.²⁹² Yabancı danışman önerisi sonrası kendilerine yönelen tepkileri dağıtmak için ıslahatçılar sıkça bu danışmanların sadece Arap gençlerini bu görevleri üstlenebilmek üzere eğitmekle görevli olacaklarını ve gençler yetiştirilince görevlerini bırakacaklarını belirtiyorlardı.²⁹³ Vilayetlerde yönetim kademelerinde yabancı danışman ve müfettişlerin bulundurulması hiçbir devletin kabul etmeyeceği gibi doğal olarak Osmanlı Devleti'nin de kabul etmeyeceği bir öneriydi. Cemiyet üyelerinin bunu gayet iyi bildiklerini söylemek herhalde yanlış olmaz. Layihanın ilanı sonrası yedinci madde ile ilgili olarak el- Menar'da yayımlanan şu sözler buna güzel bir örnektir: “ (...) bu maddeyi gerek İtilaf gerekse İttihat hükümetlerinin kabul etmesi olanaksızdır”.²⁹⁴

İstanbul'da yeni kabinenin Mahmut Şevket Paşa başkanlığında kurulmasının ardından yapılacak bir değişiklikte Beyrut'a, eski valisi olan Ebubekir Hazım Bey'in tekrar gönderileceği haberi ulaşmıştır. Bunun üzerine yeni valiyle eski vali Edhem Bey ile olduğu gibi ıslahatlar konusunda uyumlu çalışmak isteyen Islahat Cemiyeti

²⁹¹ Aliye Divan-ı Harbi Örfisi, s. 48.

²⁹² Tauber, a.g.e., s. 139.

²⁹³ Selam, a.g.e., s. 74.

²⁹⁴ Kurşun, a.g.e., s. 114.

üyeleri İstanbul'a Hazım Bey'e bir telgraf çekmişlerdir.²⁹⁵ İslahatçıların bu tutumundan haberdar olan bölgedeki yerel İttihatçılar da karşı atağa geçerek, ıslahat isteyenlerin aksine, bölge halkının reform gibi bir talebi olmadığını belirten telgrafi İstanbul'a Hazım Bey'e yollamışlardır. Bu telgrafa imza koyanlar²⁹⁶, isimleri daha sonra reform yanlıları tarafından Beyrut gazetelerinde yayımlanınca, İttihat ve Terakki tarafından kandırıldıklarını iddia etmişlerdir. İmzacılardan bazıları Türkçe olan metni anlamadıklarını ancak kendilerine metinde bölgeden tahıl ihracatının yasaklanması yönünde bir teklif yer aldığını söylediğini iddia etmişlerdir. İmza atanlardan bazıları da metni imzaladıkları yönündeki haberleri yalanlamakla yetinmişlerdir. İttihatçıların karşı girişimlerine İslahat Cemiyeti üyeleri yanıt vermeyi devam ettirmişler ve Beyrut gazetelerinin tamamı Mart ayında reform isteklerini dile getiren ortak bir makaleyi aynı gün yayımlayarak seslerini duyurmaya çalışmışlardır. Bu yayından birkaç gün sonra da Hıristiyan ve Müslüman kesimin temsilcileri arasında bir görüş birliğine varıldığını ilan eden makale, hem Müslüman hem de Hıristiyanların gazetelerinde yayımlanmıştır.²⁹⁷ Görüldüğü üzere İstanbul merkezli genel siyasetin yansımaları yerel bağlamda da olanca şiddetiyle devam etmiş, İttihatçılarla karşıtları arasındaki mücadele buralarda da sürmüştür.

Yeni Vali Hazım Bey göreve başladıktan sonra İslahat Cemiyeti üyesi bir heyet kendisini ziyaret ederek, yeni hükümete ve hükümetin olası tavrına uyumlu olacak şekilde revize edilen layihalarını sunmuşlardır. Vali Hazım Bey heyete verdiği cevapta yeni vilayetler kanununun yürürlüğe girmesi için yeni hükümetin çalışmalarını tamamlamak üzere olduğunu söylemiş ve bu kanunun içinde cemiyetin talep ettiği çeşitli reformların da bulunacağını ifade etmiştir. Bu yüzden Vali hazırlanan layihayı İstanbul'a göndermenin artık gereksiz olduğunu heyete söylemiştir.²⁹⁸

İslahat Cemiyeti, yeni Vali ve hükümetin kendilerine ilgisiz görünen bu yaklaşımı sonrasında iki taraf arasındaki ilişkiler Kamil Paşa'nın Sadrazamlığı, Edhem Bey'in valiliği dönemindeki havanın bir daha yakalanamayacağı konusunda

²⁹⁵ Telgrafın tam metni için bkz. Selam, a.g.e., s. 113.

²⁹⁶ İmzalayan yerel İttihatçıların bazıları şunlardır: Ahmed Abdülal, Ahmed Şarkavi, Hasan el- Esir, Münir Müdevver, Taha Müdevver, Muhammed el- Bakır, Hacı Reşid Ramazan ve Halil Abdülal. Bkz. Selam, a.g.e., s. 114.

²⁹⁷ Tauber, a.g.e., s. 140.

²⁹⁸ Kurşun, a.g.e., s. 116; Selam, a.g.e., s. 115.

ıslahatçılar arasında bir görüş birliği oluşturmuştur. Cemiyeti, İttihat ve Terakki iktidarı ile tamamen ayıran olay ise İstanbul'dan Beyrut valiliğine gönderilen cemiyetin kapatılması kararı olmuştur. Mart ayında Vali ile yapılan görüşmeden bir ay sonra, Nisan 1913'te valilik tarafından cemiyetin kapatılması kararı halka şu bildiri ile duyurulmuştur:

“ Beyrutlu bazı zevat tarafından iki buçuk ay kadar önce “el-Cem’iyyetü’l-usmaniyye el-umumiye” (Umumi Osmanlı Cemiyet-i İslahiyesi) adıyla kurulup, valilik makamı tarafından her nasılsa bir de ilmühaber verilen cemiyetin kuruluşu, cemiyetler hakkındaki kanunda ele alınıp açıkça ifade edilen usule esas bakımından aykırıdır. Ayrıca, bu şahısların ıslahat adı altında talep ettikleri bazı şeyler de Kanun-i Esasi hükümlerine aykırıdır. Binaenaleyh bu cemiyetin devam ve içtima etmesinin yasaklanması tabiidir. (...) Adı geçen ancak kanuni varlığı bulunmayan cemiyetin kuruluşunun bu kanun uyarınca yasaklandığını duyururuz. (...) Cemiyet alakadarları umulanın aksine toplanmaya kalkışarlarsa, hükümet haklarındaki kanuni muameleyi uygulamaya mecbur kalacaktır. ”²⁹⁹

Valiliğin bu kararı sadece cemiyet üyeleri arasında değil halk arasında da büyük yankı bulmuştur. Cemiyet üyeleri kuruluşlarında herhangi bir gayri nizami durum olmadığı konusunda ısrarcı davranmışlardır. Bu arada ıslahat fikrine ve cemiyete baştan beri yakın olan *el- Müfid*, *Lisan el-Hal* ve *el-İttihad’ül Osmanî* gibi gazeteler 9 Nisan 1913 tarihli sayılarında, bir gün önce yayımlanmış olan vilayet bildirisini, ilk sayfalarında siyah çerçeve içinde bildiriye basıp, diğer sayfalarını boş bırakarak protesto etmişlerdir.³⁰⁰ Bu kapatılma olayı Valilik ile cemiyet arasında deyim yerindeyse savaş ilanı işlevi görmüş; iki taraf arasında uzun bir süre devam edecek olan mücadelenin fitilini ateşlemiştir.

Umumi İslahat Cemiyeti kendileri hakkında kapatma kararının yayımlanmasının ardından toplanarak, valiliğe aşağıdaki protesto metnini göndermiştir:

“ Osmanlı tahtını sarsan ve yüceliğini yok edip memleketin yarısının elden çıkararak problemin tek kaynağı, kötü yönetimin inatla

²⁹⁹ Selam, a.g.e., s. 117.

³⁰⁰ Umar, a.g.e., s. 119.

sürdürülmesi ve siyasi hatalarda ısrar edilmesidir. Durum dayanılmaz boyutlara ulaştınca ve sabık hükümet döneminde samimi kanun adamları tamahkârların gözlerini şu ana kadar huzur içinde olan diğer bölgelere dikmelerinden endişeye kapılınca yanlıştan dönmeye başladılar ve memleketin her köşesinde idari ıslahatları yaymak ve hâkimiyet kurmak için en ideal yolu takip etmeye azmettiler. (...) Durumun vahametini açıklama hususundaki öncelik şerefi Beyrut'a aittir. Beyrut'un açıklamaları o dönemin hükümet adamları tarafından ilgiyle dinlenmiş ve anlayışla karşılanmıştır. Bu sebep ve gayeyle Umumi Cemiyetimiz yerel meclislerin seçimi sonucunda kurulmuş ve programını oluşturmuş, aynı zamanda kanuni iznini de almıştı. (...) Vali hazretlerinin Cemiyet-i İslâhiye'yi ilga etmesi suretiyle toplumsal hürriyetin müsadere ve ıslahat fikrinin engellenmesi, Kanun-i Esasi hükümlerine aykırı olması bir yana, medeni dünyanın gözünde kişisel özgürlükler ve fikir hürriyeti üzerine baskı olarak değerlendirilmektedir. (...) Islahat konusundaki fikirlerin hükümetin fikirlerine aykırı olması halinde, hükümet bu fikirleri uygulamaya koymama hakkına sahiptir ama cemiyeti müsadere etmeye hakkı yoktur.”³⁰¹

Cemiyetin bu gönderdiği protestonun ardından Beyrut halkı da bazı ileri gelenlerinin vasıtasıyla hem reform isteklerindeki samimiyetlerini hem de cemiyetin kapatılması kararına yönelik tepkilerini dile getirmek amacıyla aşağıdaki beş yüz imzalı protesto telgrafını İstanbul'a Sadaret'e yollamışlardır:

“ Beyrut halkının her tabaka ve cemaatine mensup mülk sahipleri, tüccar, sarraf, doktor, avukat, gazeteci, edebiyatçı ve diğerlerinden oluşan ve aşağıda imzası bulunan bizler, taraf-ı âlinize bildiririz ki; yerel hükümet geçen 26 Mart'ta aldığı bir kararla Cemiyetler hakkındaki kanunda ele alınan sarih usule aykırı biçimde kurulduğu ve kendisine yanlışlıkla ilmühaber verildiği ve ayrıca ıslahat adı altındaki bazı taleplerinin Kanun-i Esasi'ye aykırı olduğu

³⁰¹ Selam, a.g.e., s. 119.

gerekçeleriyle Beyrut'taki Cemiyet-i İslâhiye'yi lağvedip, kulübünü kapatmıştır. Oysa hakikatte, adı geçen cemiyetin kuruluşunda kanuna aykırı bir durum olmayıp, cemiyet hükümetin izniyle kurulmuş ve resmi onay almıştır. (...) Üyeleri de yüzyıllardır samimiyetle ve bütün güçleriyle devlete hizmet eden Beyrutlu ailelerin en iyi evlatlarıdır. (...) Taleplerimiz halkın isteklerini göstermek maksadıyla heyetimiz tarafından belirlenip hükümetlerine arz edilen basit ihtiyaçlardan başka bir şey değildir. (...) Bu sebeple bütün gücümüzle bu uygulamaya (cemiyetin kapatılması) karşı çıkıyor ve cemiyetin toplanmasını yasaklayan emrini geri alması için vilayet makamına göndereceğiniz acil emrinizi dört gözle bekliyoruz.”³⁰²

Cemiyetin kapatılma kararında, reform taleplerinin samimiyeti hakkında İttihatçılar arasındaki yoğun şüphelerin yanı sıra, cemiyetin hem Kahire'deki Osmanlı Âdem-İ Merkeziyet Cemiyeti ile olan ilişkisi hem de Suriye ve Irak'ta önemli ölçüde destek bulması da rol oynayan önemli etkenler olmuştur.³⁰³ Cemiyetin Suriye ve Irak'ta ulaştığı gücü anlamak için valiliğin kapatma kararı sonrasında Şam ve Basra'da düzenlenen protesto gösterilerine bakmak yeterli olacaktır. Yine cemiyetin Kahire'deki Osmanlı Âdem-İ Merkeziyet Cemiyeti ile olan ilişkisini anlamak için de partinin cemiyetin kapatılması kararı sonrasında Sadaret'e gönderdiği protesto telgraflarını ve Vali Hazım Paşa'nın görevden azledilmesini isteyen dilekçelerini dile getirmemiz yeterli olacaktır.³⁰⁴

Beyrut'taki protesto faaliyetleri sadece basın ve telgraflar kanalıyla kalmamış; ayrıca esnaf dükkânlarını kapatarak eylemlerde yerini almıştır. Her ne kadar valilik bir gece önceden halka dükkânların açılması ve açmayanların ceza göreceği yolunda duyurular yapsa da birkaç dükkân dışında şehrin bütün dükkânları kapatılmıştır.³⁰⁵ Bu arada protesto faaliyetleri sırasında ölçüyü kaçıran bazı kişiler valilik tarafından çıkarılan karar ile tutuklanmışlarsa da, bir

³⁰² A.g.e., s. 120.

³⁰³ Mansfield, a.g.e., s. 35.

³⁰⁴ Tauber, a.g.e., s. 147.

³⁰⁵ Selam, a.g.e., s. 120- 121.

süre sonra tutuklamaların tepkiyi artırması tehlikesine karşın serbest bırakılmışlardır.³⁰⁶

Protesto faaliyetlerinin artmasının, özellikle de dükkân kapatma olayının ardından valilik İttihatçılara yakınlığıyla bilinen *el-Rey'ul-Am* gazetesine verdiği emirle reformları ve reform isteklilerini kötöleyen yayınlar yapmasını istemiştir. Yine valilik protesto eylemlerinin basın ayağının başını çeken iki gazete *el-Müfid* ve *el-İttihad'ül Osmanî*'nin kapatılmasını emretmiştir. Her iki gazete kapatılma kararının ardından editörleri vasıtasıyla sınırlı da olsa yayınlarına devam etmişlerdir.³⁰⁷

Umumi Islahat Cemiyeti'nin kapatılması kararının ortaya çıkardığı Kahire'den Beyrut ve Basra'ya kadar uzanan bölgedeki çalkantılar üzerine, Sadarettin Sadrazam Mahmut Şevket Paşa imzalı bir bildiri Beyrut Valiliği'ne gönderilmiştir. Her iki tarafa da nasihatlerde ve uyarılarda bulunan telgrafta şu ifadeler yer almaktadır:

*“ Beyrut'tan Cemiyet-i İslâhiye'nin yeniden toplanmasına izin verilmesini isteyen ve birçok kişinin imzası bulunan bir telgraf aldık. Halkın ıslahat hakkında bir fikir ve talebi olduğu zaman doğal olarak mebusların bu talebi Meclis-i Mebusan'a getirmesi ve çoğunluğun onayını alması halinde bu talebin uygulamaya konması gerekir. Halkın bu şekilde cemiyetler kurup böyle taleplerde bulunmaya kalkışması kanuna aykırıdır. Hükümetin bu taleplere itibar etmemesi bir zorunluluktur. Hükümet ıslahatlar konusunda uygulanması mümkün olan kanunları yayınlamıştır ve şu anda başka kanunların düzenlenmesi ve tanzimiyle meşguldür. Gerekli kişilere vaziyeti anlatmanızı, kanuna aykırı hareketlere kalkışanları sıkıyönetim divan-ı harbine derhal teslim etmenizi ve haklarında verilmesi gereken kanuni hükmün bir iki saat içinde uygulanmasını son derece ciddiyetiyle tavsiye ediyoruz.”*³⁰⁸

Beyrut Umumi Islahat Cemiyeti'nin ve taraftarlarının her türlü çabalarına karşın, vilayet tarafından ilan edilen kapatma kararı değişmemiştir ve nihayetinde

³⁰⁶ Umar, a.g.e., s. 119.

³⁰⁷ Tauber, a.g.e., s. 143.

³⁰⁸ Selam, a.g.e., s. 122; Kurşun, a.g.e., s. 117.

cemiyet kapatılmıştır. Cemiyet her ne kadar ıslahat gibi masum bir kelime ya da taleple iktidarın karşısına çıkmış olsa da, cemiyetin perde arkasında yaşanan gelişmeler ve yapılan gizli planlar, cemiyetin öteden beri gizli bir gündeminin olduğunu göstermektedir. İlk dışavurumunu cemiyet tarafından hazırlanan layihadaki meşhur yedinci maddede gördüğümüz Osmanlı hükümetine karşı güvensizlik ve bir arada çalışmama isteği, cemiyetin samimiyetini sorgulamamız konusunda yeterli ipucunu vermektedir. Cemiyetin gizli faaliyeti olarak verilebilecek en güzel örnek grup içinde yer alan bazı Hıristiyan üyelerin zaman içinde birkaç defa Beyrut'taki Fransız konsolosu ile bir araya gelerek, kendisine sundukları istekler listesidir. Bu listede yer alan ifadeler cemiyetin tamamının değilse bile yarısının Osmanlı Devleti'ni tamamen defterden sildiğini ve memleketlerinde yabancı bir gücün varlığını istediklerini ortaya koymaktadır.³⁰⁹ Fransız konsoloslukunda bulunan belgeye³¹⁰ göre aralarında Halil Zeyniye, Mişel Tuveyni, Petro Tarrad ve Eyyüb Sabit gibi isimlerin imzaladıkları belgenin Suriye Hıristiyanlarının talepleri ve emelleri başlığı altında şu gibi ifadeler bulunmaktadır:

“ Avrupa'nın desteğiyle yahut başka türlü de olsa ıslahatların uygulandığını varsaysak bile meselenin bu şekilde çözümü Suriye Hıristiyanlarının geçek hedefleriyle uyuşmayacaktır. Çünkü onlar Fransa ile ayrılma kabul etmez biçimde bağlıdırlar ve Fransa'nın deha ve medeniyetine olan hayranlıklarını bir an bile unutmamaktadırlar.

Suriye Hıristiyanlarının en büyük emeli Fransa'nın Suriye'yi zapt etmesidir. Meselenin bu şekilde çözülmesi için tercih edilmesi gereken yolun aşağıdaki gibi olduğunu söylüyoruz.

- 1. Fransa'nın Suriye'yi zapt etmesi*
- 2. Fransa'nın koruması altında Beyrut'a tam muhtariyet verilmesi*
- 3. İkisi de Fransa'nın koruması altında olmak üzere Beyrut'un Lübnan'a ilhak edilmesi.”³¹¹*

³⁰⁹ Bazı üyelerin Fransız konsoloslukuna verdikleri dilekçeler daha sonra Cemal Paşa tarafından Şam konsoloslukunda bulunmuştur. Dilekçenin tam metni için bkz. Aliye Divan-ı Harbi Örfisi, s.52- 56.

³¹⁰ Belgenin tarihi 12 Mart 1913 olarak belirtilmiştir. Bkz. Aliye Divan-ı Harbi Örfisi, s. 53.

³¹¹ Aliye Divan-ı Harbi Örfisi, s. 56; Selam, a.g.e., s. 132; Umar, a.g.e., s. 117.

Anlaşıldığı üzere cemiyet içinde Hıristiyan üyeler Müslüman üyelerin Osmanlı'ya yapılacak reformlar karşılığında bağlı kalma fikrinden memnun olmamışlar ve kendi emellerine ulaşmak adına Müslüman üyelerden gizli, faaliyetlerde bulunmuşlardır. Kısacası cemiyet içinde dahi reform kelimesinin içeriği herkesçe çıkarları çerçevesinde anlaşılmaktadır. Islahat, Hıristiyan üyeler için Fransa ile birleşmenin yolu anlamına gelirken, Müslüman üyeler için daha rahat bir yaşamın başlangıç noktasını sembolize etmektedir. Bu durum aslında pek de şaşırtıcı değildir. Hıristiyan ve Müslüman Araplar arasında Osmanlı'ya bakış hususunda karşılaşılan bu farklılık Arap milliyetçi hareketinin başlangıcından 1918'e kadar bu şekilde devam etmiştir. Hıristiyan Araplar daima bir yolunu bulup Osmanlı'dan ayrılabilmek için her yolu denerlerken, Müslüman Arapların büyük çoğunluğu 1916'ya kadar Osmanlı'dan, kutsal halifenin sancağının altından ayrılmayı tasarlamamışlardır. İki grup arasındaki bu farklı bakışı Umumi Islahat Cemiyeti çatısı altında da görmekteyiz. Burada da Hıristiyan Araplar hem cemiyeti hem de ıslahat konusunda büyük çoğunluğu samimi davranan Müslüman Arapları³¹² kendi amaçları uğrunda kullanmışlardır. Sonuçta henüz kendi içinde tam bir hareket ve görüş birliğine varamayan, bir yarısının diğer yarısını aldattığı cemiyet³¹³ doğal olarak başarısız olmuş, kapatılmaktan kurtulamamıştır.

³¹² Cemiyetin Müslüman üyeleri Selim Ali Selam ve Ahmet Muhtar Beyhüm'ün diğer bazı Arap milliyetçileri ile birlikte idam edilmelerini önleyen, Osmanlı'dan yana olan görüşleri yine Cemal Paşa tarafından Fransız belgeleri arasında bulunmuştur. Belgeler bu kişilerin Osmanlı'ya bakışlarını ortaya koymaktadır. Bkz. Selam, a.g.e., s. 31.

³¹³ Cemiyetin Hıristiyan üyelerinin Fransızlar nezdinde yaptıkları girişimleri sonradan bulunan belgelerden öğrendiğini hatıralarında belirten Selim Ali Selam'ın bu kişiler hakkında söyledikleri için bkz. Selam, a.g.e., s. 130.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. 1913 PARİS ARAP KONGRESİ (18- 24 Haziran 1913)

II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Arapların en önemli siyasi faaliyeti 1913'te Paris'te¹ düzenledikleri kongre olmuştur. Aslında Araplarda Paris Kongresi'ne gelene dek bir kongre kültürü oluşmuştu. Örneğin, 1909 yılında da Genç Mısırlılar adlı bir grup Mısır'ın geleceğinin tartışılması için Cenevre'de bir kongre toplamışlar, burada bağımsızlık dâhil olmak üzere her konuda istişarede bulunmuşlardır.² 1913'te ise, bir kongre toplanması gerektiği düşüncesinin çıkış noktalarından birisi, Osmanlı Araplarının sorunlarını ve isteklerini uluslar arası bir platforma taşıma isteği³, diğeri ise hâlihazırda kurulmuş olan cemiyetlerin bir araya gelerek taleplerini tek ses halinde hükümete iletme istekleri olmuştur.⁴

Kongreyi organize eden Fatat Cemiyeti aslında gizli bir cemiyet olduğu için ön plana çıkmamıştır. Bunun yerine kongrede öne çıkan cemiyet Mısır'da kurulan, resmi bir cemiyet olan Osmanlı İdaresi Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti olmuştur. Toplantı fikrine öncülük edenler arasında çoğunluğu Paris'te yaşayan Suriyeliler oluşturmuştur.⁵ Bunlar arasında Şükrü Ganem, Abdülgani el-Arîsi, Avni Abdülhadi, Muhammed el- Mahmasani, Cemil Merdam, Nadra Mutran ve Charles Debbas gibi

¹ Paris, 1908 sonrası dönemde Arap milliyetçi hareketinin İstanbul ile birlikte Arap toprakları dışındaki en önemli mekânı konumunda olmuştur. Paris, milliyetçi aktivistler için o kadar önemlidir ki, bunlardan biri olan Tevfik el Süveydi, Paris'i "*Arap Rönesansı'nın sıcak yatağı*" olarak tanımlamaktadır; Bkz. Mahmoud Haddad, "The Rise of Arab Nationalism Reconsidered", *International Journal of Middle East Studies*, vol.26, no.2, 1994, s. 214.

² *Tasvir-i Efkâr*, 19, 20 ve 23 Eylül 1909.

³ Eliezer Tauber, *The Emergence of the Arab Movements*, Frank Cass, London, 1993, s.178.

⁴ Zekeriya Kurşun, *Yol Ayrımında Türk Arap İlişkileri*, İrfan Yayınevi, İstanbul, 1992, s. 132. Arap cemiyetlerinin ve siyaset adamlarının böyle bir kongrede toplanarak taleplerini daha gür bir sesle dile getirmeleri sağlanacak, böylece Osmanlı hükümeti bir anlamda söz konusu reform isteklerini yürürlüğe koymak konusunda baskı altına alınmış olacaktı. Kongre toplanması fikrinin temelinde yatan düşünce buydu.

⁵ Sayıları üç yüz civarında olan Suriyeli göçmenler genellikle ticaret, ilim ve iktisatla uğraşıyorlardı. Bunlar genellikle yaşadıkları yerlerde toplantılar düzenlemişler ve âdem-i merkezîyet çerçevesinde yapılacak reformlar konusunda çalışmalar yapmışlardır. Bkz. Ö. Osman Umar, *Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye*, Atatürk Araştırmaları Merkezi, Ankara, 2004, s.189; Paris'te yaşayan Suriyelilerin Suriye, Mısır ve Tunus gibi ülkelerden gelen öğrencilerin korunması amacıyla burada bir cemiyet kurdukları Mehmet Ali Ayni'nin eserinde de yer almaktadır. Bkz. Mehmet Ali Ayni, *Milliyetçilik*, Der. Nezih Neyzi, Peva Yayınları, İstanbul, 1997, s. 239.

önemli isimler yer almıştır. Bu kişiler daha sonra kongrenin düzenleme komitesinin Paris ayağını oluşturmuşlardır.⁶

Fatat Cemiyeti, Mart 1913'te Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti'ni kongreye davet eden mektubu Mısır'a gönderdi.⁷ Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin kongreye davet edilmesinin nedenlerinden biri kongrenin partinin siyasi programı ile paralel bir tema çerçevesinde toplanacak olmasıdır: "Âdem-i Merkeziyet."⁸ Mısır'a gönderilen davet mektubunda kongrenin amacının Arap topraklarının korunması⁹ ve Âdem-i Merkeziyet esasına dayanan siyasi ve idari reform taleplerinin dile getirilmesi olduğu belirtilmiştir. Buna ek olarak partinin kongreye katılarak Mısır'daki Suriyelileri temsil edeceğinin altı çizilmiş ve partiden kongreye başkanlık etmek üzere diğer temsilcilerin yanında bir de delege gönderilmesi istenmiştir. Kendilerine yapılan bu başvuruya Osmanlı İdaresi Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti, Nisan 1913'te, daveti kabul ettiklerini açıklayan, Başkan Refik el-Azm imzalı bir mektupla cevap verdi. Parti kongreye iki delege göndermeyi kararlaştırmıştır: Abdülhamid Zöhravi¹⁰ ve İskender Ammun.¹¹

Paris'te toplanacak olan kongreye Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin de katılacağını açıklamasının üzerine düzenleme komitesi tarafından imparatorluk sınırları içindeki bütün Arap cemiyetlerine yönelik genel bir davetiye hazırlanmıştır. "Evlad-ı Arabı Davet" başlığıyla kaleme alınan davetiyede genel olarak imparatorlukta uygulanmakta olan merkezîyetçi idare eleştirilmiş ve devletin o günlerdeki durumundan dolayı sorumlu tutulmuştur. Davetiyede şu cümlelere yer verilmiştir: "*Biz Paris'te bulunan Araplarız. Avrupa gazetelerinin münakaşatı ve mehafil-i umumiyyede takip edilen siyasetin medlulü, bilad-ı Arabiye ve hususiyle vatanın goncası olan Suriye hakkında cereyan etmekte olan muhaberat-ı düveliyenin*

⁶ Tauber, a.g.e., s. 178; Zeine Zeine, **Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu**, Gelenek Yayıncılık, İstanbul, 2003, s.93, 54 numaralı dipnot.

⁷ Bu tarih bazı kaynaklarda Nisan olarak gösterilmektedir. Bkz. Kurşun, a.g.e., s. 133.

⁸ M. Derviş Kılınçkaya, **Osmanlı Yönetimindeki Topraklarda Arap Milliyetçiliği'nin Doğuşu ve Suriye**, Atatürk Araştırmaları Merkezi, Ankara, 2004, s. 69.

⁹ Kongreyi düzenleyenlere göre Osmanlıların Arapların isteklerine yanıt vermemiş olmalarından dolayı Arap vilayetlerinde karışıklık havası hâkimdi ve bu yüzden bu bölgeler yabancı müdahalelerine karşı korumasız durumdaydılar. Bkz. Mansfield, **Osmanlı Sonrası Türkiye ve Arap Dünyası**, Söylem Yayınları, İstanbul, 2002, s. 37.

¹⁰ Zöhravi bu dönemde aynı zamanda Meclis-i Mebusan'da Hama mebusu olarak bulunmaktaydı. Osmanlı İdaresi Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti ilk zamanlarda kongreye kimi göndereceği konusunda tartışmalar yaşamıştır. İlk öne sürülen isim Şefik el- Müeyyed olması karşısında başta Zöhravi'nin kendisi ve Şeyh Reşid Rıza olmak üzere bazı partililerin girişimleri ile kongreye Zöhravi'nin Müeyyed'in yerine gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Bkz. Aliye Divan-ı Harbi Örfisi, s. 81.

¹¹ Tauber, a.g.e., s. 179.

aldığı şekl-i katiye bizleri kesb-i vukuf ettirdi. Bunun da merkeziyet usulünün müsavisinden mütevellit olduğunu Araplar arasında anlamadık kalmadı. Bu hal bizi işbu memlekette bulunan üç yüzü mütecaviz Arapları- içtimaa sevk etti. (...) Suriyeliler tarafından gelecek Mart ayının nihayetlerinde bir Arap kongresi akdine ve kongreye bilad-ı Arabiye'nin ekâbirinden ve Mısır'da ve Amerika'da ve Avrupa'da bulunan Suriyelilerin heyetler göndermesine karar verildi. (...) Kongrede cereyan edecek mebahisin esasları şunlardır:

1. *Hayat-ı vataniye ve işgale mukavemet*
2. *Osmanlı ülkesinde Arapların hukuku*
3. *Âdem-i merkeziyet esası üzerinde ıslahatın zaruri olduğu*
4. *Suriye'den ve Suriye'ye muhaceret.*

(...) Küçük veya büyük olsun ümmet-i Arap için her kalbi atanı ve hususen cemiyetler rüesasını nida-yı vatana icabet etmeye davet eyleriz.”¹² Bu sözlerin yer aldığı davetiyenin altına da Arap kongresi idare heyeti adına Şükrü Ganem, Abdülgani el-Arîsi, Avni Abdülhadi, Muhammed el- Mahmasani, Cemil Merdam, Nadra Mutran ve Charles Debbas imzalarını atmışlardır.¹³

Paris'teki Suriyeliler tarafından hazırlanan ve imparatorluğun çeşitli bölgelerinde yaşayan Araplara gönderilen bu davetiyeler olumlu olduğu kadar olumsuz tepkilerle de karşılanmıştır. Osmanlı Araplarından önce kongrenin toplanmasına Osmanlı merkezi hükümeti de tepki göstermiş¹⁴, Paris elçisi aracılığıyla Fransız dışişlerine başvurarak kongrenin engellenmesini istemiştir. Ancak bu istek Fransa tarafından geri çevrilmiştir. Bunun üzerine İstanbul basını, Fransa'yı imparatorluğun içişlerine müdahale etmekle, organizasyonu üstlenen Arapları da Fransa'yı kendi topraklarına çekmekle suçlayan yayınlar yapmışlardır.¹⁵ Aynı zamanda İttihatçılar da, Fransız topraklarında Arapların bu türlü etkinlikler düzenlemelerinin Fransa'nın bölgeye müdahale etmesinin önünün açılmasına yol açacağını düşünmüşlerdir.¹⁶

¹² Aliye Divan-ı Harbi Örfisi, s. 68- 69.

¹³ A.g.e., s. 70.

¹⁴ Osmanlı hükümeti kongre yapılması yönünde Araplar arasında yazışmalar yapıldığı dönemde kongre fikrinden haberdar olmuştur. Bu dönemde Paris'te elçi olarak görev yapan eski Sadrazamlardan Tefik Paşa, İstanbul'a Hariciye Nezareti'ne çok gizli kaydıyla Fransa'nın, Suriyelilerin önderlik edecekleri bir Arap zirve toplantısına ev sahipliği yapacağı bilgisini ulaştırmıştır. Bkz. Cemal Kutay, **Tarihte Türkler Araplar ve Hilafet Meselesi**, İklim Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 161.

¹⁵ Tauber, a.g.e., s. 183.

¹⁶ Feroz Ahmad, **İttihat ve Terakki 1908- 1914**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1999, s. 170.

Kongreye Araplar arasından da kuvvetli tepkiler yükselmiş ve bu tepkiler çekilen protesto telgraflarıyla dile getirilmiştir. Medine, Yemen ve Irak'tan çekilen protesto telgraflarında kongrenin, adının aksine, kesinlikle Arapları temsil etmediği ve yalnızca ülkeye yabancı güçleri davet eden bir toplantı olduğu iddia edilmiştir. Lübnan'ın önde gelen gazetelerinden olan *Er-Reyu'l-Am* gazetesi editörü Taha el-Müdevver yazdığı bir makalede, kongrenin Fransa yerine niye halifenin yönetimi altındaki bir Müslüman ülkede toplanmadığını sormuş ve kongrenin Fransa'da düzenlenmesini, organizatörlerin topraklarını bu ülkenin korumacılığına bırakmak istemelerinin bir sonucu olduğunu iddia etmiştir. Bütün bu tepkilerin yanı sıra bu dönemde iki kişiden yükselen kongre karşıtı tepkiler son derece ilginçtir. Bu tepkilerin sahiplerinden birisi 1916'da Büyük İsyân'ın önderi olacak olan Mekke Emiri Şerif Hüseyin, diğeri ise gerek kurduğu cemiyetler gerekse Dünya Savaşı'nda oynadığı rol ile Osmanlı'ya karşı bir duruş sergileyen, eski Erkan-ı Harbiye Binbaşısı Aziz Ali el-Mısri'dir. Gerek Şerif Hüseyin gerekse Mısri, ülkenin toprak kaybetmeye devam ettiği böyle bir dönemde Arapları temsil ettiğini iddia eden bazı kişilerin toplanıp, bütün sıkıntılarını Fransız hariciyesi ile paylaşmalarını hem Osmanlı'ya hem de bütün Doğu'ya yapılmış bir ihanet olarak görmüşler ve kongre tertip heyetinin yardım isteklerini geri çevirmişlerdir.¹⁷

Paris'te toplanacak olan kongreye karşı muhalif seslerin en önemlilerinden birisi de hiç kuşku yok ki Lübnanlı Dürzîlerin en önemli ailelerinden Arslan ailesinin sıkı bir Osmanlıcı olarak bilinen bir üyesi olan Emir Şekip Arslan olmuştur. Arslan başından sonuna dek kongreye her yönden karşı olmuş, bunu da çektiği protesto telgrafları ile duyurmaya çalışmıştır. Arslan, kongreyi bir ihanet gösterisi olarak tanımlamış ve çeşitli girişimlerle Suriyelileri protesto telgrafları yağdırmaya çağırmıştır. Bu hareketleriyle özellikle kongrenin sadık destekçileri olan Hıristiyan Arapların tepkisini çekmiş olan Arslan, bu kişiler tarafından sahte imza ile telgraf göndermekle ve destek telgraflarını değiştirip, muhalif telgraflarına dönüştürmekle suçlanmışlardır.¹⁸ Bu konuya hatıralarında da yer veren Şekip Arslan kongreyi şu sözlerle değerlendirmiştir: “ *Müslüman ve Hıristiyan Arap gençleri Paris'te bir kongre düzenlemeye karar vermişlerdi. Kongreye; rahmetli Abdülhamid Zöhravi,*

¹⁷ Tauber, a.g.e., s. 184- 185.

¹⁸ William I. Cleveland, **Batı'ya Karşı İslam: Şekip Arslan'ın Mücadelesi**, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1991, s. 65.

rahmetli Muhtar Beyhüm, rahmetli Şeyh Ahmet Tabare ve halen hayatta olan Seyyid Selim Ali Selam¹⁹ gibi Suriye'nin birçok ileri geleni katılmıştı. (...) Adı geçen kişiler ve ötekiler yakın arkadaşlarım olmalarına rağmen ben böyle bir kongrenin toplanmasına karşıydım. Bana göre böyle bir kongre, Suriye'ye gözünü dikmiş olan Paris gibi bir başkentte yapılmamalıydı. Devlet Balkan Savaşı ile uğraşırken, böyle bir kongre düzenlemek doğru değildi. (...) Devletin itibarının zedelenmesi sadece Türklere değil bütün Müslümanlara zarar veriyordu. (...) Şam Valisi Mardinizade Arif Bey ile anlaşıp İstanbul'a bir telgraf çekmeye ve kongreyi tanımadığımızı bildirmeye karar verdik. Yine valinin işaretiyle ilim adamları, mezhep önderleri, patrikler ve piskoposlar bir araya geldi ve Bab-ı Ali'ye kongreyi tanımadıklarına dair telgraflar gönderdi. Bütün Suriye şehirlerinden benzer telgraflar gönderildi.”²⁰

Şekip Arslan'ın yanı sıra Muhammed Fevzi Paşa el-Azm, Abdurrahman el-Yusuf, Şeyh Esad el-Şukeyri gibi ileri gelen isimler kongreye karşı olduklarını bildiren açıklamalarda bulunmuşlardır.²¹

Osmanlıcı olarak tanımlayabileceğimiz Arapların, kongreye ve kongreyi düzenleyenlere yönelik tepkileri, aynı zamanda kongreye ev sahipliği yapmaya hazırlanan Fransa'yı da rahatsız etmiştir. Fransa'nın Şam Konsolosluğu'nda bulunan 10 Haziran 1913 tarihli aşağıdaki belgede, kongre karşıtı protesto telgraflarını yayımlayan İstanbul gazetelerinin İttihat ve Terakki yönetiminin baskıları sonucu bu yayımları yaptığı ifade edildikten sonra, bu mektuplardan birisi örnek olarak verilmektedir:

“ Biz Medine ulema ve eşrafi, dinlerine sadık olmayan bir takım insanların Mısır'da içtima ile La Merkeziye namında bir cemiyet teşkil ettiklerini ve bazı cahil gençlerin talebeler ile beraber Paris'te bir kongre toplamaya teşebbüs ettiklerini öğrendik. Bu insanlar Arap milletinin hukukunu muhafaza edeceklerini iddia ediyorlar. Hakikatte ise maksatlarının Suriye ve diğer diyar-ı Arap'ta nüfuz-u ecnebiyeyi teminden başka bir şey olmadığı açıktır. Kendilerinin ise din-i vatana hain melun güruhundan başka bir şey

¹⁹ Selim Ali Selam, 1913 Paris Kongresi'ne katılmış kişilerden birisi olarak bu toplantı sırasında ve sonrasında yaşananlara hatıralarında yer vermiştir. Bkz. Selim Ali Selam, **Beyrut Şehremininin Anıları (1908- 1918)**, Klasik Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 126- 140.

²⁰ Emir Şekip Arslan, **İttihatçı bir Arap Aydınının Anıları**, Klasik Yayınları, İstanbul, 2005, s. 64- 65.

²¹ Hasan Kayalı, **Jön Türkler ve Araplar**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003, s. 156.

olmaklarını ilan ederiz. Teşebbüslerinde âdem-i muvaffakiyeti ve layık olduğu cezayı görmelerini cenabı Hak'tan niyaz ederiz. (...) Biz telgrafyollayanlar ilan ederiz ki bu çocuklar Arap kavmini temsil edecek hiçbir meziyete malik değildirler ve o kavmin namına idare-i kalam edemezler. Binaenaleyh bizim bunlar ve bunların taraftarlarıyla hiçbir alakamız yoktur ve hükümetimizden bu gaili zamanda hiçbir hususi talebimiz yoktur. Tebaasının ihtiyacını herkesten daha iyi takdir eden hükümettir. Bu memlekette Araplar hilafete en sadık kavmi teşkil etmektedirler. Bu kavmin mefkûresi İslamiyet'in muhafaza ve müdafasıdır ki şanlı Osmanlı saltanatı bu vazife-i mukaddesi altı asırdan daha fazla bir zamandan beri ifa etmektedir.”

Bu Osmanlı taraftarı ve kongre karşıtı telgrafın altında şu imza bulunmaktaydı: Medine Hanefi ve Şafii müftüleri ve tüm Medineliler adına Medine belediye başkanı Şeyh Mehmet Arif.²²

Kongreye yönelen muhalif tepkilerin neredeyse tamamının ortak noktası toplantı için seçilen merkezin Fransa olması olmuştur. Fransa bu dönemde özellikle Suriye üzerinde çeşitli emelleri olan bir ülke olarak bilinmiş²³ ve gerek Araplar gerekse Osmanlı yönetimi tarafından pek de sıcak bakılan bir ülke olmamıştır. Bu dönemde İstanbul Muhafız Komutanı olarak görev yapan Cemal Paşa hatıralarında kongrenin niye Paris'te düzenlendiğini şöyle açıklamaktadır: “*Beyrut'ta hükümetin men etmesine rağmen akdetmek istedikleri umumi Arap kongresinin hükümet tarafından engelleneceğini ve müteşebbisleri hakkında kanuni takibat başlatılacağını anlayınca Fransa hükümetinin muvafakat ve hatta hususi davetiyle kongreyi Paris'te*

²² Aliye Divan-ı Harbi Örfisi, s. 88–90.

²³ Fransa'nın uzun yıllardır Suriye'ye yoğun bir ilgisi bulunmaktaydı. Bu ilgiyi Napolyon'un bölgede işgalci olarak bulunduğu yıllara dayandırmak yanlış olmaz. Fransa'nın Lübnan- Suriye'de açtığı pek çok okulla bölgede etkin bir güç olmaya çalıştığını görmekteyiz. Bunun yanında Doğu Akdeniz ticareti kapsamında Fransa'nın Suriye'de pek çok ticari temsilciliği bulunmaktaydı. İlber Ortaylı'nın da belirttiği üzere 19. yüzyılda Fransızca bölgede yalnızca bilinen değil aynı zamanda konuşulan bir dil haline gelmiştir. Bkz. İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 193; Fransa'nın gerek 1910'lu yıllarda gerekse daha sonraları Suriye'ye olan ilgisi bitmemiş, Birinci Dünya Savaşı sonrası da dâhil olmak üzere Fransa bu ülkede etkinliğini bir süre daha devam ettirmiştir. Fransa'nın Suriye'ye olan ilgisi bu denli açık iken, kongrenin Paris'te toplanmasına şiirlerle bile tepki gösterilmiştir. Iraklı şair Maruf el-Rusafi kongreyi düzenleyen kişileri kurttan yardım isteyen kuzuya benzetmiş ve Arap hareketinin tamamen bir hayal kırıklığı olduğunu iddia etmiştir. Bkz. Tauber, a.g.e., s. 184. Bir şiirinde bu konuya değinen Rusafi'nin duygularını şu dizelerinde görmek mümkündür:

“ (...)

Ama Paris'in arzusu hala Şam'da, ona yönelmiş, ona doğru
Her gün siyasetinde ona karışıklıklar, zorluklar atmada hala
Ülkelerini, Şam'ı topa tutan orduya, ulusa güvenilir mi?”. Bkz. Muhammed Hüseyin, **Modernizmin İslam Dünyası'na Girişi**, İnsan Yayınları, İstanbul, 2004, s. 179.

*akdetmeye karar verdiler ve bütün Arap diyarlarına davetnameler yazarak, delege göndermelerini talep ettiler.”*²⁴

Kongrenin Araplar tarafından iyi gözle bakılmayan Paris’te toplanmasının yol açtığı yoğun tepki dalgaları üzerine kongre başkanlığına seçilen Abdülhamid Zöhravi Fransız Le Temps Gazetesi’ne 10 Haziran 1913 tarihinde bir röportaj vermiş ve bu sayede kendilerine yöneltilen suçlamalara da yanıt vermeye çalışmıştır.²⁵ Zöhravi kongrenin amacının Arap topraklarının imparatorluğun Avrupa’daki topraklarının durumuna düşmesinin önüne geçmek ve imparatorlukta Araplara uygulanmakta olan ayrımcılığın kaldırılmasını sağlamak olduğunu ifade etmiştir. Buna ek olarak kongrenin Paris’te toplanmasının Suriye’nin böyle bir toplantı için emniyetli olmaması ve Paris’in Avrupa’da Arap nüfusun en yoğun olduğu şehir olmasından kaynaklandığı Zöhravi tarafından belirtilmiştir.²⁶ Fransız gazetesine verdiği röportajda ayrıca diğer Arap ülkelerinden Yemenli, Tunuslu ya da Cezayirli delege neden çağrılmadığı yönündeki eleştirilere de cevap vermiş; bu kongrenin sadece Osmanlı Araplarını temsil ettiğinin altını çizerek, diğer Arap bölgeleri ile ilgilenmediklerini ifade etmiştir.²⁷

Hazırlıkların tamamlanmasının ardından Paris Arap Kongresi, 18 Haziran 1913 günü Paris Boulevard St. Germain’de Coğrafya Enstitüsü (Cemiyeti) Salonu’nda toplanmıştır.²⁸ Toplantıda yer alanlar arasında en büyük iki grup Âdem-i Merkeziyet Grubu ile Fransa’daki Suriyeli Arapların Grubu olmuştur.²⁹ 11 Müslüman, 11 Hıristiyan ve 1 Yahudi’den oluşan 23 kişilik delege heyeti ki bunların 21’i Suriyeli, 2’si ise Iraklıydı³⁰ ve yaklaşık 200 gözlemcinin³¹ de hazır bulunduğu kongrenin tertip komitesi şu isimlerden oluşturulmuştur:

²⁴ Cemal Paşa, **Hatırat**, Arma yayınları, İstanbul, 1996, s. 62.

²⁵ Röportaj için bkz. Ahmed Tarabein, “Abd’al- Hamid al- Zahrawi”, **The Origins of Arab Nationalism**, içinde, ed. Rashid Khalidi, Columbia University Press, New York, 1991, s. 103-104; Zöhravi’nin Suriye’de emniyet sorunundan bahsetmesi Cemal Paşa’nın hatıralarında bahsettiği takibatların ve yapılacak olan kanuni işlemlerin kongreyi tertipleyenleri korkuttuğuna dair bilgileri haklı çıkarmaktadır.

²⁶ Tauber, a.g.e., s. 185.

²⁷ Bessam Tibi, **Arap Milliyetçiliği**, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1998, s. 151; Zöhravi’nin verdiği röportajda söylediği bu sözlerin teyit edilmesi bakımından hemen şunu da eklemek gerekir ki, düzenlenmesi düşünülen kongrenin adı ilk başta Suriyeliler Kongresi olarak kararlaştırılmıştır. Bu durum kongrenin Osmanlı dışındaki Araplarla ilgilenme gibi bir niyeti olmadığını ortaya koymaktadır. Kongrenin adının değiştirilmesi ve Arap Kongresi olarak düzeltilmesinde en büyük katkıyı yapan kişi aynı zamanda El Fatat Cemiyeti üyesi olan, Bağdatlı Tefvik el- Süveydi olmuştur. Bkz. Tauber, a.g.e., s. 178.

²⁸ Kurşun, a.g.e., s. 134.

²⁹ Hasan Kayalı, a.g.e., s. 153.

³⁰ Tauber, a.g.e., s.186.

³¹ Umar, a.g.e., s. 190; Tauber gözlemci sayısını 150 olarak belirtmiştir; Bkz. Tauber, a.g.e., s. 186.

Paris Arap Grubu adına;
Şükrü Ganem, Abdülgani el-Arîsi, Avni Abdülhadi, Muhammed el-
Mahmasani, Cemil Merdam, Nadra Mutran ve Charles Debbas,
Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti adına; Abdülhamid Zöhravi ve İskender
Ammun,
Beyrut Reform Cemiyeti adına; Selim Ali Selam, Ahmet Muhtar
Beyhum ve Ahmet Tabare.³²

Nadra Mutran'ın açılış konuşması sonrasında açıklanan Kongre Yönetim Kurulu'nda ise şu isimlere yer verilmiştir:

Başkan: Abdülhamid Zöhravi

Bşk. Yrd: Şükrü Ganem

Üyeler: Selim Ali Selam, İskender Ammun, Ahmet Tabare ve Nadra
Mutran,

Sekreterler: Abdülgani el-Arîsi, Avni Abdülhadi, Muhammed el-
Mahmasani ve Charles Debbas.³³

Açılış konuşmasının yapılmasının ardından kongre başkanı sıfatıyla ilk sözü Abdülhamid Zöhravi almıştır. Zöhravi konuşmasında imparatorluğu içinde bulunduğu kötü durumdan kurtarmak ve düzlüğe çıkarmak için Arapların, imparatorluğu bu hale getiren Türklerle tam bir işbirliği içine girmesinin zorunlu olduğunu ifade etmiş ve böyle bir işbirliğinin kurulabilmesinin tek yolunun âdem-i merkezîyet idaresinin kurulmasından geçtiğini belirtmiştir.³⁴

Kongrenin ikinci gününde ilk sözü alan Abdülgani el- Arîsi ise, mecliste Arap mebusların ayrımcılığa kurban gittiklerini söylemiş ve Arapların mecliste nüfusları oranında temsil edilmediklerini belirtmiştir. Arîsi hem bu adaletsiz durumun kaldırılmasını talep etmiş, hem de Arapçanın Arap topraklarında resmi dil haline getirilmesi fikrini ortaya atmıştır.³⁵

Arîsi'nin ardından söz alan Beyrut Reform Cemiyeti delegesi Ahmet Muhtar Beyhüm, Osmanlı hükümetinin önemli görevlerde bulunan Arap memurları görevlerinden uzaklaştırdığını, böylece Arapların tamamen etkisizleştirilmeye

³² Zeine, a.g.e., s. 93, 54 numaralı dipnot.

³³ Tauber, a.g.e., s. 187. Selim Ali Selam hatıralarında Paris Arap Kongresi'ne katılanların isimlerinin yer aldığı Arapça belgeye yer vermiştir. Bkz. Selam, a.g.e., s. 208. Belgenin çevirisi için bkz. **EK-B**

³⁴ Tauber, a.g.e., s. 187.

³⁵ A.g.e., ss. 187- 188.

çalışıldığını söylemiştir. Buna ek olarak Arapların istedikleri şeyin reform ve haklarının iadesi olduğunu ifade eden Beyhüm, bunlar hükümet tarafından sağlanmadıkça Arapların hiçbir vazifeyi kabul etmemeleri gerektiğini belirtmiştir.³⁶

Suriye'den göç edenler adına konuşan Necip Diyab ise, Sam Amca'nın ülkesinde özgürlüğün ve âdem-i merkeziyetin ne denli önemli şeyler olduğunu yakından tecrübe ettiklerini söyleyerek, bir gün aynı şeyleri kendi ülkelerinde de görebilmenin umudunu taşıdıklarını heyecanla dile getirmiştir. Diyab bu sözlerinin ardından hakları korunduğu müddetçe Hıristiyan Müslüman ayrımı yapmaksızın imparatorluk dâhilinde yaşamak arzusunda olduklarının da altını çizmiştir.³⁷

Kongre davetiyelerinde de önceleri belirtildiği üzere Suriye'den yapılan göçler toplantının önemli gündem maddelerinden biri olmuştur. Beyrut Reform Cemiyeti adına söz alan Ahmet Tabare bu konuya değinmiş ve göçün temel sebebi olarak kötü idareyi göstermiştir. Suriye'den göçlerin 19. yüzyılda başladığını ancak 20. yüzyılın ilk on senesinde göçün rekor seviyeye ulaştığını ifade eden Tabare, toplantının yapıldığı tarihlerde ülke dışında yaşayan Suriyeli göçmenlerin sayısının 550 bin civarında olduğunu söylemiştir. Tabare'ye göre Suriyeli göçmenler daha çok Kuzey ve Güney Amerika, Avusturya, Filipinler ve Avrupa'nın çeşitli kentlerinde yaşamaktaydılar. Konuşmasında Tabare ayrıca, Arapların Osmanlı Devleti'nin yaşamasını istediklerini ancak yaşaması için onun bedeli olmak istemediklerinin de altını çizmiş, net bir mesaj vermiştir.³⁸

Toplantıda Iraklı Araplar adına söz alan Tefvik el Süveydi ise Iraklıların en az Suriyeliler kadar haklarının korunması ve reform talepleri konusunda ısrarcı olduklarını ortaya koymuştur. Iraklıların da Suriyeli kardeşleri gibi âdem-i merkeziyet idaresinin kurulmasını istediklerini belirten Süveydi, bütün Iraklıların ülkelerini ve tüm Arapların geleceğini kurtarmak adına mücadeleye ve çalışmaya hazır olduklarını da ifade etmiştir.³⁹

Kongrede Osmanlı İdaresi Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti adına söz alan ve uzun bir konuşma yapan İskender Ammun, Osmanlı İmparatorluğu'nu uçurumun eşiğine gelmiş bir devlet olarak tanımlamıştır. Ammun'a göre devlet bu duruma

³⁶ Umar, a.g.e., s. 193.

³⁷ Tauber, a.g.e., s. 188.

³⁸ Umar, a.g.e., s. 193- 194.

³⁹ Tauber, a.g.e., s. 189.

tesadüfen gelmemiştir. Devletin uçurumun eşiğine gelmiş olmasının sebebi merkeziyetçi yönetim şeklidir. İmparatorlukta uygulanmakta olan merkeziyetçi yönetim öyle bir rejime dönüşmüştür ki, idare birkaç kişinin eline kalmış⁴⁰, diğerleri uzaklaştırılmıştır. Hâlbuki Ammun'a göre içinde muhtelif unsurları barındıran Osmanlı İmparatorluğu'nun bu tip merkeziyetçi bir yönetime değil, aksine âdem-i merkeziyetçi bir idare tarzına ihtiyacı vardır. Konuşmasında Arapların imparatorluktan ayrılmak istedikleri yönündeki iddiaları kesin olarak yalanlayan⁴¹ Ammun, Arapların Osmanlı Devleti'nde görmek istedikleri yönetim modelini şu sözlerle açıklamıştır: “ *Arap ümmeti kendini Osmanlı İmparatorluğu'ndan koparmak istemiyor. Tüm arzuladığı hâlihazırdaki hükümet biçimini bu imparatorluğu oluşturan tüm unsurların ihtiyaçlarıyla daha uyumlu olan bir başkasıyla herhangi bir vilayetin sakinlerinin kendi iç işlerinin idaresinde son sözü söylemelerine imkân verecek şekilde makul bir biçimde değiştirmektir. (...) Biz bir Osmanlı hükümeti istiyoruz, ne Türk ne Arap. Tüm Osmanlıların eşit hak ve yükümlülüklerle sahip olduğu bir hükümet istiyoruz, böylelikle, hiçbir taraf ya da grup Arap, Türk, Kürt, Ermeni ya da Müslüman, Hıristiyan, Musevi, Dürzî olsun ırk ya da dine dayalı nedenlerle herhangi başka bir taraf ya da grubu haklarından mahrum bırakamayacak ya da haklarını gasp edemeyecektir.*”⁴²

Kongrenin kapanış konuşmasını ise Paris'teki Suriyeliler grubu adına aynı zamanda kongrenin başkan yardımcısı olan Şükrü Ganem yapmıştır. Ganem, Türkleri dini inançları bakımından kardeş kabul ettiklerini söylemiş ve Türklerden kongrede dile getirilen reform taleplerini imparatorluğa zarar verecek girişimler olarak algılamamalarını istemiştir. Ganem, söz konusu reformların uygulanması halinde sadece ülkenin birlik ve bütünlüğünü, özgürlüğünü korumaya hizmet edeceğini belirtmiştir.⁴³

⁴⁰ Ammun, burada yönetimin birkaç kişiye bırakıldığı şeklindeki ifadesiyle, büyük ihtimalle Enver, Talat ve Cemal Paşa'ların yönetimini eleştirmektedir. Bilindiği gibi İttihatçı triumvira olarak adlandırılan Enver, Talat ve Cemal Paşa'lar Sadrazam Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesinin ardından, Sadarete Said Halim Paşa'yı getirmişler, ancak yönetimi bu dönemden itibaren kendi ellerine almışlardır. Bu kritik eşiğin dönüm noktası Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesidir. Paşa, Paris Arap Kongresi'nin açılışından tam bir hafta önce suikasta kurban gitmiştir. (11 Haziran 1913) bkz. Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, cilt: IX, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999, s. 207.

⁴¹ Tauber, a.g.e., s. 181.

⁴² Zeine, a.g.e., s. 93.

⁴³ Tauber, a.g.e., s. 195.

Kongre kapanış konuşmasının yapılmasının ardından kongrenin aldığı kararlar açıklanmıştır.⁴⁴ Buna göre;

1. *“Söz konusu reformlar Osmanlı Devleti için yaşamsal öneme sahiptir ve zaman geçirmeden uygulamaya konmalıdır.*
2. *Araplara siyasi haklarından tam anlamıyla yararlanmaları konusunda güvence verilmelidir. Arapların siyasi haklarını kullanmalarının yolu onlara imparatorluğun merkezi idaresinde aktif roller verilmesinden geçmektedir.*
3. *İmparatorlukta yer alan bütün Arap vilayetlerinde âdem-i merkeziyet yönetimleri kurulmalıdır.*
4. *Beyrut Reform Komitesi'nin vilayet genel meclisinin yetkilerinin genişletilmesi ve yabancı danışmanlar tayin edilmesi⁴⁵ yönündeki 31 Ocak 1913 tarihli reform talepleri uygulamaya konmalıdır.⁴⁶*
5. *Arapça, Meclis-i Mebusan'da geçerli bir dil olarak kabul edilmelidir. Ayrıca Arapçanın imparatorluğun Arap vilayetlerinde resmi dil olması için meclisten karar çıkartılmalıdır.*
6. *Olağanüstü şartlar dışında⁴⁷ askerlik görevi mahalli olmalı, herkes kendi bölgesinde askerlik görevini yapmalıdır.*
7. *Kongre, Osmanlı hükümetinden Beyrut (Lübnan) mutasarrıflığına bölgenin mali durumunun iyileştirilmesi için ekonomik yardım yapmasını istemektedir.*
8. *Kongre, Osmanlı Ermenilerinin âdem-i merkeziyet taleplerine sıcak bakmakta, bu talepleri onaylamaktadır.*
9. *Bu kararlar Osmanlı hükümetine iletilecektir.*

⁴⁴ Kongre kararları için bkz. Tauber, a.g.e., s. 193- 194; Kurşun, a.g.e., s.135- 136; Umar, a.g.e., s. 194-195; Kılınçkaya, a.g.e., s. 70- 71; Ömer Kürkçüoğlu, **Osmanlı İmparatorluğu'na Karşı Arap Bağımsızlık Hareketleri**, AÜSBF, Ankara, 1982, s. 38.

⁴⁵ Komitenin oluşturduğu reform taslağına göre vilayet genel meclislerinin yetkilerinin genişletilmesi ve bölgeye yabancı danışmanların tayin edilmesi gerekmektedir. Bkz. Kurşun, a.g.e., s. 135. Paris Kongresi karar metnine bu maddeyi ekleyerek, bir anlamda 6 ay önce deklare edilen bu reform taslağını onaylamış olmaktadır.

⁴⁶ Beyrut Reform Cemiyeti'nin yukarıda adı geçen reform önerilerini içeren telgrafına dönemin Sadrazamı Said Halim Paşa cevap olarak *“ eğer sakinler herhangi bir reformun yapılmasını istiyorlarsa kendi vekilleri aracılığıyla bunun yerine getirilmesini Osmanlı meclisinden talep etmelidirler”* diye yazmıştır. Bkz. Zeine, a.g.e., s. 92. Said Halim Paşa bu cevabıyla bir anlamda Beyrut Reform Cemiyeti'ni kendilerine muhatap olarak kabul etmemiş, Arapların meşru siyasi zemin üzerinde hareket etmelerini, konuyu meclise vekilleri aracılığıyla getirmelerini istemiştir.

⁴⁷ Olağanüstü şartların ne olduğu ve ne zaman olacağı konusunda karar verecek olan mercii, çeşitli tartışmalar sonrasında Harbiye Nezareti olarak kararlaştırılmıştır. Bkz. Kurşun, a.g.e., s. 136, 212 numaralı dipnot.

10. Bu kararlar ayrıca Osmanlı Devleti'nin dost kabul ettiği devletlere de ulaştırılacaktır.

11. Kongre, ev sahipliğinden ve desteklerinden dolayı Fransa hükümetine müteşekkirdir.”⁴⁸

Kongrede ilan edilen bu kararların yanı sıra, kibarca yapılan tehditler olarak yorumlanabilecek⁴⁹, ek kararlar adı altında şu maddeler de dile getirilmiştir:

1. “Kongrede alınan kararlar uygulanmadığı takdirde hiçbir cemiyetin üyesi Osmanlı hükümetinin verdiği görevi kabul etmeyecektir. Ancak cemiyetin onayı ile hükümette bu kararların uygulanması için aracı olarak görev alabilirler.
2. Bu kararlar Osmanlı Arapları için siyasi program olacaktır. Bu istekleri gerçekleştirmeyi taahhüt etmeyen hiçbir adaya seçimlerde yardım yapılmayacaktır.
3. Kongre Batılı devletlere göçmen Araplara gösterdikleri yakın ilgiden dolayı teşekkür etmektedir.”⁵⁰

Kongrenin İttihat ve Terakki cephesinde karşı bir girişimde bulunma hissi yarattığı söylenebilir. Kongre öncesinde çeşitli araçlarla engelleme çabasına girişen İttihat ve Terakki yönetimi, kongreyi engellemeyi başaramayınca iki taraf arasında bir anlaşma ortamı yaratmak amacıyla parti genel sekreteri Mithat Şükrü (Bleda) ile birkaç kişiden oluşan bir heyeti Paris'e göndermiştir.⁵¹ Mithat Şükrü Bey başkanlığındaki İttihat ve Terakki heyetinin Paris'e geldiğini öğrenen kongre üyeleri arasında takınılacak tavır konusunda anlaşmazlık çıkmıştır. Kongrenin Hıristiyan Araplardan oluşan kesimi İttihat ve Terakki'ye iyi gözle bakan kimseler değildi. Hıristiyan Araplar İttihat ve Terakki'ye hiçbir şekilde güvenilemeyeceğini belirterek, yapılacak görüşmelere katılmayı reddetmişlerdir. Buna karşılık Müslüman Arap grubu ise görüşmelere katılma kararı almışlardır. Müslüman Araplar, bu kararları

⁴⁸ Kongrenin Fransa'nın yardımlarıyla örgütlendiğini belirten Bessam Tibi, kararların sonunda Fransa'ya da yer verilerek, teşekkür edilmesini, kongre üyelerinin Fransız hayranlığının net bir dışavurumu olarak nitelendirmektedir. Bkz, Tibi, a.g.e., s. 149 ve 152.

⁴⁹ Hourani, a.g.e., s. 289.

⁵⁰ Kurşun, a.g.e., s. 136.

⁵¹ Cemal Paşa, a.g.e., s. 63; Mehmet Ali Ayni, a.g.e., s. 240.

üzerine kongre üyesi Hıristiyan Araplar tarafından “Suriyeli olmaktan çok Müslüman olmakla” suçlanmışlardır.⁵²

Paris’te iki taraf arasında yapılan görüşmeler sonucunda anlaşma sağlanmış ve Mithat Şükrü Bey ile birlikte kongreyi temsil eden bir heyet İstanbul’a gelerek, anlaşmayı imzalamışlardır. Kongre Heyeti Başkanı sıfatıyla Abdülkerim el- Halil⁵³ ile İttihat ve Terakki iktidarı adına Dâhiliye Nazırı Talat Bey tarafından anlaşma imzalanmıştır. Anlaşma maddeleri şunlardır:

1. *“Arap vilayetlerinde ilk ve ortaöğretim Arapça olarak yapılacaktır, yüksek öğrenim ise bölgede çoğunluğun dilinde yapılacaktır. Ortaöğretimde Türkçe zorunlu ders olarak okutulacaktır.*
2. *Vali dışında diğer tüm ileri gelen devlet görevlileri Arapça bilmek zorunda olacaktır.*
3. *Askerler memleketlerine yakın yerlerde askerlik yapacaklardır.*⁵⁴
4. *Vilayetlerdeki yerel meclislerin kararları her şart altında geçerli ve yürürlükte olacaktır.*
5. *Osmanlı Devleti’nde kurulacak her hükümetin kabinesinde en az üç bakanlığın Araplara verilmesi prensip olarak kabul edilmiştir. Buna ek olarak bakanlıklarda, müsteşar ve danışman olarak bir kısım Arap görevlendirilecektir.*⁵⁵

⁵² Tauber, a.g.e., s. 199. Müslüman Araplara oranla Hıristiyan Araplar büyük bir çoğunlukla kendilerini hiçbir zaman tam manasıyla Osmanlı’ya bağlı hissetmemişler, kendilerini farklı görmüşlerdir. Bunun en önemli gerekçesi hiç kuşku yok ki, iki taraf arasındaki din farkıdır. Hıristiyan Araplar Osmanlı sistemi içinde azınlık statüsünde buldukları için kendilerini genellikle Osmanlı olarak görmemişlerdir. Ayrıca Arap Milliyetçiliğinin başlarından itibaren milliyetçi fikirlerle ilk tanışan Araplar olarak, Hıristiyan Araplar Osmanlı’dan ayrılmayı defalarca dile getirmişlerdir. Buna karşılık Müslüman Araplar ise 1914’e kadar tam anlamıyla Osmanlı’ya bağlı kalmışlar, 1914- 1916 sürecinde de ayrılıp ayrılmama arasında gel git dönemi yaşamışlardır. Bu daha ayrıntılı olarak ileriki bölümlerde işleneceği için şimdilik bu kadar bilgi yeterli olacaktır.

⁵³ Abdülkerim el- Halil 1909 yazında kurulan Edebiyat Kulübü’nde bir dönem başkanlık yapan, Osmanlı İdaresi Âdem-i Merkezîyet Cemiyeti ile de yakın ilişkiler içinde olan Arap milliyetçi hareketinin 1908 sonrası döneminin önemli isimlerinden bir tanesidir. Bkz. Aliye Divan-ı Harbi Örfisi, s. 161.

⁵⁴ Arap âdem-i merkezîyetçilerinin öteden beri öne sürdükleri reform tezlerinin en önemli maddelerinden birisi olan askerliğin normal şartlar altında mahalli olarak yapılması önerisi bu anlaşma ile birlikte İttihat ve Terakki’ye kabul ettirilmiş oluyordu.

⁵⁵ Kongrede konuşmalar sırasında dile getirilen Arapların Osmanlı meclisinde ve hükümetinde nüfusları oranında temsilci bulunduramadıkları iddiası, bu maddeyle birlikte karşı tarafa kabul ettirilmiş oluyordu. Araplar Türklerle beraber imparatorlukta en büyük nüfus olduklarını söyleyerek ve Arapların siyasi haklarının koruma altına alınması isteklerini gündeme sıkça taşıyarak, varmak istedikleri nokta yönetimde daha fazla temsilci bulundurabilmektir. Bunun Araplar açısından ne denli önemli olduğunu anlaşma metninde yer alan ilgili maddelerden anlamak mümkündür.

6. *Araplar arasından en az beş vali ve on mutasarrıf tayin edilecektir. Ayrıca Adliye ve İlmiye sınıfına emsalleri ölçüğünde Arap tayin edilecektir.*
7. *Meclis-i Ayan'da her Arap vilayeti için ortalama ikişer temsilci tayin edilecektir.*⁵⁶
8. *Her Arap vilayetinde kararlaştırılan noktalara yabancı danışmanlar atanacaktır. Bu danışmanları görev ve yetkileri özel bir kanun ile belirlenecektir.*
9. *Vilayetlerdeki bayındırlık işleri yerel idarelere bırakılacaktır.*
10. *Resmi işlemlerin Arap vilayetlerinde Arapça yapılması prensip olarak kabul edilmiştir.*⁵⁷

Araplarla İttihat ve Terakki yönetimi arasında bu anlaşmanın imzalanmasının ardından Dâhiliye Nezareti vilayetlere birer telgraf göndererek, vakıfların yerel idarelere teslimi, askerlik ve eğitimde kullanılacak dil konusunun bu anlaşma çerçevesinde kullanılması gerektiğini ilan etmiştir.⁵⁸ Bu durumun ilanı sonrasında Araplar ile Türkler arasında yeni bir döneme girildiğini söylemek mümkündür. İttifakı kutlayan törenler, verilen yemek davetleri iki taraf arasında yaşanan coşku havasını anlatmaya yeterlidir.

İlk başlarda yaşanan olumlu gelişmelere rağmen imzalanan anlaşmanın yakın gelecekte uygulanamaz hale gelmesi Arapları bir kez daha hayal kırıklığına uğratmıştır. Anlaşmanın uygulanmaması önündeki en büyük engel- ki bu durumdan İttihatçıları sorumlu tutmak mümkün değildir- kısa süre sonra patlak veren Birinci Dünya Savaşı olmuştur.⁵⁹ Zaten uzun bir süredir topraklarını kaybetmekte olan ve ayakta kalabilmenin mücadelesini veren Osmanlı Devleti'nin kendini bir şekilde bir dünya savaşının içinde bulması, İttihat ve Terakki yönetiminin ülkenin iç siyasetiyle ilgilenme şansını da ortadan kaldırmıştır. Bu yüzden de Araplarla Birinci Dünya

⁵⁶ Anlaşmanın ardından İttihat ve Terakki yönetimi Araplara istedikleri düzenlemelere gidileceği mesajını verebilmek için aynı zamanda kongre başkanı olan Abdülhamit Zöhravi'yi Ayan Meclisi üyeliğine atamıştır. Bkz. Feroz Ahmad, a.g.e., s.171 ve Umar, a.g.e., s.201. Ancak Zöhravi'nin bu göreve atanması Arap hareketi içinde pek de olumlu sonuçlar yaratmamıştır. Meclis üyeliği sonrası hareketten bağımsız davranmaya başlayan Zöhravi kendi cemiyeti olan Osmanlı İdaresi Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin de tepkilerini üzerine çekmiştir. Bununla ilgili bkz. yukarıda, Osmanlı İdaresi Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti bölümü, s. 69.

⁵⁷ Kongre heyeti ile İttihat ve Terakki yönetimi arasında imzalanan anlaşma metni için bkz. Tauber, a.g.e., s. 199-200; Kurşun, a.g.e., s.141- 142; Kılınçkaya, a.g.e., s.72; Umar, a.g.e., s.199; Feroz Ahmad, a.g.e., s. 170.

⁵⁸ Kurşun, a.g.e., s. 142.

⁵⁹ Umar, a.g.e., s. 202, Kılınçkaya, a.g.e., s. 73, 214 numaralı dipnot.

Savaşı'nın hemen öncesinde imzalanan bu anlaşmanın uygulanma ihtimali ortadan kalkmıştır. Dünya Savaşı'nın yanı sıra iki taraf arasında imzalanan anlaşmanın uygulanamaması konusunda Zekeriya Kurşun'un şu ifadeleri dikkat çekicidir: “ ... *İttihatçılar sadece merkezîyetçi siyasetlerini kaybetmemek için siyasi bir oyun oynamışlardır. Çünkü Paris Kongresi'nden gelen temsilcilerle yapılan ittifak ile Dâhiliye Nezareti'nin vilayetlere gönderdiği telgraf ve irade-i seniyeler arasında çok fark vardır. Aslında ittifakın resmi bir niteliği yoktur. Sadece iki grup arasında yapılan bir anlaşmadır. Bu yüzden İttihatçılar Arapların bütün isteklerini kabul etmişlerdir. Ancak bu istekler hiçbir zaman İrade-i Seniyeler ile kanunlaştırılmamıştır. Yayınlanan iradenin muhteviyatı vakıflar, dil meselesi ve askerlik ile ilgilidir. Bunlar ise zaten kongreden daha önce 5 Mayıs'ta yayınlanmış olan Vilayetler Kanunu'nun tekrarından ibarettir. Yoksa İttihatçılar asla sistemlerinden taviz vermiyorlardı. Dolayısıyla bu konuda İttihatçıları ittifaka uymamakla suçlamak yanlıştır. Zira İrade-i Seniye ile tebliğ edilen hususlar aynen uygulamaya konmuştur.*”⁶⁰

Araplar Osmanlı'dan ayrılma yolunda iyice fikir birliğine ulaştıkları dönemlerde de sürekli İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni suçlamışlar ve imzalanan ittifak anlaşması ile cemiyetin kendilerini aldattığını ifade etmişlerdir. Araplar İttihatçıların bu tavrını kendi ayrılıkçı hareketlerini meşrulaştırmakta ustaca kullanmışlardır.

Arapların özellikle âdem-i merkezîyet temelinde şekillendirdikleri reform siyasetlerinde ulaştıkları zirve noktası Paris Kongresi olmuştur. Kongre bir zirve noktasıdır, çünkü altı gün süren tüm oturumlar boyunca ortaya atılan çözüm önerilerinin tamamı âdem-i merkezîyet idaresi çerçevesi içinde yer almıştır.⁶¹ Kongre aynı zamanda sonrasında yaşanan gelişmelerle bir dönüm noktasının da oluşmasına katkıda bulunmuştur. O da Arapların kongre sonrasında İttihat ve Terakki'den bekledikleri hareketleri görememeleri sonrasında artık yavaş yavaş ayrılıkçı düşünceye doğru yönelmeye başlamaları olmuştur. Bu yüzden 1913 yılının sonları ve 1914 başları, henüz tüm Arapları içine almasa da, ayrılıkçı hareket için kritik eşik olarak karşımıza çıkmaktadır. Kongrenin bir diğer önemi ise Arapların 1908 sonrasında cemiyetler şeklinde bağımsız olarak dile getirmeye çalıştıkları isteklerini, kongre aracılığıyla ilk defa tek bir ses halinde hükümete duyurabilme girişimleri

⁶⁰ Kurşun, a.g.e., s. 143.

⁶¹ Zeine, a.g.e., s. 93.

olmuştur. Bu sebeple 1913 Kongresi'nin Arap Milliyetçi Cemiyetlerinin II. Meşrutiyet dönemindeki faaliyetleri arasında önemi büyüktür.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. 1916 ARAP İSYANI

1908’de siyasal kimliğine kavuşan Arap milliyetçiliğinin¹ faaliyet anlamındaki en önemli hareketi Osmanlı Devleti’ne karşı başlatılan 1916’daki ayaklanma olmuştur. Türk- Arap ilişkilerinin en gerilimli olduğu bir dönem olan 1914’te² Osmanlı İmparatorluğu’nun Birinci Dünya Savaşı’na girmesinin ve savaşın gidişatının imparatorluk adına olumsuz bir durumda olması Araplarca devletin kesin bir dağılma sürecine girdiği konusunda bir işaret olarak algılanmıştır. Uzunca bir süredir gizli ya da resmi cemiyetlerle, Osmanlı ile olan bağları koparma ve bağımsızlık mücadelesi veren Araplar, dünya savaşının verdiği kaos ortamından faydalanmasını bilmişler ve daha savaşın ilk günlerinden itibaren hazırlıklara girişmişlerdir. Bu bağlamda dünya savaşı içinde ortaya çıkan cepheleşmelerden de yararlanan Araplar, 1914’ten itibaren savaşta Osmanlı Devleti ile ayrı kamplarda savaşmakta olan İngiltere ile yakınlaşma çabası içine girmişler; deyim yerindeyse “düşmanımın düşmanı dostumdur” ilkesiyle hareket etmeyi tercih etmişlerdir.

Araplar ile İngilizler arasında ilk görüşme, Mekke Emiri Şerif Hüseyin’in aynı zamanda Osmanlı Meclis-i Mebusan’da Mekke-i Mükerrerme mebusu olarak bulunan oğlu Abdullah ile İngiliz Yüksek Komiseri Lord Kitchener arasında 1914 yılında Kahire’de yapılan görüşmedir. Bu görüşme sırasında Abdullah, Kitchener’a Şeriflikle İstanbul arasında bir çatışma çıkması halinde ve bu yüzden Şerif Hüseyin vatanının mukaddes menfaatlerini korumak durumunda kalırsa, İngiltere’nin Emir’e yardım edip edemeyeceğini sormuştur. Abdullah’ın bu sorusuna Lord Kitchener gayet resmi bir yanıt vermiş ve ülkesi ile Osmanlı Devleti arasındaki geleneksel dostluk bağları sebebiyle hiçbir şekilde bu devletin iç işlerine müdahale etmelerinin mümkün olmadığını belirtmiştir.³ Bu görüşmenin iki önemli sonucu vardır; bunlardan birincisi,

¹ Albert Hourani, **A History of the Arab Peoples**, Warner Books, New York, 1992, s. 309.

² Albert Hourani, “ Modern Ortadoğu’nun Osmanlı Geçmişi”, **Osmanlı ve Dünya**, Haz. Kemal Karpat, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2004, s. 117.

³ Kral Abdullah, **Biz Osmanlı’ya Neden İsyan Ettik?**, Klasik Yayınları, İstanbul, 2006, s. 63; Stefanos Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, ss. 134- 135. Lord Kitchener’in Abdullah’a yardım konusunda bu aşamada olumlu yanıt vermemesi hakkında önemli bir nokta aynı yıllarda Mısır’da İngiliz konsoloslukunda görev yapan ve olayları çok yakından takip eden Ronald Stoores’un anılarında yer almaktadır. Stoores, Kitchener ile Abdullah arasındaki bu görüşmenin yapıldığı dönemde Bab-ı Ali’nin Suriye ve Hicaz bölgelerindeki Arap entrikalarından kuşkulandığını ve bu tip görüşmelerden hoşlanmadığını

bu görüşme ile İngilizler, Arapların bir şekilde Osmanlı'dan ayrılmaya kesin kararlı olduklarını ve kendilerine bu konuda yardımcı olacak bir büyük gücün desteğini aradıklarını anlamıştır. İkinci sonuç ise, İngiltere Araplara karşı ilk aşamada mesafeli bir tavır takınmış, onları ayaklanma yolunda daha ilk görüşmede cesaretlendirmemiştir. Bu noktada dünya savaşının da henüz başlamamış olduğunu hesaba katacak olursak, İngiltere'nin ihtiyatlı tavrını daha net algılamış oluruz.

İngilizler ile Araplar arasında işbirliğini sağlamaya yönelik adımlar özellikle Lord Kitchener'in 1914 Ağustosunda Savaş Bakanlığı'na getirilmesi⁴; Kitchener'in yerine de aynı yılın Aralık ayında Henry Mac Mahon'un getirilmesi ile atılmaya başlanmıştır. Bu dönemde İngiltere'nin Araplara karşı yaklaşımı, dünya savaşında bu ülkenin Osmanlı Devleti ile ayrı saflarda mücadele ediyor olmasının sağladığı durum gereği, daha da ılımlı bir görünüm kazanmış; kısa sürede ilişkiler bir işbirliği atmosferine girmiştir. Özellikle Şerif Hüseyin'in Osmanlı Devleti'ne karşı isyana kalkışmasını sağlayan Şerif ve İngilizler arasında yapılan anlaşma, Şerif ile Mac Mahon arasındaki bir dizi yazışma sonrası sağlanmıştır. 1915 Temmuz ile 1916 Şubatı arasında⁵ iki taraf arasında yapılan yazışmalarda özet olarak İngiltere Araplara yapacakları bağımsızlık savaşında Türkleri topraklarından atmak için gerekli her türlü yardımı yapmaya hazır olduğunu ifade etmiştir.⁶

Osmanlı İmparatorluğu Birinci Dünya Savaşı'nda mücadelesini devam ettirirken, 1915 yılının Ocak ayında Mezopotamya'daki yönetimin başı Yasin el-Haşimi, Şam'daki yönetimin başı Ali Rıza Rikabi Paşa ve Suriyeli sivil idarecilerden

İstanbul'daki büyükelçiliği aracılığıyla Kahire'ye ulaştırdığını hatıralarında anlatmaktadır. Ronald Stoops'un hatıralarından aktaran Celal Bayar, **Ben de Yazdım**, cilt:1, s. 13. Lord Kitchener'in Abdullah'a yaklaşımındaki çok da yardımsever olmayan bu tavırda, İstanbul'un tepkilerinin de payının olma ihtimali dikkate değerdir.

⁴ Yerasimos, Kitchener'ı Arap Davası'nın en inançlı sözcülerinden birisi olarak tanımlayıp, böyle birinin İngiliz İmparatorluğu'nun Savaş Bakanlığı gibi kilit noktalarından birine atanmasının, Araplar açısından son derece önemli olduğunu kastetmektedir. Bkz. Yerasimos, a.g.e., s. 135. Kitchener Savaş Bakanlığı'na getirildikten sonra önceden kendisine önerilen planları değerlendirmeye karar vermiştir. Araplarla görüşürken İngilizler klasik diplomatik yeteneklerini kullanmışlar; Arapları istedikleri noktaya gelme durumunda bırakmışlardır. “ *Bir buçuk yıl kadar süren pazarlıklar- tarafların üstleneceği yükümlülükler ve kazançlar konusunda – sonunda Hüseyin ayaklandı. İngilizler Araplara neler verileceği konusunda olabildiğince muğlak kalmaya özen gösterirken, diğer yandan da Fransızlarla aynı bölgeleri nasıl paylaşacaklarını planlıyorlardı.*” Bkz. Orhan Koloğlu, **Lawrence Efsanesi**, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2003, s. 137.

⁵ Peter Mansfield, **Osmanlı Sonrası Türkiye ve Arap Dünyası**, Söylem Yayınları, İstanbul, 2002, s. 46.

⁶ Abdullah hatıralarında bu yardımlar konusunda İngiltere'nin Mısır Başkonsolosluğu'nda görevli Doğu İşleri Sekreteri Ronald Stoops tarafından kendisine iletilen bir mektuptan söz etmektedir. Bu mektupta şunlar söylenmektedir: “ *Osmanlı Devleti Büyük Britanya ile kadim dostluğunu rafa kaldırıp, Britanya'nın düşmanı Almanya'nın safına geçmiş olduğundan, Britanya da Türkiye ile arasındaki kadim dostluk bağlarını koparma hakkını kendinde görmektedir. Siz ve saygıdeğer babanız, Arapların tam bağımsızlığa kavuşmalarıyla sonuçlanacak girişim hakkında önceden sahip olduğunuz görüşünüzü muhafaza ediyor musunuz? Eğer siz ve saygıdeğer babanız hala bu görüşteyseniz, Büyük Britanya Arap ayaklanmasını desteklemek için kendisine ihtiyaç duyulan her alanda yardım etmeye hazır olduğunu bildirir.*” Bkz. Kral Abdullah, a.g.e., ss. 95–96.

Abdülğani el- Arfisi, Şerif Hüseyin'e başvurmuşlar ve Suriye'deki Türklere karşı verilecek bir isyan mücadelesinde Şerif'in desteğini talep etmişlerdir.⁷ Kendisine gelen bu teklif üzerine Şerif Hüseyin oğullarından Faysal'ı buraya göndererek, gerekli çalışmaları yapmasını istemiştir.

Bölgede yaşanan süreç, olayları bir Arap ayaklanmasına doğru hızla sürüklerken Osmanlı İmparatorluğu dünya savaşında bütün Müslümanların desteğini arkasına alabilmek için "Cihad" ilan etmiştir. Bu cihad ilanının Hicaz ve diğer topraklardaki Araplara duyurulabilmesi için İstanbul, Mekke Şerifi Hüseyin'e başvurmuştur. Kendisine bu yönde bir istekle gelen Türklere karşı Şerif Hüseyin bazı şartlar ileri sürmüş ve bunların yerine getirilmesi halinde söz konusu ilanın bölgedeki bütün Müslümanlara duyurulacağını söylemiştir. Şerif şart olarak; siyasi suçlular hakkında bir genel af çıkarılması, Suriye ile Irak'ta âdem-i merkeziyet yönetiminin ilan edilmesi, Mekke'deki şeriflik yönetiminin haklarının yeniden tanımlanması, şerifliğin babadan oğula geçmesinin sağlanması⁸ gibi talepler sunmuştur. Şerif cevap mektubunda bu şartların yerine getirilmesi halinde, Arap milletinin üzerine düşen vazifeyi hakkıyla yerine getireceğini; bunlar kabul edilmediği takdirde ise daha önce girilmemesi için tavsiyede buldukları bir savaşa⁹ Arapların katılmalarının beklenmemesi gerektiğini söylemiştir. Şerif Hüseyin'in bu sert yanıtına daha sert bir yanıt İstanbul'dan hem Sadrazam Sait Halim Paşa'dan hem de Başkomutan Vekili Enver Paşa'dan gelmiştir. Gelen bu cevapta Şerif'in bu şekilde konuşmaya hakkı olmadığı, yaptığı bu açıklamaların neticesi olarak alacağı tepkinin ağır olacağı ve Suriye'deki suçluların hak ettikleri cezaya çarptırılacakları söylenmiştir.¹⁰

⁷ T. E. Lawrence, **Bilgelğin Yedi Direği**, Rey Yayıncılık, İstanbul, 1991, s. 46; Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, cilt:3, Kısım:3, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1983, s. 216.

⁸ Şüphesiz ki, Şerif Hüseyin'in en önemli amaçlarından birisi Mekke emirliğinin kendi ailesinde kalmasını sağlamak olmuştur. Anderson, ayrıca Şerif Hüseyin'in bir İngiliz misillemesinden çekindiği için Sultan'ın ilan ettiği Cihad'a destek vermediğini belirtmektedir. Bkz. M. S. Anderson, **Doğu Sorunu 1774- 1923**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001, s. 346.

⁹ Şerif Hüseyin savaşın ilanından önce Saray'a bir mektup göndermiş ve bu mektupta savaşa girilmemesi gerektiğini ifade etmiştir. Şerif mektubunda şu gibi ifadeleri kullanmıştır: "*Sultan Hazretleri, Balkan Savaşı'nın ne şekilde sona erdiğini iyi bilmektedirler. Devletin ihtiyaç duyduğu teçhizatı henüz tedarik edemediği ve hazırlıklarını tamamlayamadığı da malum-i âlileridir. (...) Buna ek olarak devletin güney bölgeleri, mesela Basra, Yemen ve Hicaz, her an saldırıya hazır bekleyen düşman devletlerinin deniz kuvvetleri tarafından kuşatılmış durumdadır. Böylesi saldırılar, söz konusu bölgeleri çok zor durumda bırakacaktır. (...) Sultan Hazretleri, Allah aşkına savaşa girmeyiniz! Bana kalırsa, Almanya'nın yanında savaşa girmemizi isteyen herkes ya ne söylediğinin farkında değildir yahut büyük bir ihanet içindedir.*" Bkz. Kral Abdullah, a.g.e., s. 86.

¹⁰ Kral Abdullah, a.g.e., ss. 99- 100; Lawrence anılarında Şerif Hüseyin'in cihad çağrısına olumlu bir yanıt vermemesini onurlu bir davranış olarak tanımlamaktadır. O'na göre Şerif, Almanya gibi bir Hıristiyan müttefikle böylesine kutsal bir savaşa girmeyi saçmalık olarak görmüştür. Lawrence'ın şu ifadesi hayli ilginçtir: "*Türkler tarafından ilan edilen Cihad çağrısının etkili olabilmesi için, bu çağrının Mekke tarafından onanması gerekiyordu ve eğer bu çağrı onaylanacak olursa Şark'ın kana bulanması işten bile değildi*". Bkz. Lawrence,

Ayaklanmayı hazırlayan bütün gelişmeler sonucunda 10 Haziran 1916 tarihinde Arap Ayaklanması başlatılmıştır.¹¹ Şerif Hüseyin ve oğulları tarafından Hicaz'da başlatılan ayaklanma Osmanlı İmparatorluğu'nu dünya savaşı sırasında oldukça güç durumlara düşürmüştür. Ayaklanma sırasında İngilizlerin de yardımıyla Cidde, Taif ve Medine'ye ilk aşamada saldıran Arap birlikleri, özellikle Medine'de zorlanmışlar, burada Fahreddin Paşa ve askerlerinin kahramanca müdafaalarıyla karşılaşan Araplar geri adım atmak zorunda kalmışlardır. Bu durum İngiltere'nin Arap ayaklanmasının başarıya ulaşamayacağı konusunda korku yaşamasına neden olmuştur. Bu kısa şoku atlatan Araplar, Türk askerlerinin hastalıklar, iâşe eksikliği gibi içinde buldukları zor koşulların verdiği zayıflıklarını kullanarak Vech'i ele geçirmişler¹²; Medine'ye giden ikmal yollarını kesmişlerdir. Daha sonra Akabe'yi işgal ederek Suriye'ye giden yolun kapısını aralamışlardır. Ayaklanmanın son safhasında önce Kudüs ardından Şam'ın düşürülmesiyle Araplar, Osmanlı idaresi altındaki Arap topraklarını ele geçirmiş oldular.¹³ Her iki taraf da kayıplar vermiştir; ancak Osmanlı Devleti aynı anda birden fazla kuvvetle mücadele etmek durumunda kaldığı için çok daha büyük yaralar almıştır. Bölgede yer alan Osmanlı kuvvetleri bazı noktalarda daha önceden milliyetçi Arap askerlerin yerlerini değiştirerek, muhtemel zararlı hareketlerini engellemek gibi¹⁴ çalışmalarda bulundularsa da bunlar savaş sırasında yeterli olmamıştır. Hicaz bölgesinde Arapların başarılı olmalarının ardından son Türk kuvvetleri 1918'de Suriye'den çıkarılmış, böylece Türklerle Arapların 1516'da başlayan beraberlikleri 1918'de sona ermiştir.

a.g.e., s. 46. Dünya Savaşı'nın patlak verdiği sürece gidişte ve Arapların Osmanlı'ya karşı ayaklanmasında İngiltere'nin rolünü ve Birinci Dünya Savaşı sonunda Şark'ın içine düştüğü durumu göz önüne aldığımızda Lawrence'm ne kadar samimi olduğunu daha net görmüş oluruz.

¹¹ Ayaklanmadan 24 saat önce 9 Haziran 1916'da Şerif Hüseyin, Cemal Paşa'ya son mektubu göndermiştir. Bu mektupta özetle savaş için hazır hale gelmiş olan askerlerin Araplara ve İslam'a hizmet dışında bir amaç için savaşmak istemediklerinin altı çizilmekte ve Arap milletinin taleplerinin yerine getirilmemesi halinde Türklerle olan bağlarının tamamen kopacağını söylemeye gerek kalmadığı ifade edilmiştir. Şerif Hüseyin mektubunun sonunda 24 saat içinde iki millet arasında savaş ilan edilmiş sayılacağını Cemal Paşa'ya iletmiştir. Bkz. Kral Abdullah, a.g.e., s. 101; Zeine, **Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu**, s. 116.

¹² Vech mücadelesi sırasında askerleri örgütleme görevi Lawrence'a verilmiştir. Hatıralarında Vech'de yaşananları ayrıntısıyla anlatır. Bkz. Lawrence, a.g.e., ss. 196- 251.

¹³ Bkz. Umar, **Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2004, ss. 262- 316. Savaş sırasında Türk cephesinde görev yapan bir teğmen olan Selahattin Günay'ın anıları yayımlanmıştır. Savaşın gidişatı hakkında olaylara içeriden bakan bir Türk askerinin hatıraları için bkz. Selahattin Günay, **Bizi Kimlere Bırakıp Gidiyorsun Türk?**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2006.

¹⁴ Ali Fuad Erden, **Birinci Dünya Harbi'nde Suriye Hatıraları**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2003, ss. 87- 88. Birinci Dünya Savaşı'nda Cemal Paşa'nın kurmay başkanı olarak görev yapan Ali Fuad Erden hatıralarında Suriye'deki nasyonalist askerlerden 150 kadarının Harbiye Nezareti ile 4. Ordu arasında yapılan anlaşmayla Çanakkale cephesine yollandığını, buna karşılık başka cephelerden toplanan askerlerle Suriye'de ortaya çıkan ekşiğin kapatıldığını yazmaktadır.

Genel olarak baktığımızda, Arapların 1916'da isyana kalkışmalarında önemli bir etken olarak Cemal Paşa'nın Suriye'de uyguladığı idam kararları sunulmaktadır.¹⁵ Bu iddiaların geçersiz olduğu ortadadır. Bu konuda dönemin önemli isimlerinden Emir Şekip Arslan'ın hatıralarında yer alan şu ifadeler aydınlatıcı niteliktedir: “ (...) *Arap sorununun Cemal Paşa yüzünden çıktığı, Paşa ileri gelen Suriyelileri ve edebiyatçıları öldürme Şerif Hüseyin'in devlete isyan etmeyeceği söylentilerinin aslı yoktur. Çünkü Şerif Hüseyin'in İngilizlerle bağlantısı ve bulunduğu ilk fırsatta devlete karşı ayaklanma düşüncesi Sultan Abdülhamid dönemine kadar gider ki Sultan da bunun farkındaydı.*”¹⁶ Bu yorumun yanı sıra şu da bir gerçektir ki, Araplar Osmanlı Devleti'nden ayrılmayı 1914'te savaş başlar başlamaz kararlaştırmış ve müttefik arayışlarına girmişlerdir. Bu sebeple 1916'daki idamlara gelene kadar zaten

¹⁵ Erden, a.g.e., s. 332. Cemal Paşa'nın Suriye ve Beyrut'ta bazı Arap milliyetçilerini idam ettirmesi Osmanlı Devleti çatısı altında son dönem Türk- Arap ilişkilerinin en fazla tartışılan konusu olmuştur. Bu idamlar konusunda en önemli kanıt olarak Şam'daki Fransız konsolosluğunda harbin başlarında bulunan belgeler gösterilmiştir. Bu belgelerde bazı Suriyeli ileri gelen tanınmış isimlerin Fransa ile Osmanlı Devleti'ne karşı birlikte hareket etmek üzere yaptıkları görüşmeler ve Mısır'da kurulmuş olan Osmanlı İdaresi Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin (La Merkeziye) zararlı faaliyetlerine dair bilgiler bulunmuştur. La Merkeziye'nin Suriye'de bir Arap Devleti, Mısır'da ise bir Arap hilafeti kurma çalışmalarını ve bu cemiyete üye olan Abdülhamid Zöhravi'nin zararlı faaliyetlerinden ötürü idamını içeren Sadaret tezkeresi 7 Teşrin-i sani 1332 tarihinde Meclis-i Mebusan'a sunulmuştur. Bkz. MAZC, cilt:1, devre:3, içtima senesi:3, TBMM Basımevi, 1990, ss.14- 15. Tezkerenin tam metni için bkz. EK-A. Bu konuda kanuni işlem yapılması için 1915 Eylülünde karar verilmiş, 1916 yılında da kurulan Divan-ı Harp'te yargılamalar yapılmıştır. Bu yargılamalar sonucunda Ayandan Abdülhamit Zöhravi, eski mebus Şefik el- Müeyyed, gazeteci Abdülgani Arîsi, Lübnanlı şair Refik Rızık Sellum, La Merkeziye üyesi Şükrü el Aseli, Abdülkerim el- Halil ve Selim el- Cezairi gibi önemli Arap milliyetçileri idam edilmişlerdir. Bkz. Cemal Paşa, **Hatırat**, Arma Yayınları, İstanbul, 1996, s. 210- 211; Erden, a.g.e., s. 324; Falih Rıfkı Atay, **Zeytinadağı**, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2004, s. 48. İdamlar iki tarafın ilişkilerine ağır bir darbe vurmuş; bu durum Araplar tarafından hareketlerine meşruiyet kaynağı olarak kullanılmıştır. Dönemin yakın tanıklarından olan, 1917- 1918 dönemi Meclis-i Mebusanı'nda Havran mebusu olarak bulunan Emir Şekib Arslan bu idamların devletin itibarını zedelediğini, Abdülhamid Zöhravi'nin üç yıl önce Ayan üyeliğine getirilip, üç yıl sonra da Divan-ı Harb'e verilip idam edilmesi olayına dayandırmaktadır. Arslan'a göre bu durum büyük bir hata olmuş ve halkın devlete olan güvenini ortadan kaldırmıştır. Bkz. Şekib Arslan, **İttihatçı Bir Arap Aydınının Anıları**, Klasik Yayınları, İstanbul, 2005, s. 130. Abdülhamid Zöhravi konusunda bir açıklık getiren Falih Rıfkı Atay, Zöhravi'nin bırakılması için Enver Paşa'nın, aynı şekilde Şefik el- Müeyyed'in bırakılması için de Talat Paşa'nın devreye girdiklerini söylemektedir. Atay'dan öğrendiğimize göre İstanbul davasının bir kez de kendileri tarafından incelenmek üzere gönderilmesini istemişlerdir. Ancak Cemal Paşa, işin içine İstanbul'un girmesinin zaman kaybına neden olacağını düşünerek, harp esnasında çıkan ve kumandanlara vatan savunmasının zorunlu kılması halinde idam hükümlerini doğrudan uygulama yetkisi veren kanuna dayanarak, idamları gerçekleştirmiştir. Daha sonra idamların gerçekleştirildiği haberini İstanbul'a göndermiştir. Bkz. Atay, a.g.e., s. 49. İdamlar hakkında ayrıca bkz. Bayur, a.g.e., ss. 218- 223.

¹⁶ Bkz. Şekib Arslan, a.g.e., ss. 191- 192. Arslan'ın bu ifadesine destek anlamında Osman Umar'ın şu sözlerini ekleyebiliriz: “ *Şerif Hüseyin ile İngilizlerin ilişkileri 1893 yılında başladı. Şerif İstanbul'dayken diplomatik gelişmeleri yakından izleyip, İngiliz elçiliği yetkilileri ile sıkı ilişki içinde olmuştur.*” Bkz. Umar, a.g.e., s. 223. Şekib Arslan'ın hatıralarında yazdığına göre, İttihatçıların Şerif Hüseyin'i Mekke Emiri yapmak istemeleri karşısında II. Abdülhamid, Hüseyin'in amacından haberdar olduğu için bu öneriyi karşı çıkmış, Hüseyin'in yapacaklarından sorumlu olmadığını bildirmiştir. Bkz. Şekib Arslan, a.g.e., s. 192. Antonius da aynı fikirdedir. Bkz. George Antonius, **The Arab Awakening**, Simon Publications, 2001, s.103. Bu konuda hatıralarında farklı bir görüş bildiren Kral Abdullah'a göre ise İttihatçılar babasını asla Mekke'de görevlendirmek istememişlerdir. Babasının yerine Şerif Ali Haydar'ı görevlendirmek istemişlerdi. Abdullah'a göre babası ile İttihatçılar arasındaki ilk çatışma bu yüzden yaşanmıştı. Bkz. Kral Abdullah, a.g.e., s. 12- 14. Kral Abdullah'ın anılarında yer alan Şerif Ali Haydar, 1916'da Şerif Hüseyin'in isyan etmesi sonrası İttihatçıların Hüseyin'i etkisizleştirmek amacıyla görevden alması sonucu Mekke Emirliğine tayin edilmiştir. Babası da eski Mekke emirlerinden olan Şerif Ali Haydar, savaş koşulları altında olunduğundan görev yerine ulaşamamıştır. Bkz. Ömer Kürkçüoğlu, **Osmanlı İmparatorluğu'na Karşı Arap Bağımsızlık Hareketleri**, AÜSBF, Ankara, 1982, s. 144- 145.

Şerif Hüseyin ve oğulları Türklere karşı verecekleri bağımsızlık mücadelesinden sonra kuracakları Arap Devleti'ni, İngilizlerle anlaşarak¹⁷, belirlemişlerdir. O yüzden Cemal Paşa'nın bu uygulaması isyan için diğer gerekçelerin yanına bir ek olarak düşünülebilir. Ayaklanma sadece bu idam olayları yüzünden çıkmamıştır.

Aslında 1916 isyanının çıkış noktası açık bir şekilde Arapların Türk karşıtlığı temelinde inşa ettikleri İttihat ve Terakki karşıtlığıdır. Türklere karşı duyulan nefret özellikle Hicaz'da Şerif Hüseyin ve yakın çevresinde hayli etkiliydi. Bu öyle kuvvetli bir nefretti ki, Enver ve Cemal Paşalar 1916'da Medine'ye buradaki kuvvetleri teftişe geldiklerinde, Arap kabilelerinden bazılarına mensup olan kişiler, paşaların öldürülmesi gerektiği konusunda Faysal'a baskı yapmışlar; Faysal bu kişileri güçlekle vazgeçirebilmiştir.¹⁸ Bunun yanında Şerif Hüseyin ayaklanma bildirisinde kullandığı ifadelerle İttihatçı düşmanlığını ortaya koymaktadır. Şerif'e göre, İttihat ve Terakki'nin gelişine kadar Mekke emirleri Osmanlı Devleti ile dost kalmıştır, ancak bu dostluk İttihatçılar yüzünden bozulmuştur. İttihatçıların yönetime gelişi, ülkenin yıkımına yol açmaktadır. Ayrıca, Şerif'e göre, İstanbul basınında Hz. Muhammed hakkında çıkan aşağılayıcı bir yazıya İttihatçılar hiçbir müdahalede bulunmayarak, Mekke, Medine ve Suriye'deki askerlere oruç bozdurarak, imparatorluğun İslamiyet'le olan bağlarını koparmak istemektedirler.¹⁹

İttihatçılara bakışları açısından Şerif ailesinin en ateşli ismi Abdullah olmuştur.²⁰ İttihatçılar, Hilafet meselesi ve 1916'daki ayaklanmanın gerekçeleri konusunda Abdullah'ın şu ifadeleri dikkate değerdir:

“ İttihatçıların dar görüşlülükleri yüzünden hilafet ve saltanat idaresini kendilerince meşruti bir milli hükümete çevirmeleri ve Müslüman Arap

¹⁷ Bu bölümde daha önce Şerif Hüseyin'in adına oğlu Abdullah'ın Kitchener ile görüşerek Araplarla İngilizler arasındaki görüşme trafiğini başlattığını belirtmiştik. Buradan yola çıkarak da Arapların 1914'ten itibaren imparatorluktan ayrılmayı kararlaştırdıklarını ifade etmiştik. Bu noktada hemen şunu da eklemeliyiz ki, İngiltere de uzunca bir süredir bölgeyi yakından takip etmekte ve olası gelişmeler üzerine müttefikleriyle bölge üzerinde gelecek planlarını oluşturmaktadır. Örneğin, Balkan Savaşları'nın hemen ardından Osmanlı Devleti'nin Londra Sefiri Tevfik Paşa, İstanbul'a bu konuda gizli bir rapor göndermiştir. Rapora göre, İngiltere ve Fransa Osmanlı Devleti'ni Arap yarımadasından çıkarmak üzere çalışmalar yürütmüşler; iki ülke arasında yapılan anlaşma ile Fransa Suriye- Lübnan, İngiltere ise Hicaz ve Irak bölgesini nüfuz bölgeleri olarak seçmişlerdir; Bkz. Cemal Kutay, **Lawrens'e Karşı Kuşçubaşı**, İklim Yayıncılık, İstanbul, 2004, ss. 29- 30.

¹⁸ Lawrence, a.g.e., s. 51; Kılınçkaya, a.g.e., s. 88.

¹⁹ Kürkçüoğlu, a.g.e., s. 116- 117.

²⁰ Kılınçkaya, a.g.e., s. 89.

hükümranlığını Batı ruhuyla işlenmiş zorba bir yönetimle değiştirmeleri yüzünden Araplarla Türkler arasındaki bağlar koptu.”²¹

“Arap demek Müslüman demektir. Eski şaşaalı günlerine kavuşmak, hakları olan hilafeti kazanmak onların boynuna borçtu. Büyük Kurtarıcının (Şerif Hüseyin) yanındaki ileri gelen Hicazlılarla birlikte gerçekleştirdiği, âlimlerin desteklediği ve Suriye ile Irak’ın da katıldığı son Arap ayaklanması İslam’ı savunmak maksadıyla yapılmış bir kıyamdı.”²²

Araplar bağımsızlıklarına kavuşacaklarına, İslam hilafetini kendi üzerlerine alarak hem daha büyük bir güç olacaklarına hem de İslam’ın gerçek temsilcileri olarak yaşayacaklarına inanmışlardı. Bir şekilde Osmanlı İmparatorluğu’ndan ayrılıp, kendi bağımsız Arap Devletlerini kuracaklarına; bunu yaparken de desteklerini istedikleri başta İngiltere olmak üzere Batılı büyük güçlerin kendilerine tam destek vereceklerine kendilerini inandırmışlardı. Ancak olaylar bekledikleri gibi gelişmedi. Araplar Osmanlı İmparatorluğu’ndan ayrılmayı başardılar ancak bu kez de Osmanlı’ya karşı savaşmak için desteklerini talep ettikleri Batılı emperyalist güçlerin eline düştüler. Bununla beraber Araplar, Osmanlı idaresi altında aynı topraklar üzerindeki birlikteliklerini de savaş sonunda kaybettiler; toprakları büyük güçler tarafından bölüştü.²³ Bağımsızlık üzerine çıkılan yolda, Araplar kendi başlarına mücadele etmeyi göze alamayıp, sürekli olarak sırtlarını bir büyük güce dayamak istemelerinin cezasını Osmanlı’dan ayrılıp, bu güçlerle baş başa kalınca çekmeye başladılar. 1916’da Osmanlı İmparatorluğu’na isyan bayrağı açarak savaşa giren Araplar, 20. yüzyılın ortalarına kadar İngiltere ve Fransa’nın sömürgeleri olarak yaşamak durumunda kaldılar. Kısacası, verilen bağımsızlık savaşı Arap halklarının birer sömürge yönetimi altına girmesi ile sonuçlanmıştır.

²¹ Kral Abdullah, a.g.e., s. 37.

²² A.g.e., s. 16.

²³ Farah, Caesar, “The Dilemma of Arab Nationalism”, **Die Welt Des Islams**, New. Ser., vol.8, issue.3, 1963, s. 142.

1916 İsyanı'nın en önemli aktörlerinden ve en ateşli savunucularından olan Emir Abdullah, hatıralarında savaş sonrasında ortaya çıkan yeni durum üzerine, pişmanlığını itiraf eden şu ifadelere yer vermektedir:

*“ Eğer ben ve beraberimdekiler, Arap devrimi ve milliyetçi ayaklanmanın bu şekilde sona ereceğini bilseydik, hiçbir şekilde devrime karışmaz ve devrim taraftarlarıyla ilişkimizi keserdik. ”*²⁴

Özellikle İngiltere gibi dönemin en büyük emperyalist gücüyle safça bir işbirliğine girmek Arapların en büyük hatası olmuştur. Şerif Hüseyin, Osmanlı Devleti Almanya ile müttefik olduklarında, bu tercihi eleştirmek amacıyla bir Arap şiirinden aldığı aşağıdaki dizeleri oğlu Abdullah'ın yanında okumuştur. Kısa bir süre sonra aynı dizelerde söylenenlerin kendisi için de geçerli olacağını hiç aklına getirmemiş olmalıdır:

*“Hele toz duman bir dağılsın,
Ata mı bindin eşeğe mi anlarsın. ”*²⁵

²⁴ Kral Abdullah, a.g.e., s. 101.

²⁵ A.g.e., s. 100.

SONUÇ

Fransız Devrimi sonrasında ortaya çıkan milliyetçilik düşüncesinin öncelikle Batı’da olmak üzere, hızla yayılması ve çok uluslu devletlerin siyasi yapılarını dağıtıp, yeni bağımsız devletler ortaya çıkarması nedeniyle 19. yüzyıl tarihe “milliyetçilikler çağı” olarak geçmiştir.

Milliyetçilik düşüncesinin teoriden pratiğe geçmesi ile birlikte en büyük travmayı, bünyesinde birden fazla etnik unsuru barındıran büyük imparatorluklar yaşamıştır. Osmanlı İmparatorluğu bu duruma verilebilecek en güzel örneklerdendir. 1800’lü yılların başlarından itibaren imparatorluğun Batı topraklarından içeriye adeta bir virüs gibi giren milliyetçilik fikri, çok kısa sürede ayrılıkçı bir kimliğe bürünmüş ve imparatorluk içinde yaşayan farklı etnik unsurların birer birer bu yapıdan ayrılmalarına neden olmuştur. Bu duruma bir biçimde “dur” diyebilmek için Osmanlı devlet adamları ve aydınları çeşitli öneriler ortaya koymuşlar ve “devleti kurtarmaya” çalışmışlardır. Bu öneriler, Tanzimat döneminde “Osmanlılık”, II. Abdülhamid döneminde bu dönemle özdeş hale gelen “İslamcılık/ İslam Birliği” ve en son olarak da 1908 sonrası Jön Türkler döneminde ise “Türkçülük” olarak karşımıza çıkmaktadır. Dikkatlice bakıldığında bu üç düşüncenin kronolojik açıdan Osmanlı Devleti’nin içine düştüğü kaos ortamıyla paralel bir duruş sergilediği görülmektedir. Osmanlılık fikri ile henüz imparatorluğun çok fazla toprak ve güç kaybetmediği bir dönemde “eşitlik”, “Osmanlı vatandaşlığı” gibi kavramlarla tebaa üzerinde devlete karşı bir aidiyet hissi yaratarak, imparatorluğu oluşturan unsurların bir arada tutulması için mücadele verildiği görülür. İslam Birliği siyaseti ise Osmanlılık fikrinin çok da faydalı sonuç vermediğinin özellikle Hıristiyan tebaanın ayrılık üzerindeki ısrarlı hareketleriyle anlaşılması üzerine, Araplar gibi Müslüman unsurları imparatorluk çatısı altında tutabilme çabasının bir yansımasıdır. Bütün bu çabaların sonuçsuz kalacağına anlaşılması üzerine de devreye İttihat ve Terakki döneminde “Türkçülük” girmiştir; bu aşamadan itibaren imparatorluğun kurucu unsuru olan Türklerin birliğini sağlamak ve bu şekilde devleti ayakta tutmak ana siyaset haline gelmiştir. Bu kısa tarihten de anlaşıldığı üzere, Osmanlı Devleti 19. yüzyılda kendisi gibi çok uluslu bütün yapıların yakalandığı bu “milliyetçilik

virüsüne” yakalanmış ve yukarıda bahsettiğimiz çabalara rağmen, adım adım parçalanmaya doğru ilerlemiştir.

Osmanlı İmparatorluğu’nun son yüzyılı içerisinde yaşadığı bu parçalanma sürecinde imparatorluk çatısı altında yaşayan diğer etnik unsurlar gibi Araplar da rol almışlardır. Arapları diğer unsurlardan ayıran nokta, devletle bağlarını en son ayıran topluluklardan olmalarıdır. Her ne kadar Arap milliyetçiliğinin doğuşunu 1850’lerde başlayan kültürel uyanış hareketine kadar götürsek de, bu milliyetçiliğin kitlesel bir ayrılık hareketi halini alması ancak 1916’da olmuştur.

Arap milliyetçiliğinin teorik altyapısını oluşturan iki önemli olay vardır: Bunlardan birincisi özellikle Lübnan’da yaşayan ve Batı dünyası ile yakın ilişki içinde olan Hıristiyan Arapların ticaret, edebiyat ve basın alanındaki etkinlikleri ve bu etkinlikleri ile Araplığı ve Araplığın en önemli unsuru olan Arapçayı tekrar gündeme getirmeleridir. İkincisi ise Cemaleddin Afgani, Muhammed Abduh ve Reşid Rıza gibi isimlerin katkılarıyla ortaya konan İslam Modernizmi olarak tanımladığımız “selefi” görüştür. Bu görüşle birlikte İslam’ın akıl, bilim ve çağdaşlık ile uyumlu bir din olduğu ortaya konmuş ve sıkça artan Batılı emperyalist saldırılar gündeme getirilerek bir anlamda bu tecavüzlere karşı korunma duygusu oluşturulmuştur.

Araplar, gerek Hıristiyan gerekse Müslüman Arap aydınlarının yoğun çabalarına rağmen imparatorluğun son yıllarına kadar devlete karşı kitleler halinde bir kalkışma içine girmemişlerdir. Bunun en önemli sebebi hiç kuşku yok ki, Osmanlı Devleti’nin İslam Hilafeti’ni elinde bulundurmasıdır. Sıradan Arapların gözünde Osmanlı Devleti ve Türkler, gerek Müslüman olmaları gerekse halifeliğin sahibi olmaları nedeniyle beraber yaşamaları gereken unsurlardı. Zaman içinde Arapların gözündeki Türk imajının bozulmasına katkı yapan pek çok olay yaşanmıştır: İttihatçıların uyguladıkları katı merkezileşme ve Türkleştirme siyaseti, Aziz Ali el- Mısri gibi önemli bir Arap subayının idama mahkûm edilmesi, İmparatorluğun önce Trablusgarp’ta sonra Balkanlarda topraklarını kaybetmesi, Arapların reform isteklerinin bir türlü uygulamaya geçirilememesi, Suriye’de Cemal Paşa’nın ileri gelen Suriyelileri idam ettirmesi. Bütün bunlar Arapların devlete ve Türklerle olan güvenlerinin azalmasına yol açmıştır. Burada tekrar söylemeliyiz ki, söz konusu olaylar sonrasında güvenini yitiren Araplar Halep’te, Şam’da, Beyrut’ta

yaşayan sıradan Osmanlı Arap tebaasıdır. Bunların dışında kalan Arap elitleri zaten 1908'den kısa bir süre sonra Osmanlı ile olan bağlarını düşünce bazında koparmışlardır. Bu durumu anlayabilmek için 1908 sonrası kurulan Arap gizli ve resmi cemiyetlerinin çalışmalarına bakmak yeterlidir. Söz konusu olan idamlar ve Türkleştirme siyaseti, Arap milliyetçiliğini doğuran sebepler değildir. Bunlar daha önce ortaya çıkan ve gelişmekte olan Arap milliyetçiliğine katkıda bulunmuşlardır.

Sonuçta, imparatorluğun diğer unsurlarının yaşadıkları kaçınılmaz sona Araplar da tabi olmuşlar; Osmanlı'dan tam kopuşu simgeleyen ve 1916'da Hicaz'da başlayan Arap İsyanı 1918'de Şam'daki son Türk askerinin de bölgeden çıkmasıyla sona ermiştir. 1516- 1517'de Yavuz Sultan Selim'in Doğu Seferi sonucunda başlayan Türklerle Arapların dört yüz yıl süren birlikteliği 1918'de sona ermiştir.

Türk- Arap ilişkileri bağlamında, Osmanlı Devleti'nin Arap topraklarını kaybetmesiyle sonuçlanan bu süreçte II. Meşrutiyet sonrası yaşananlar büyük önem taşımaktadır. II. Meşrutiyet Arap milliyetçiliğinin siyasi kimliğini kazanması nedeniyle kilit bir devredir ve bu dönemde en büyük rol, kurulan milliyetçi cemiyetler tarafından oynanmıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi:
Dâhiliye Siyasi Evrakı

Resmi Yayınlar

Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri (Yeni Harflerle)
Meclis-i Ayan Zabıt Cerideleri (Yeni Harflerle)

Gazeteler

Tanin
Tasvir-i Efkâr

Kitaplar ve Makaleler:

- ACAR, İrfan, **Lübnan Bunahımı ve Filistin Sorunu**, TTK, Ankara, 1989.
- AHMAD, Feroz, **İttihatçılıktan Kemalizm'e**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1996.
- AHMAD, Feroz, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, Doruk Yayıncılık, İstanbul, 2002.
- AKÇURA, Yusuf, **Üç Tarz-ı Siyaset**, Lotus Yayınları, Ankara, 2005.
- AKŞİN, Sina, **Şariatçı Bir Ayaklanma: 31 Mart Olayı**, İmge Kitabevi, Ankara, 1994.
- AKŞİN, Sina, **Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi**, İmaj Yayınevi, Ankara, 2004.
- ALKAN, Ahmet Turan, **II. Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset**, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2001.
- ANDERSON, Benedict, **Hayali Cemaatler, Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması**, Metis Yayınları, İstanbul, 1995.
- ANDERSON, M. S., **Doğu Sorunu 1774 – 1923**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001.
- ANTONIUS, George, **The Arab Awakening**, Simon Publications, Florida, 2001.

- ARAI, Masami, **Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.
- ARSEL, İlhan, **Arap Milliyetçiliği ve Türkler**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1987.
- ARSLAN, Emir Şekip, **İttihatçı bir Arap Aydınının Anıları**, Klasik yayınları, İstanbul, 2005.
- ATAY, Falih Rıfki, **Zeytindağı**, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2004.
- AYNİ, Mehmet Ali, **Milliyetçilik**, der. Nezih Neyzi, Peva Yayınları, İstanbul, 1997.
- AZMEH, Aziz-al, **İslamlar ve Moderniteler**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.
- BAYAR, Celal, **Ben de Yazdım**, cilt: I, II, Sabah Kitapları, İstanbul, 1997.
- BAYRAKTAR, Bayram, “Günümüzde Tekrar Değerlendirilmesi Gereken Bir Düşünür: Prens Sebahattin Bey”, **Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi**, sayı:6-7, İzmir, 1997.
- BAYUR, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılâbı Tarihi**, Cilt:3, Kısım:3, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1983.
- BAZZAZ- Al, Abd Ar- Rahman; Haim, Sylvia, “ Islam and Arab Nationalism”, **Die Welt Des Islams**, vol.3, 1954, ss. 201- 218.
- BERKES, Niyazi, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, YKY, İstanbul, 2002.
- BERKES, Niyazi, **Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2002.
- BİRİNCİ, Ali, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1990.
- BUZPINAR, Tufan, “ Osmanlı Suriyesi’nde Türk Aleyhtarı İlanlar ve Bunlara Karşı Tepkiler”, **İslam Araştırmaları Dergisi**, sayı:2, 1998, ss. 73- 90.
- BUZPINAR, Tufan, “Arap Milliyetçiliğinin Osmanlı Devleti’nde Gelişim Süreci”, **Osmanlı Ansiklopedisi**, cilt:2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss. 168- 178.
- CAESAR, Farah, “The Dilemma of Arab Nationalism”, **Die Welt Des Islams**, New. Ser., vol.8, issue.3, 1963, ss. 140- 164.
- CEMAL PAŞA, **Hatırat**, Arma Yayınları, İstanbul, 1996.
- CEVDET PAŞA, **Tezakir**, 40- Tetimme, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991.
- CLEVELAND, William, **Batiya Karşı İslam, Şekip Arslan’ın Mücadelesi**, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1991.

COMMINS, David Dean, “ Religious Reformers and Arabists in Damascus, 1885- 1914”, **International Journal of Middle East Studies**, vol:18, no:4, Kasım 1986, ss. 405- 425.

COMMINS, David Dean, **Osmanlı Suriyesi’nde Islahat Hareketleri**, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1993.

ÇELİK, Bilgin, **İttihatçılar ve Arnavutlar, II. Meşrutiyet Döneminde Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavutluk Sorunu**, Büke Kitapları, İstanbul, 2004.

ÇETİNSAYA, Gökhan, “İslami Vatanseverlikten İslam Siyasetine”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce**, cilt:1, **Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, ss. 265- 273.

ÇETİNSAYA, Gökhan, “Mithat Paşa”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce**, cilt:1, **Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001. ss. 60- 65.

DAVİSON, Roderic, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform**, cilt:1, Papirüs Yayınevi, İstanbul, 1997.

DAVIŞA, Adid, **Arap Milliyetçiliği**, Literatür Yayınları, İstanbul, 2004.

DAWN, Ernest, “The Origins of Arab Nationalism”, **The Origins of Arab Nationalism**, ed. Rashid Khalidi, Columbia University Press, New York, 1991, içinde, ss. 3- 31.

DAWN, Ernest, **Osmanlıcılıktan Arapçılığa**, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1998.

DEMİR, Fevzi, “ II. Meşrutiyet Meclis-i Mebusanı’nda Etnik Grupların Temsiline İlişkin Bazı Gözlem ve Veriler”, **Tarih ve Milliyetçilik**, I. Ulusal Tarih Kongresi Bildirileri, Mersin, 1997, ss. 348- 368.

DUMAN, Doğan, **Demokrasi Sürecinde Türkiye’de İslamcılık**, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir, 1999.

ECER, Ahmet Vehbi, “ Osmanlı Tarihinde Vehhabi Hareketinin Sebep ve Sonuçları”, **IX. Türk Tarih Kongresi (12- 25 Eylül 1981)**, cilt:3, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989, ss. 1229- 1236.

ENGELHARDT, **Tanzimat ve Türkiye**, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999.

ERCAN, Yavuz, **Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler**, Turhan Kitabevi, Ankara, 2001.

- ERDEN, Ali Fuat, **Birinci Dünya Harbi'nde Suriye Hatıraları**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2003.
- ER- REYYİS, Riyad, **Osmanlı'nın Çöküş Döneminde Arap Casusları**, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006.
- ERSOY, Mehmet Akif, **Safahat**, İnkılâp ve Aka Yayınevi, İstanbul, 1977.
- FROMKİN, David, **Barişa Son Veren Barış**, Sabah Kitapları, İstanbul, tarihsiz.
- GELLNER, Ernest, **Nationalism**, Phoenix, London, 1998.
- GELLNER, Ernest, **Milliyetçiliğe Bakmak**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.
- GEORGEON, François, **Osmanlı- Türk Modernleşmesi (1900- 1930)**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006.
- GÖKALP, Ziya, **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak**, Kum Saati Yayınları, İstanbul, 2004.
- GÜNALTAY, M. Şemseddin, **Zulmetten Nura**, Furkan Yayınları, İstanbul, 1998.
- GÜNAY, Selahattin, **Bizi Kimlere Bırakıp Gidiyorsun Türk? Suriye ve Filistin Anıları**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2006.
- HAARMANN, Ulrich, "Ideology and History, Identity and Alterity: The Arap Image of the Turk from the Abbasids to Modern Egypt", **International Journal of the Middle East Studies**, vol.20, no.2, 1988, ss. 175- 196.
- HADDAD, Mahmoud, "The Rise of Arab Nationalism Reconsidered", **International Journal of Middle East Studies**, vol.26, no.2, 1994, s. 201–222.
- HADDAD, Mahmoud, " Arab Religious Nationalism in the Colonial Era: Rereading Rashid Rida's Ideas on the Caliphate", **Journal of the American Oriental Society**, vol.117, no.2, 1997, ss. 253–277.
- HAİM, Sylvia, "Islam and the Theory of Arab Nationalism", **Die Welt Des Islams**, vol.4, 1955, ss. 124- 149.
- HANİOĞLU, M. Şükrü, " The Young Turks and the Arabs Before the Revolution of 1908", **The Origins of Arab Nationalism**, ed. Rashid Khalidi, Columbia University Press, New York, 1991, içinde, ss. 31- 50.
- HAYDAROĞLU, P. İlknur, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar ve Misyoner Faaliyetleri", **Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2005, ss.21- 37.

- HEYD, Uriel, **Türk Ulusçuluğunun Kökenleri**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002.
- HEYD, Uriel; Hourani, Albert; Davison, Roderic, **İslam Dünyası ve Batılılaşma**, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1997.
- HOURANİ, Albert, **A History of the Arab Peoples**, Warner Books, New York, 1992.
- HOURANİ, Albert, **Çağdaş Arap Düşüncesi**, İnsan Yayınları, İstanbul, 2000.
- HOURANİ, Albert, “ Modern Ortadoğu’nun Osmanlı Geçmişi”, **Osmanlı ve Dünya**, Haz. Kemal Karpat, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2004, ss. 93- 117.
- HÜSEYİN, Muhammed, **Modernizmin İslam Dünyası’na Girişi**, İnsan Yayınları, İstanbul, 2004.
- İMBERT, Paul, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Yenileşme Hareketleri**, Engin Yayıncılık, İstanbul, tarihsiz.
- İNAYET, Hamid, **Çağdaş İslami Siyasi Düşünce**, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1988.
- İNAYET, Hamid, **Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri**, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1997.
- İslam Dünyası ve Batılılaşma**, Ed. A. Hourani; U. Heyd; R. Davison, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1997.
- İŞCAN, Mehmet Zeki, **Muhammed Abduh’un Dini ve Siyasi Görüşleri**, Dergâh Yayıncılık, İstanbul, 1997.
- JANKOWSKİ, James, “Egypt and Early Arab Nationalism”, **The Origins of Arab Nationalism**, içinde, ed. Rashid Khalidi, Columbia University Press, New York, 1991, ss. 243- 271.
- KARA, İsmail, “Tanzimattan Cumhuriyet’e İslamcılık Tartışmaları”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, cilt:5, İletişim Yayınları, s.1405–1419.
- KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, cilt: V, VIII, IX, TTK, Ankara, 1999.
- KARPAT, Kemal, **Türk Demokrasi Tarihi, Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller**, AFA Yayıncılık, İstanbul, 1996.
- KARPAT, Kemal, **Ortadoğu’da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk**, İmge Kitabevi, Ankara, 2001.

- KAYALI, Hasan, **Jön Türkler ve Araplar**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul,2003.
- KAYALI, Kurtuluş, “Hürriyet ve İtilaf”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, cilt:2, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.
- KEDDİE, Nikki, **Cemaleddin Afgani**, Bedir Yayınevi, İstanbul,1997.
- KENANOĞLU, M. Macit, **Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek**, Klasik Yayınları, İstanbul, 2004.
- KHALİDİ, Rashid, “Arab Nationalism: Historical Problems in the Literature”, **The American Historical Review**, vol. 96, no.5, December, 1991, ss. 1363-1373.
- KHALİDİ, Rashid, “Ottomanism and Arabism in Syria Before 1914”, **The Origins of Arab Nationalism**, ed. Rashid Khalidi, Columbia University Press, New York, 1991, içinde, ss. 50- 73.
- KILINÇKAYA, Derviş, **Osmanlı Yönetimindeki Topraklarda Arap Milliyetçiliği’nin Doğuşu ve Suriye**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2004.
- KİLİ, Suna; Gözübüyük, Şeref, **Türk Anayasa Metinleri**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2000.
- KOCABAŞOĞLU, Uygur, **Anadolu’daki Amerika: 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Amerikan Misyoner Okulları**, Arba Yayınları, İstanbul, 1991.
- KOLOĞLU, Orhan, **Abdülhamid Gerçeği**, Gür Yayınları, İstanbul, 1987.
- KOLOĞLU, Orhan, “Arap Milliyetçiliğinin Sunuluşundaki Çelişkiye Örnek”, **Tarih ve Milliyetçilik**, I. Ulusal Tarih Kongresi Bildiriler, Mersin, 1997, ss. 225-232.
- KOLOĞLU, Orhan, **Lawrence Efsanesi**, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2003.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad; W. Barthold, **İslam Medeniyeti Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1973.
- KRAL ABDULLAH, **Biz Osmanlı’ya Neden İsyân Ettik?** , Klasik Yayınları, İstanbul, 2006.
- KURAN, Ahmet Bedevi, **İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000.

- KURAN, Ercüment, “ 19. yy. da milliyetçiliğin Türk eliti üzerindeki etkisi”, **Ortadoğu’da Modernleşme**, ed. W. Polk, R. Chambers, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, ss. 155- 167.
- KURAT, Yuluğ Tekin, “ Midhat Paşa ve Henry Layard”, **Uluslararası Midhat Paşa Semineri**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1986, ss. 213- 219.
- KURŞUN, Zekeriya, **Yol Ayrımında Türk Arap İlişkileri**, İrfan Yayınevi, İstanbul,1992.
- KURŞUN, Zekeriya, **Necid ve Ahsa’da Osmanlı Hâkimiyeti**, Türk Tarih Kurumu; Ankara,1998.
- KUTAY, Cemal, **Tarihte Türkler Araplar ve Hilafet Meselesi**, İklim Yayıncılık, İstanbul, 2004.
- KUTAY, Cemal, **Lawrens’e Karşı Kuşçubaşı**, İklim Yayıncılık, İstanbul, 2004.
- KÜÇÜK, Cevdet, “Osmanlılarda Millet Sistemi ve Tanzimat”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:4, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, ss. 1007- 1024.
- KÜRD ALİ, Muhammed, **Bir Osmanlı- Arap Gazetecinin Anıları**, Klasik Yayınları, İstanbul, 2006.
- KÜRKÇÜOĞLU, Ömer, **Osmanlı Devleti’ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketleri**, AÜSBF, Ankara,1982.
- LANDAU, M. Jacob, **Pantürkizm**, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1999.
- LANDAU, M. Jacob, **Pan – İslam Politikaları**, Anka Yayınları, İstanbul, 2001.
- LAWRENCE, Thomas Edward, **Bilgelğin Yedi Direği**, Rey Yayıncılık, Kayseri, 1991.
- LE GALL, Michel, “ The Ottoman Government and the Sanussiya: A Reappraisal”, **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 21, no. 1, 1989, ss. 91- 106.
- LEWIS, Bernard, **Tarihte Araplar**, Anka Yayınları, İstanbul, 2003.
- LEWIS, Bernard, **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, TTK, Ankara, 2004.
- LEWIS, Bernard, **Ortadoğu**, Arkadaş yayınları, Ankara, 2005.
- LİNDHOLM, Charles, **İslami Ortadoğu**, İmge yayınları, Ankara, 2004.
- MACFİE, A. L, **Osmanlı’nın Son Yılları 1908- 1923**, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003.

- MANNEH, Butrus Abu, “ The Chistians between Ottomanism and Syrian Nationalism: The Ideas of Butrus Al- Bustani”, **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 11, No. 3, Mayıs 1980, ss. 287- 304.
- MANSFIELD, Peter, **Osmanlı Sonrası Türkiye ve Arap Dünyası**, Söylem Yayınları, İstanbul, 2002.
- MAOZ, Moshe, “Syrian Urban Politics in the Tanzimat Peeriod between 1840-1861”, **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, University of London, vol. 29, no.2, 1966, ss. 277- 301.
- MARDİN, Şerif, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri**, İletişim, İstanbul, 1993.
- MARDİN, Şerif, **Türk Modernleşmesi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.
- MARDİN, Şerif, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.
- MARDİN, Şerif, “İslamcılık”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, ss.1400- 1404.
- McCARTHY, Justin, **Osmanlı’ya Veda: İmparatorluk Çökerken Osmanlı Halkları**, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2006.
- ORTAYLI, İlber, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.
- ORTAYLI, İlber, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Alman Nüfuzu**, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2006.
- ORTAYLI, İlber, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Arap Milliyetçiliği”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:4, İletişim Yayınları, İstanbul,1985, ss. 1032–1036.
- OSCHENWALD, William, “Arab Nationalism in Hijaz”, **The Origins of Arab Nationalism**, ed. Rashid Khalidi, Columbia University Press, New York, 1991, içinde, ss. 189- 204.
- Osmanlı İmparatorluğu’nda Ayrılıkçı Arap Örgütleri, Aliye Divan-ı Harb-i Örfisinde Rüyet Olunan Mesele-i Siyasiye Hakkında Bazı İzahat**, Haz. Ayşe Aydın, Arba Yayınları, İstanbul,1993.
- Osmanlı ve Dünya**, Haz. Karpat, Kemal, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2004.
- ÖĞÜN, Süleyman Seyfi, **Modernleşme, Milliyetçilik ve Türkiye**, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 1995.

- ÖKE, Mim Kemal, **Filistin Sorunu**, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2002.
- ÖZKAN, Tuncay, **Mit'in Gizli Tarihi**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2003.
- ÖZKIRIMLI, Umut, **Milliyetçilik Kuramları, Eleştirel Bir Bakış**, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1999.
- PALMER, Alan, **Son Üç Yüz Yıl Osmanlı İmparatorluğu**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2003.
- PARLAR, Suat, **Ortadoğu, Vaadedilmiş Topraklar**, Yar Yayınları, İstanbul, 2002.
- PHİLİP, Thomas, "Language, History, and Arab National Consciousness in the Thought of Jurji Zaidan", **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 4, No. 1, Ocak 1973, ss.3- 22.
- Prens Sabahattin, Hayatı ve İlmi Müdafaaları**, Haz. Nurettin Ege, Güneş Neşriyatı, İstanbul, 1977.
- PRENS SABAHAHTİN, **Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?**, Liberte Yayınları, İstanbul, 2002.
- Ortadoğu'da Modernleşme**, Ed. W. Polk, R. Chambers, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995.
- QUATAERT, Donald, "19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Demiryolları", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:6, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1631.
- RAMSAUR, Ernest, **Jön Türkler**, Pınar Yayınları, İstanbul, 2004.
- SAİD HALİM PAŞA, **Bütün Eserleri**, Anka Yayınları, İstanbul, 2003.
- SANDER, Oral, **Siyasi Tarih: İlkçağlardan 1918'e**, İmge Kitabevi, Ankara, 2003.
- SEİKALY, Samir, "Shukri al-Asali: A Case Study of a Political Activist", **The Origins of Arab Nationalism**, ed. Rashid Khalidi, Columbia University Press, New York, 1991, içinde, ss. 73- 97.
- SELAM, Selim Ali, **Beyrut Şehremininin Anıları (1908- 1918)**, Klasik Yayınları, İstanbul, 2005.
- SHAW, Stanford J; Shaw, Ezel Kural, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, cilt:2, e Yayınları, İstanbul, 1983.
- SMİTH, Anthony, **Milli Kimlik**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

- SOYKAN, T. Tankut, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimler**, Ütopya Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2000.
- STODDARD, Philip, **Teşkilat-ı Mahsusa**, Arma Yayınları, İstanbul, 2003.
- SULTAN ABDÜLHAMİD, **Siyasi Hatıratım**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1992.
- ŞEN, Sabahattin, **Ortadoğu'da İdeolojik Bunalım Suriye Baas Partisi ve İdeolojisi**, Birey Yayıncılık, İstanbul, 2004.
- ŞERİF, Ahmet, **Arnavudluk'da, Suriye'de, Trablusgarb'de Tanin**, Haz. Mehmed Çetin Börekçi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.
- ŞEYHÜLİSLAM CEMALEDDİN EFENDİ, **Siyasi Hatıralarım**, Nehir Yayınları, İstanbul, 2005.
- TAHTAVİ, Rifa'a Rafi, **Paris Gözlemleri**, Ses Yayınları, İstanbul, 1992.
- TANÖR, Bülent, **Osmanlı- Türk Anayasal Gelişmeleri**, Der Yayınları, İstanbul, 1992.
- TARABEİN, Ahmed, "Abd al-Hamid al-Zahrawi: The Career and Thought of an Arab Nationalist", **The Origins of Arab Nationalism**, ed. Rashid Khalidi, Columbia University Press, New York, 1991, içinde, s. 97- 120.
- Tarih ve Milliyetçilik**, I. Ulusal Tarih Kongresi Bildirileri, Mersin, 1997.
- TAUBER, Eliezer, **The Emergence of the Arab Movements**, Frank Cass, London, 1993.
- TEPEYRAN, Ebubekir Hazım, **Hatıralar**, Pera Turizm ve Ticaret AŞ, İstanbul, 1998.
- The Origins of Arab Nationalism**, ed. Rashid Khalidi, Columbia University Press, New York, 1991.
- TİBİ, Bessam, **Arap Milliyetçiliği**, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1998.
- TOPRAK, Zafer, "1909 Cemiyetler Kanunu", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:1, ss. 205- 208.
- TOYNBEE, Arnold; Kirkwood, Kenneth, **Türkiye, İmparatorluktan Cumhuriyete Geçiş Serüveni**, Birey Yayıncılık, İstanbul, 2003.
- TUNAYA, Tarık Zafer, **Türkiye'de Siyasal Partiler, II. Meşrutiyet Dönemi**, cilt:1, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1984.
- TUNAYA, Tarık Zafer, **İslamcılık Akımı**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003.

- TÜRKÖNE, Mümtazer, **Cemaleddin Afgani**, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1994.
- TÜRKÖNE, Mümtazer, **İslamcılığın Doğuşu**, İletişim Yayınları, İstanbul, tarihsiz.
- UMAR, Ömer Osman, **Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara,2004.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000.
- YALANSIZ, Nedim, “An Ottoman Intellectual Prince Sabahaddin’s Local Administration Project for Turkey: Decentralization (Âdem-i Merkeziyet)”, **Arab Historical Review For Ottoman Studies (AHROS)**, No: 31, December 2005, 193- 201.
- YAZICI, Nevin, **Osmanlılık Fikri ve Genç Osmanlılar Cemiyeti**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002.
- YERASİMOS, Stefanos, **Milliyetler ve Sınırlar, Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.
- ZEİNE, N. Zeine, **Arap Milliyetçiliği’nin Doğuşu**, Gelenek Yayıncılık, İstanbul, 2003.

EK-A:*

Mısır'da müteşekkil, Suriye'de bir Arap emareti ve Hilafet-i Arabiyye teşkiline dair bir cemiyete aza olan Abdülhamit Zehravi'nin idam cezasının icra kılındığına dair Sadaret tezkeresidir.

Heyet-i Ayan Riyaset-i Celilesine

Mısır'da teşekkül eden Cemiyet-ül La Merkeziyye'nin Suriye'de müstakil bir Arap emareti ve Mısır'da bir hilafet-i Arabiyye tesis etmek ve Suriye kıtasını Fransız ve İngilizlerin himayesine tevdi eylemek emel ve maksad-ı hainesini takip eylediği, Divan-ı Harbin elde ettiği vesaik ve cemiyet-i mezkûra azasından olup, tevkif ve muhakeme edilenlerin itirafatı ile sabit olmuş ve Balkan Harbini müteakip müdahalat-ı düveliyeyi celp için Paris'te akt-ı içtima eden Cemiyet-i mezkure, matbuat vesair vesait ile devletlere müracaat eylediği gibi, harb-i umumiye devletin iştiraki üzerine Suriye'de ve bütün Arabistan'da çeteler teşkil ve beyannameler neşri suretiyle ahaliyi kıyama tahrik ettiği tahakkuk eylemiş olmakla emniyet-i dâhiliyeyi halelden vikaye için ber-mucib-i kanun salif-ül beyan cemiyet hakkında takibata bil-ibtidar erkân-ı cemiyetten bulunanların Divan-ı Harpçe muhakemeleri icra ve haklarında lazım gelen muamele-i kanuniye ifa kılınmıştır. Bunlar meyanında maatteessüf, Heyet-i Ayan azasından Abdülhamit Zehravi Efendi de bulunmasına ve kendisinin Cemiyet-i mezkure erkânından olduğu ve cemiyete merbudiyetini son dem hayatına kadar muhafaza eylediği müevvil ve sarih ikrarları ve zevat-ı sairenin şahadetleri ve elde edilen vesaik ile tebeyyün eylemesine binaen idamına dair Divan-ı Harpçe verilen karar alel- usül icra olunmuştur efendim.

22 Muharrem 1335 ve 6 Teşrin-i sani 1332

Sadırazam

Mehmet Sait

* **Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi**, Cilt: 1, Devre:3, İçtima Senesi:3, 1 Teşrin-i sani 1332 tarihli birinci inikaddan, 13 Şubat 1332 tarihli otuz dördüncü inikada kadar, TBMM Basımevi,1990, sayfa: 13- 14.

EK-B*

1913 Paris Kongresi'ne katılanlar:

A. Hizb'ul La Merkeziye adına;

1. Es- Seyyid Abdülhamid Zehravi, eski Hama mebusu, İstanbul'da el- Hadara gazetesi sahibi
2. İskender Bey Ammun, vekil reis-i Hizb'ul La Merkeziye, reis-ül İttihad el- Benani.

B. Beyrut Cemiyet'ül Islahiyet'ül Umumiye adına;

1. Selim Ali Selam, Beyrut ayanından, eski idare meclisi üyesi, Cemiyet'ül Islahiye üyesi.
2. Ahmet Muhtar Beyhüm, Beyrut ayanından, Cemiyet'ül Islahiye üyesi.
3. Halil Efendi Zeyniyye, Muharrir, Beyrut'ta günlük gazete sahibi, Cemiyet'ül Islahiye üyesi.
4. Eş-şeyh Ahmet Hasan Tabare, Beyrut'ta günlük Islah gazetesi sahibi, Cemiyet'ül Islahiye üyesi.
5. El- Doktor Eyyüb Efendi Sabit, Beyrut ayanından, Cemiyet'ül Islahiye katimi esrarı.

C. Lem Kenik'teki muhacirler adına;

1. Abbas Efendi Becani, Paris'teki tüccarlardan.

D. Paris'teki muhacirler adına;

1. Şükrü Ganem, Fransa'nın önde gelen ediplerinden.
2. Abdülgani el- Arîsi, el- Müfid sahibi, devlet yönetimi medresesi mezunu.
3. Nadra Bey Mutran, Baalbek ayanından.

* Selim Ali Selam **Beyrut Şehremininin Anıları (1908- 1918)**, Klasik Yayınları, İstanbul, 2005, s. 208.

(Orijinali arka sayfadadır)

وفود المؤتمر

أ- من اللجنة العليا لحزب الامم كثرية:

١- السيد عبد الحميد الزهرراوي

دعوت طاب سابقاً - صاحب جريدة المنار في الشاذلية

٢- اسكندر بك محمود

مهاجر في قطر المصري - وكيل رئيس لجنة الحرب -
رئيس الاتحاد العربي

ب- من اللجنة الاملاعية المصومة التي نقلت بيروت:

١- سليم أفندي علي سلام

من أمال بيروت - مدير مجلس ادارتها سابقاً ،
مدير اللجنة الاملاعية

٢- احمد أفندي مختار بهيم

من أمال بيروت - مدير اللجنة الاملاعية

٣- خليل أفندي زينة

محرر جريدة صوت الرواية في بيروت - مدير اللجنة الاملاعية

٤- الشيخ احمد حسن طياره

صاحب جريدة الاملاح اليومية في بيروت -
مدير اللجنة الاملاعية

٥- الدكتور ايوب أفندي ثابت

من أمال بيروت - تكم لمرور اللجنة الاملاعية

٦- الجبر أفندي سبرستق

من أمال بيروت - مدير اللجنة الاملاعية
(أول رئيس من المرء - مدير مرشد لثقة)

ج- من العراق:

١- توفيق أفندي السويدي

من أمال العراق - طالب حقوق في فرنسا

٢- سليمان أفندي عتير

من دجا - العراق - تاجر في فرنسا

د- من بلنك:

١- محمد بك حيدرو

من أمال بلنك وألمانيا

٢- ابراهيم أفندي حيدر

من أمال بلنك وألمانيا

ه- من الفاعرين لقرالان المتحدة:

١- نجيب أفندي دياب

صاحب جريدة برقة العرب اليومية في بيروت -
معلق جريدة الاتحاد السوري

٢- نعم أفندي مكرزل

صاحب جريدة القدي في بيروت - مدير جبهة العرب

٣- الياس أفندي مقصود

من المناطق الحارثية لقرالان المتحدة - مدير جبهة الاتحاد

و- من المجرن لكتيكات:

١- عباس أفندي بجان

من المناطق السورية وتعلم في باريس

ز- من جلبة يونس:

١- شكري أفندي غانم

من كبار رجال الادب في فرنسا

٢- حيد القتي أفندي العريسي

صاحب جريدة شمس اليومية في بيروت -
مخرج مدرسة الصحافة وكلية علوم السياسة الدولية

٣- نذره بك حبيب مطران

من أمال بلنك وألمانيا

Paris'te yapılan Birinci Arap Kongresi'ne katılanların isimleri.

Selim Ali Selam'ın ismi daire içindedir.

الجمعية الخليلية
للإصلاح والترقي الإداري
العثماني

Comité Supérieur du Parti de la
Décentralisation Administrative Ottomane

﴿ بيان الحزب وبرنامجہ السياسي ﴾

ضوان مخاطبة الحزب :

مصر اقاہرة -- صندوق البريد نمرة ۷۸۸

الطبعة الاولى بمطبعة المنار بمصر

سنة ۱۳۳۱-۱۹۱۳

* El La Merkeziye Cemiyetinin Yüksek Komitesi Tarafından Hazırlanmış Olan Bildiri'nin Kapağı: Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, II. Meşrutiyet Dönemi*, cilt:1, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1984, s.611.